

П'ЄР ГАМАРРА **72**
СОНЦЯ

РОМАН

...смерть, що засіває майбутнє.
Ліссагаре

РАДЯНСЬКИЙ ПИСЬМЕННИК • КИЇВ • 1976

Роман французького письменника-комуніста П'єра Гамарра «72 сонця» — це заключний твір трилогії, у якій розповідається про події, що передували проголошенню Паризької комуні, а також власне про дні існування Комуні. Автор реалістично підійшов до зображення цієї трагічної, але світлої сторінки в історії французького народу, зберігши достовірність подій та імен героїв-комунарів і їх ворогів, передавши дух зображеної епохи. Стрункий і напружений сюжет, колоритно вималювані персонажі, вірність історичній правді — усе це робить роман привабливим і захоплюючим.

Переклав з французької *Вадим Пащенко*

Перекладено за виданням:
Pierre Gamarra. 72 soleils. Roman.
Les Éditions Français Réunis,
Paris, 1975

© Издательство «Радянський письменник», 1976 г.
(Перевод на украинский язык)

П'єр Гамарра. 72 СОЛНЦА. Роман

Перевод и послесловие Пащенко Вадима Ильича. Издательство «Радянський письменник». (На украинском языке).

Редактор В. Ф. Баранов. Художник О. М. Пашута. Художній редактор М. П. Вуек. Технічний редактор К. П. Лапченко. Коректор Л. П. Яблонська. Здаво на виробництво 12.III 1976 р. Підписано до друку 11.V 1976 р. Папір № 3. Формат 84 × 108¹/₂. 9³/₄ фіз.-друк. арк., 16,38 ум.-друк. арк., 17,63 обл.-вид. арк. Тираж 115 000 (1 — 65 000). Зам. 6-99.

Ціна в оправі 1 крб. 11 коп. «Радянський письменник», Київ, бульвар Лесі Українки, 20. Книжкова фабрика імені М. В. Фрунзе республіканського виробничого об'єднання «Поліграфніга» Держкомвидаву УРСР, Харків, Донецько-Захаржевська, 6/8.

І. ПРИМАРИ ТЮЛЬРІ

Голос прошепотів:

— Нехай ваша величність...

Слова загубилися в шереху спідниць. Жінка, що непорушно стояла біля одного з вікон великого салону, здригнулася. Потім рвучко обернулася, ніби кажучи: «Облиште мене».

— Час не жде! — повторив голос.

— Знаю.

І знову жест, що, здавалося, поступово застигав у повітрі, наче рух автомата. Бліде, скам'яніле обличчя ледь виднілося у півтемряві.

Двері повільно зачинилися.

Важкі узорчасті гардини були щільно зсунуті. У кімнаті, незважаючи на денну пору, стояла напівтемрява. Численні темні доріжки прокрадалися поміж жардиньєрками і вазонами з квітами, пуфами, фотелями, столиками, підставками й вітринами. Пишна й претензійна обстановка.

Силует жінки відділився од вузької щілини між гардинами і нечутно поплив до бюро в стилі Людовіка XV,

де були звалені в купу різні папери й депеші. Жіпка схилилася над саквоюжем з чорного сап'яну, потім відсунула його й почала блукати між кріслами, великими столиками, великими порцеляновими вазами із зів'ялими квітами. Намить зупинилася перед портретом імператора роботи Фладрена і раптом ледве не кинулась до вітрини.

Щось схоже на усмішку торкнуло її бліді губи. Усмішка чи досадливий вищир зубів? Вона ледь зігнула плечима. Повна самотність.

Самотність!

Мадам Лебретон, її покоївка, напевно, підслуховує за дверима.

А за вікнами, під блискучими променями вересневого сонця, вирував Париж.

* * *

Глухий гомін натовпу, що линув з площ Згоди та Опери, ставав гучнішим, котився, його приглушена хвиля усе ширилась, множилась, у ній вибухали крики, сміх, заклики, погрози й нерозбірливі прокляття. І здалеку в цьому гомоні не можна було щось розібрати, лишався тільки визивний і могутній гул, сповнений дзвінками голосами, схожий на гримкотіння луски дракона...

Гомін котився разом із рікою похмурого натовпу, розливався по всій площі Карусель і бився об ґрати парку Тюїльрі, за якими ще виблискували позолота уніформи і багвети особистої варти імператора. З натовпу вихлюпували численні групи і розтікалися в різних напрямках — до Сени і площі Сен-Жермен-л'Оксерруа, до ринку й фортеці Шатле, до палацу Отель-де-Віль. Крики схрещувались, мов лева кинджалів, і ставали все виразнішими: «Геть монархію!.. Хай живе республіка!.. Геть імператора!.. Геть імперію!..»

Особиста варта зникла. Рухливі грона людей обліплювали ґрати, вривалися в парк. Під сонцем вересневої неділі майоріли кашкети і фетрові капелюхи, хустки й циліндри, блузи й камзоли...

Цей вересневий день був теплий і ніжний, мов дівочі уста. Між набережними, повними збуджених людей, між двома рядами дерев із пожовклим уже листям вода повільно несла мерехтливі відблиски лазурно-медового неба. А з боку Сіте — дивовижно спокійне й тихе озеро, у якому теплота повітря і свіжість води мирно поєднуються

з тінню старого каміння. Нерухоме місто, на яке насувалося інше місто, рухливе й грізне.

А сиповата стежка тиші виходила з провулків Сіте, звивалася за течією Сени, губилася під тополями й платанами, щоб зовсім потонути й померти у криках, які вже лунали біля палацу.

* * *

Жінка наблизилася до вітрини, на мить доторкнулася до неї своєю довгою білою й випеченою рукою. Усмішка зникла з її вуст. Обличчя відбилося у склі, через яке було видно химерні чорні й заіржавілі предмети, що лежали навколо капелюха з високим верхом. Це було те, що лишилося того вечора 1858 року від бомб Орсіні і одягу імператора¹. Раптом спогади змінили своє забарвлення й силу. До цього дня капелюх і рештки бомб нагадували їй лише часи слави й непохитності. Після невдалого замаху народ гучно вітав імператорське подружжя. Імператор розмахував своїм капелюхом, пробитим осколками. Ежені вклонялася на балконі Опері...

Бомби були завбільшки з кулак кожна, з найжаченими детонаторами... Вона бачила кров на білому одязі, чула іржання оскаженілих коней, стогін поранених, потім за-спокійливі крики людей, знову крики. Імператор усміхався.

Вона не візьме з собою ні капелюха, ні заіржавілих у своє бліде обличчя, що наче змішувалося з цим трагічним бруктом. Потім відступила. Відображення, поглинуте темрявою, зникло.

Вона не візьме з собою ні капелюха, ні заіржавілих бомб, жодної з чарівних дрібничок, якими були заставлені вітрини й етажерки, жодної з мініатюр, коштовностей, дорогоцінних табакерок або кришталевих чи фарфорових речей...

За дверима її покоївка, мадам Лебретон, уже горіла нетерпінням.

Час було тікати.

Тікати з порожніми руками, щоб уникнути цієї голоти, яка ревла біля ґрат і чії погрозливі крики не здатні були приглушити ані товсті мури й важкі шпалери, ані стінні

---

¹ 14 січня 1858 р. Феліче Орсіні, італійський республіканець і буржуазний демократ, зробив невдалу спробу вбити Наполеона III. У тому ж році був засуджений до смерті й страчений. (*Тут і далі примітки перекладача*).

килими й оксамитові завіси, — уся ця розкішна й затинна обстановка. Тікати, щоб повернутись? Ні, вона в це не вірила, тепер уже не вірила... До останньої миті вона ще надіялась. Але настала остання мить.

Напередодні, коли міністр внутрішніх справ Шевро приніс їй депешу про Седан, — вона папам'ятає знала кожне її слово: «...армію розбито. Мені не пощастило загинути разом з моїми солдатами», — Ежені спочатку відмовилася вірити в цю правду, яка щомиті мала безжалісно підтвердитись. Імперія розвалювалась, імперія була мертва.

Зайвою стала комедія про героїзм. Уся показовість і фальш луснули, мов мильна бульбашка. Вона інколи замислювалась над цим і раніше, навіть у часи могутності. Скороминуща тінь, ледь помітна тріщина на дзеркалі щастя... Вона намагалася забути. Віднині все це вже не для неї.

Дві її секретарки, Конті і Філона, застали її в стані крайнього збудження — з блукаючим поглядом, заломленими від люті й жалю руками. Стоячи навколішках, вона благала невидимого імператора: простити їй гріхи, бо ж вона одна мріяла про збереження трону в час першого розгрому. Та раптом жінка опанувала себе і знову сховалася у свій крижаний панцир. Надія ще жила. Ні, неможливо, вона не випустить скіпетра із своїх рук. Навіть якщо Бісмарк тріумфуватиме... Але ж хіба він бажав би її падіння? І невже з Бісмарком не можна порозумітися?

Мадам Лебретон доповіла їй, що Париж починає все більше вирувати. Уже кричать: «Геть іспанку!»

Потім у палаці один по одному з'явилися емісари — і палата депутатів проголосила повалення імперії.

Була неділя.

Вона так любила ці вересневі неділі, коли маєво усіх барв літа вже поєднувалося з нетривкою красою осінньої пори. Париж ставав чарівним. Прозоре золото осіннього сонця ледь торкалося щойно забрукованого бульвару Осман, старих каменів історії, пожовклого листя... І це золото теж для неї мало зникнути.

О пів на першу вона прийняла делегацію депутатів, очолюваних Бюффе. Він був знічений. Говорив про інтереси династії, доручення уряду. Але за цими словами й церемоніалом вчувалася холодна й похмура правда.

Від'їзд, од неї вимагали від'їзду. Мусила не тільки відмовитися від трону, але й залишити назавжди цей палац, Париж, Францію... Шевро крадькома й квапливо прошепотів їй кілька слів. Натови уже прямував до Тюїльрі. В ньому вже вирізнялися огидні лиця, обличчя вбивць, усіх тих покидьків, що беруться невідомо звідки... Мала значення кожна мить. Пізніше прибули посол Італії Нігра й посол Австрії Меттерніх, благали її залишити все. Швидше! Якомога швидше! Це слово звучало безперервно.

На триногому стільці сидів імператор, гримаса не сходила з його обличчя. Потьмянів блиск його довгих нафарбованих вусів. Вітальня була сповнепа дивної сіруватої імли, в якій, здавалося, плавали меблі. День не просочувався крізь важкі гардини, але й па ніч це не було схоже.

За дверима чекали принц Меттерніх і принц Нігра з остапньою групою вірнопідданих. Офіцери служби охорони, жінки, які перешіптувались, витирали сльози, графиня Агадо, маршал Канробер, герцогиня Малахова... Шерех спідниць, шморгання носами, блискучі чоботи. Все йшло напівцець.

Вона покликала Шевро. Міністр був розгублений, його руки тремтіли. Він дивився на бліде обличчя Ежені, на її стиснуті губи. Невже вона не розуміє? Що він мав їй сказати? Вона йому наказала звернутися за порадою до Шнейдера, голови палати депутатів, і графа Палікао, щоб виграти час, знайти якийсь тимчасовий вихід... Ні, ні, твердив Шевро, це неможливо! Він розповідав, що чернь уже образила Шнейдера: «Ось убивця Крезю, кровопивця наших братів...» Попереду чекала безодня.

Ежені то безперервно пила для бадьорості каву, то, щоб заснути, приймала великі дози хлоралу, і від цього стан заціпеніння в неї різко змінювався па майже істеричне збудження і навпаки. Потім вона забажала побути на самоті. Її руки були стиснені в дикій люті, вона кусала губи, щоб стримати крик...

Востаннє обдивилася навколо себе, наче хотіла назавжди зберегти у своїй пам'яті роки пишноти й могутності, увесь цей світ золота, сяючих тканин, палахкотіння уніформ, строкатість живих квітів, запам'ятати повсякчасну готовність і покірність паризьких полків, увібрати в себе кортежі, фанфарн, бали, полювання у Комп'єнському лісі,

свята в Біарріцу, певимовну ніжність троянд і гортензій, аромат пахоців, які розливалися, наче море, і постійну, ледь чутну навколо себе музику відданості й пошани... Вона так любила цю владу, так хотіла зробити її абсолютною.

І от тепер вона мусить тікати, мов остання злидарка, мусить кудись вирушати, кидатися навмання на вулиці саме тоді, коли Париж навколо неї горлає про смерть.

Вона ледве була при тямі. Підійшла до столу з паперами і безсило впустила руки на його блискучу поверхню. Машинально прочитала депешу, що лежала зверху на купі. Літери стрибали на зібганому папері:

«Інтендантство працює вкрай погано. Солдати не забезпечені навіть черевиками. Лебеф».

Двома рядками було знищено весь блиск режиму. Лебеф, який обіцяв навіть гудзики для гетрів, якщо війна триватиме хоч би й два роки... Дурні! Падлюки!

Застогнавши, вона поволі випросталася.

* * *

Раптом гардини, що закривали вікно, розсунулись.

Її залив потік світла, у якому з'явилася чоловіча постать.

Побачивши його, вона невиразно проказала:

— Хто ви? Що вам треба?

— Спокійно! — гримнув він крізь зуби, коли вона зробила крок до дверей, а сам підійшов до них і став, обіпершись на одвірок.

Він здавався молодим, на ньому був абиякий одяг, що його не носили ні робітники, ні буржуа. Руки були заховані в кишені його темної куртки. Очевидно, в руках він тримав зброю.

Завіси знову зсунулися. Вона погано бачила його обличчя але все ж розгледіла чорний кучерявий чуб, круглу борідку.

Повторила:

— Що вам треба?

— Нічого.

Вона піднесла руку до чола й прошепотіла:

— В такому разі, мосьє...

Вона навіть не знала, що спитати у цієї людини, як пояснити її появу. Це ж не чоловік, а якийсь привид.

Він стояв перед нею і мовчав, наче тільки й хотів наблизитись і дивитися на неї.

Її охопив трепет. Чіткість мислення поволі поверталась до неї. Цей чоловік був перший з тих, хто горлав надворі, хто готувався захопити палац. Він прийшов убити її чи просто пограбувати? Його обличчя розпливалось у напівтемряві, мов пляма на фарбованій тканині. Але вона розгледіла чорні очі, правильні риси лагідного й спокійного обличчя, і це її заспокоїло.

— Благаю вас, мосьє, залиште мене...

Вона говорила дуже тихо. Чоловік мов закам'янів. Здавалося, він пожирив її поглядом. На цьому застиглому обличчі жили тільки одні очі: дві чорні палаючі мигдалини.

Врешті він поворухнувся й нахилився до неї, очі заблищали.

— Треба розплачуватися,— промовив він,— надходить день, коли треба розплачуватись...

Він ніби розмовляв сам із собою.

— Так, розплачуватись...

Слово прорвало туман.

Нова хвиля тремтіння охопила Ежені, передалась її рукам. Чоловік зрозумів, що вона зараз закричить, покличе на допомогу. За дверима чулося приглушене гудіння голосів. Він зробив крок уперед.

— Не ворухись! І мовчи!

І знову промовив:

— Та ти й нездатна розплатитися надто дорого...

Ця зустріч віч-на-віч тяглася довго. А навколо них, навколо темної вітальні наростав, ставав усе гучнішим голос Парижа.

Чоловік глузливо посміхнувся:

— А ти боїшся, величність!

«Це божевільний,— подумала вона,— безперечно, божевільний!» Незважаючи на свій жах, вона воліла, щоб це було саме так: божевільний, який випадково проник у палац... Ні, це не була спроба вбити її в останню мить, це таки був божевільний... Якби він мав спільників, вони б уже з'явилися. А він один... Проте і божевільні бувають небезпечні.

Вона спитала, надаючи своєму голосу якомога більше ввічливості:

— Чого ви чекаєте від мене, мосьє? Хто ви?

— Громадянин цієї країни...

Він говорив глухо й повільно. Голос лунав звідкись здалеку, ніби з глибин туману, з глибин часу.

— Усе своє життя я боровся за те, щоб настав цей день. Моє ім'я? Воно не має ніякого значення. Ти ніколи не знатимеш мого імені. Ти ніколи про нього не чула. Що таке для тебе засланці й мертві?.. Надходить час... Це час правосуддя... Завтра народ стане вільним... Надто багато крові на твоїх білих руках...

Він повторив з глибоким переконанням:

— Надто багато крові... Промови й брехня не можуть її змити. Я ж ніколи не забував цієї крові. Мій батько загинув у Кайєні, а мати була вбита твоїми. А скільки ще інших, імена яких ти ніколи не знатимеш!

Він вийняв руки з кишень, загрозливо стис кулаки.

Йй здалося, що незнайомий наближається до неї, і вона впала у крісло, що стояло поруч. Але чоловік навіть не поворухнувся.

Ежені тихо застогнала і знепритомніла.

За дверима почулися кроки, що наближалися.

Незнайомий скочив до вікна і зник.

* * *

Коли Ежені опритомніла, то побачила перед собою стривожене обличчя мадам Лебретон. Покоївка підносила їй флакон з сіллю.

Вона почула голоси Нігра й Меттерніха, однак ніяк не могла зрозуміти, що вони їй кажуть. Голоси жінок теж ніби плавали в тумані.

— Вона нездужає, так, вона нездужає...

Ежені випросталась. У неї був усе той же розгублений вигляд, що й протягом кількох останніх днів, коли чергове послання або денеша наносили їй новий кинджальний удар.

— Чи можете ви йти? — звернулася до неї мадам Лебретон.

— Карету подано, — сказав Нігра. — Вона у кількох кроках...

— Чекайте, чекайте, — втрутився Меттерніх.

Мадам Лебретон схопила дорогу пелерину, підбиту рожево-ліловим шовком і прикрашену золоченим позументом.

— Ні, ні, в цьому не слід виходити, це надто впадає у вічі, надто розкішно...

Мадам Лебретон звернулася до Нігра:

— Хвилинку, зачекайте ще... Я пошукаю іншу накидку.

Ежені не промовила й слова. Обмежилась тим, що кивнула головою. До неї поверталася пам'ять. Божевільний причаївся за гардиною. Можливо, він ще там. Та ні, це не був божевільний, то не була людина... Кошмарне видіння...

Мадам Лебретон повернулася із звичайною пелериною з темного сукна і чорним кашором.

Ежені встала.

— Ви можете йти? — спитала покоївка.

Не відповівши, Ежені взяла Меттерніха під руку.

— Все буде гаразд,— пробурмотів посол.— Карета готова.

Він не казав їй того, що думав: що вони повинні були йти через апартаменти й двері імператорського принца і що тим же шляхом скористався Людовік XVI, тікаючи до Варенна...

Раптом з'явився засапаний Конті:

— Неможливо, неможливо! Натовп уже зовсім близько. Карету відразу пізнають...

— Чому це? — гримнув Меттерніх.

— Та на дверцятах,— пробелькотів Конті,— герби...

Посол Австрії нахилився до мадам Лебретон. Як! Узяти карети з імператорської конюшні! Не могли придумати нічого кращого! Слід залишити Тюільрі іншим шляхом. Не лізти ж самим вовкові в пащу! А гомін усе зростав і наближався.

— Є лише один вихід,— прошепотіла мадам Лебретон.— Через музей.

* * *

Вони спочатку перейшли з кінця в кінець Тюільрі довгим коридором, з краю в край освітленим газовими лампами, дісталися сходів, що виходили до галереї Діани.

Ежені вчепилася за руку мадам Лебретон, повністю віддаючись цьому незвичайному бігу, що супроводжувався тільки глухим тупотом. Досягнувши нового залу Штатів, утікачі зупинились перед дверима Великої галереї. Двері були замкнені на ключ.

На мить всі знову розгубилися, але відразу прибіг скарбник імператора Телен. У нього був ключ. Він кинувся до дверей, відімкнув їх і відійшов убік, церемонно вклонившись.

Вони майже увірвалися у Велику галерею, перетнули Квадратний салон, галерею Аполлона і досягли залу Семи Камінів.

Крізь кольорове скло вікон линуло світло, залишаючи темними деякі кутки, де на стінах обличчя, голі тіла, листя й позолота створювали фантастичну мерехтливую картину.

Шерхтіли спідниці по навощеному паркету, важко гупало взуття чоловіків. І коли вони продовжували свій біг, несподівано, мов спалах вогнища, виникала пурпурова чи лазурна пляма: обличчя діви, бороди апостолів, квіти й хмари, — все те закружляло довкола привидів. Але ж хіба постаті на полотнах оживали? І хіба постаті втікачів були примарними й застиглими? Чи, може, вони повинні були закам'яніти й стати схожими на ці білі статуї, які то тут, то там заламували руки?

Вони розлучилися — зловісна випадковість — біля картини «Пліт Медузи»¹. Імператриця мала лишитися тільки з покоївкою і двома послами. Уривчасті ридання, схлипування. Чоловіки й жінки опустили на коліна. Короткі, невиразні слова. Прощалися...

Жіноча постать у чорній накидці, супроводжувана двома чоловіками, що були наче вартові при ув'язненій, рушила до Єгипетського залу. У напівтемряві сумно виблискувала картина «Пліт Медузи». Люди на ній розмахували руками і ніби прощалися отими насмішуватими жєстами.

Обернувшись востаннє до групи своїх вірнопідданих, Ежені ненароком зачепила вітрину й скрикнула. Меттерніх підтримав її, легенько підштовхнув у глибину галереї.

— Хай ваша величність заспокоїться. Вже більше нема чого боятися.

Вона попросила на хвилину зупинитися, щоб перевести подих.

— Ми пройдемо, — звернувся до неї посол, — під склепінням колонади Перро...

— А далі? — тихо спитала вона.

— Змішаємося з натовпом на площі Сєн-Жєрмен-л'Оксерруа.

---

¹ Картина «Пліт Медузи» (Лувр) написана видатним французьким художником Теодором Жєріко (1791—1824).

Нігра ледь помітно всміхнувся.

— На нас ніхто не зверне уваги... Ми візьемо фіакр. Фіакри ще є в Парижі. Найпростіші рішення завжди найкращі...

Вона кивнула головою, потім обернулася.

Останній погляд... Останній погляд. Що вона бачила? Саркофаги, папіруси, коштовності й тисячолітні статуї? Всю цю красу, стародавній прах, що байдуже спочивали в порожньому залі й наче протиставляли скороминучість даної миті важкій могутності віків? Яке видіння власного минулого промайнуло ще раз в її голові тоді, коли вона залишала палац?

Раптом настала нервова криза, зціплені пальці побіліли. Її охопив страх. Туга поступилася місцем фізичному страхові, страхові бути пізною і схопленою, відданою на поталу образам і брутальності, довгим дням насильства й крові...

* * *

І раптом — сонце.

Вони вже залишили напівтемний палац. Той натовп, про який говорив Меттерніх, гомонів тепер навколо них.

Юрби з криками йшли і прибували від Сени до вулиці Ріволі. Біля церкви збиралися люди в блузах. Ежені раптом зрозуміла, що її не помічали, що ці люди, у рухові, в штовханні, навіть і не уявляли її присутності серед них. А проте в усіх цих криках, в уривчастих вигуках йшлося саме про неї. «Повалення... Хай живе республіка!.. Гегь монархію!..» Вона зауважила написи, зроблені крейдою на стінах і колонах, прочитала їх, але спочатку не зрозуміла:

«На варті народу!»

«Смерть тиранам!»

«Вільний вхід на базар!»

«Смерть злодіям!»

«О, так їх, так їх!» — вигукував якийсь старий, вказуючи рукою на дах палацу. «Це кінець!» — підхопила дівчинка, зовсім дитина, що стояла поруч із ним. Щільний гурт робітників прямував на вулицю Ріволі. Вони пройшли через натовп, наче клин або ніж, і зникли в напрямку Отель-де-Віля. Потім звідти долинуло «Хай живе республіка!», і ці слова, підхоплені іншими, повільно покотилися над головами. Продавець млинців з лотком, що на нього впав погляд імператриці, теж почав щось кричати.

Ежені намагалася стримати тремтіння, що охоплювало її. Вона не знала цих облич. По одягу вона здогадувалася, що це були робітники, купці, дрібні буржуа, студенти, обличчя яких були осяяні якоюсь глузливою радістю, і вона відчувала під цим дивно-синім небом, у ніжній позолоті вересня клетотіння ненависті. Звідки йшли ці люди, де вони бралися, з якого світу з'явилися?

Вона пригадала привид, якій налякав її сьогодні в паляці... Розплата... Кров... Віп також прийшов з іншого світу, з країни кошмарів.

Вона опустила голову.

Уже підходили до вулиці Ріволі. Розтинаючи юрбу, до них повільно наближався фіакр. Нігра зробив знак візникові. Фіакр зупинився.

Меттерніх відчинив дверцята. Потім, обернувшись до мадам Лебретон, стиха перемовився з нею кількома словами.

Ежені сховалася у фіакрі, покоївка сіла вслід за нею. Гомін і ненависть лишилися там, на вулиці, зовні.

— Бульвар Осман, — наказав Меттерніх візникові. І для імператриці додав кілька коротких заспокійливих слів:

— Усе гаразд. Це просто диво. Ви врятовані...

II. 4 ВЕРЕСНЯ

— То як? — усміхаючись, спитав Теофіл Порткруза. — Ми вже в республіці?

— Здається! — відповів Нестор Лалуетт.

— Чи воно справді так, чи доведеться ще чекати? — пробубонів довгий Теофіл.

— Так!

— Справді?

— Любий мій, запам'ятай: ніколи ніщо не буває напевне.

— Я згадуватиму цю республіку!

— Коли ти розповідатимеш про день 4 вересня своїм дітям, ти їм поясниш...

— Що в мене боліли ноги!

Маленькі чорні очі Нестора Лалуетта спалахнули.

— От що означає кокетування. Взувають майже нові черевики в день, коли країна змінює уряд...

— Але ж ми на ногах з самого ранку. Йдемо то праворуч, то ліворуч. Цього ранку вже побували на Монмартрі... Я особливо не розбираюся у тому, що тут коїться, але знаю, що в мене болять ноги.

— Проте це ж дуже просто. Зараз ми на площі Згоди і скоро будемо біля Отель-де-Вілья. Імператора більше немає, а монархом став народ. Зрозумій, громадянине Порткруа, що революції здійснюються тільки тоді, коли ти крокуєш.

— Але, крім ніг, у мене є ще й зуби!

— Це щось нове! А! Мій любий Теофіл, ти, як народ, зголоднів за правосуддям. Цю фразу я чув з уст мосьє Варлена. Він на цьому знається...

— Правосуддя — це добре, але воно не варте скоринки.

— Обережно, друже, в революційний період така манера розмовляти може накликати багато неприємностей...

— Однак я все-таки хочу їсти...

— Коли йдуть на штурм Тюїльрі, не думають про черевки або корчі шлунка. Серйозні історики ніколи про такі речі не говорять. Але заспокойся, в нас буде республіканський уряд. Кажуть, що ним керуватиме генерал Тропшю. Будь певен, голодним ти вже не будеш. Республіка!

— Та ну? Змінити уряд не означає змінити шлунок. А мій зовсім порожній.

— Його наповнять. Потерпи! Ми ще маємо кілька су, щоб марширувати, поки проголосять республіку.

Так, розмовляючи, вони дійшли до Палати депутатів.

Навколо них гомоніла юрба, що ставала дедалі щільнішою і галасливішою. З боку набережної д'Орсеї можна було побачити піхотинців і жінок, які розмахували зеленими гілками. Крики лунали звідусіль. Якийсь веселій і патлатий чоловік у білій блузї забрався на статую Мішеля де л'Опітала й закричав оглушливим голосом: «Хай живе республіка!» Потім спокійно всівся на цоколі пам'ятника і почав натошувати свою люльку.

Бородатий юнак, очевидно, студент, сидючи на плечах товариша і височіючи над юрбою, підніс руку до штукатурки колони. Він тримав шматок червоної крейди, якою почав писати імена, а натовп читав їх уголос. Араго... Крем'є... Жюль Фавр... Жюль Феррі... Гамбетта... Гарньє-Паже...

— А Бланкі буде? — закричав якийсь вуличний хлопчак.

— Є Рошфор! — відповів інший.

— Та цей нічого не вартий. Нам потрібний Бланкі. Саме Бланкі.

— А президент? — спитав старий, років за п'ятдесят, у сюртуку, що був схожий на поважного буржуа.

— Це Трошю! — кинув юнак з крейдою.

— Хай живе Трошю! — заводало зразу кілька голосів.

— Нам потрібний Бланкі! — почулося вже з цілого натовпу. — Якщо не буде Бланкі, все ні до чого. Буржуа викрадають у нас революцію.

— Будьмо серйозними, громадяни! — знову почав старий у сюртуку.

— Вже серйозні! — закричав хлопчак.

Студент продовжував писати. Над іменами він накреслив великими друкованими літерами:

«Уряд національної оборони».

Свист і жартівливі витівки змішалися з «браво» і «віват».

Раптом звідкись од грат долинув протяжний крик. Долетівши до моста і набережної, він ринув на площу Згоди, де, спонуканий до дії, натовп усе зростав і зростав. Промені сонця виблискували на рушницях, свіжих гілках, палицях, парасольках, касках...

«На Отель-де-Віль...» Дзвінкий жіночий голос повторив: «На Отель-де-Віль, на Отель-де-Віль...»

— Чуєш, громадянине? — сказав Нестор Теофілу. — Я тебе попередив: ми закінчимо день у Отель-де-Вілі. Тут ще нічого, а от там уже буде серйозно.

— Я хочу їсти, — промимрив Теофіл спокійно, але вперто.

— Біжімо вперед, доки вся маса не рушила. Ми напевне знайдемо торговця чимось їстівним. Революції корисні для дрібної комерції. Я знаю тепер те, про що хотів дізнатись.

— А що ти знаєш?

— Що Баденге¹ вже з тропу злетів, та влади Трошю захотів!

— Як це?

— Це можна співати! Воно римується!

— Римується з чим? Що, цей генерал Трошю буде хороший для маленьких людей?

---

¹ Баденге — так презирливо називали французи Наполеона III.

— То він так каже. Зрозумій, товаришу, що в політиці не роблять того, про що говорять, і не говорять про те, що роблять. Але поки день напрочуд гарний і вже немає Баденге. Подивись навколо себе. Всі сміються. Це Республіка. Отже, пруско¹ слід зайнятися своїми справами.

— А куди ми йдемо зараз?

— Істи. А взагалі, ти маєш рацію. Хіба то республіка, коли ти голодний.

* * *

Через якийсь час хлопці дісталися Ріволі. На вулиці Сент-Оноре вони купили хліба й півкільця ковбаси, які з'їли, поки обдивлялись околиці Тюільрі.

Нестор переходив від групи до групи, намагаючись почути підтвердження поширюваним новинам. Але все віднині здавалось ясним. Імперію було повалено. Депутати розбіглися. Палац Тюільрі спорожнів. Особисту охорону імператора мов вітром змело.

Теофіл, жуючи, брів слідом за Нестором. Він тільки ствердно кивав головою, коли Нестор формулював якийсь політичне міркування. Для Теофіла приймання їжі було ділом серйозним.

Разом із тим він вважав — і не безпідставно, — що справи революції ідуть кепсько. Незважаючи на важкі часи, Теофіл Порткруа вже протягом кількох тижнів мав на меті здійснити одну надзвичайно важливу комерційну операцію. Йшлося про малесенький шинок, щоправда, дуже зручно розташований на Монмартрі. Теофіл запропонував своїй тітці, яка жила поблизу, приєднатися до нього і перетворити цей жалюгідний шинок на гідний пошани ресторан. Тітка мала деякі заощадження, а Теофіл — сміливість і кулінарські знання. Сімдесятий рік повинен був закінчитися здійсненням великої мрії Теофіла.

Безперечно, про все це він розповів своєму другові Нестору. Той також надзвичайно зацікавився проектом. Хіба три роки тому він не довів своєї майстерності кулінара, коли служив офіціантом і грумом у знаменитому Турецькому ресторані на Всесвітній виставці?

Теофіл намалював Нестору напрочуд привабливу картину їхнього майбутнього закладу: гостинний зал, просто обставлений столами з тесаного дерева і плетеними

---

¹ Зневажлива назва прусаків у часи війни 1870—1871 рр.

стілцями, чисті гардини, трохи квітів, а на кухні — рагу у винному соусі, м'ясо з цибулею і салом умліває на маленькому вогні, словнюючи своїми пахощами всі висоти Монмартру. Теофіл, якого надія зробила майже красномовним, уже бачив себе у білому ковпаку на порозі ресторану, гордо зустрічаючи своїх відвідувачів.

Нестор наважився висловити деякі свої сумніви. Адже час був важкий. Серед дрібного люду Монмартру та інших районів було значно більше безробітних, аніж гурманів. Слід набратися терпіння. Коли Маріанна¹ замінить Баденге, усе стане на свої місця.

Тоді Теофіл, махнувши рукою на Нестора, взявся переконувати свою тітку. Він не хотів бачити себе в жалюгідній халупці шевця на вулиці Кенкампуа на місці свого батька. Тітка не наважувалася взяти участь у ділі й зробити внесок, бо не зовсім вірила в кулінарний хист свого небожа. На початку вересня вони призначили зустріч, щоб прийняти остаточне рішення. Четвертого вранці Теофіл вирушив з вулиці Кенкампуа на вулицю Бютт. Нестор супроводжував його, хотів побачити, що коїться в Парижі.

Сто чортів! Тітка зникла, мабуть, поїхала в село, власник шинку приєднався до Національної гвардії, і весь Монмартр говорив про революцію. Теофіл запропонував залишитися тут і чекати на тітку... Та Нестор спалахнув. Чекати? Невже можна чекати, коли почалась революція? До дідька ресторани і їхніх власників! Революція потребує бійців! Хіба можна спочивати, коли пролетарі розбивають свої кайдани! І що подумують про них мосьє Латрюскай чи мосьє Жак? Теофіл забув про це?

Ні, Теофіл не забув, як три роки тому він уплутався в жахливу справу і змушений був битися з імперською поліцією. Та все давно минуло, і, зрештою, Теофіл прийшов до висновку, що після тієї політичної інтермедії він може почувати себе спокійно.

Вони напилися з фонтана. Нестор повагом витер рота.

— Сьогодні мосьє Жак, — задумливо проказав він, — має бути щасливим. І мосьє Есташ також!

Теофіл почухав кінчик носа.

— Отже, ми повинні йти до Аржантея, зустрітися з мосьє Есташем і попросити його нам допомогти... Колпсь

---

¹ Маріанна — так французи пестливо називають Францію, яку зображають у вигляді молодої жінки в фригійському ковпаку — символі свободи.

він був власником ресторану в Тулузі. Наш проект безперечно його зацікавить.

— Безперечно, але будьмо серйозні, громадянине Португала. Забудь свій ресторан на кілька днів. Чи ти гадаєш, що мосьє Есташ Латрюскай у цей час обробляє садок? Хіба займаються своїми виноградниками, коли вибухає революція? Ні! Мосьє Есташ зараз у Парижі. А щодо мосьє Жака, то ти чудово знаєш, що він завжди всюди і ніде. В усякому разі, в цей час йому роботи вистачає... А такі твоя правда, треба було б зустрітися з ними, але для того, щоб послужити їм. Я хочу сказати, товаришу: послужити народові. Я, наприклад, умію бити в барабан. Колись раніше, ще на вулиці Кенкампуа, старий сержант навчив мене. А ти можеш куховарити... Що ти думаєш про це, Теофіле?

Теофіл тільки скривився на це.

Нестор тихо проказав:

— Є одне місце, де ми зможемо дізнатися про них. На Ла-Кордері, у інтернаціоналістів...

Теофіл зітхнув.

— Ех, я так і знав... Площа Ла-Кордері, інтернаціоналісти... Знову політика, усе це...

— Так, мій кролику, це політика. А тобі ніколи не спадало на думку, що завтра, можливо, мосьє Жак стане міністром внутрішніх справ чи фінансів?

— Ти певен?

— Ні, мій хлопче, зовсім не певен.

* * *

Вони дійшли до колонади Лувра, і натовп навколо них став ще більший. Раптом Нестор Лалуєтт схопив руку свого друга і з силою стиснув.

— Чого тобі? — простогнав Теофіл. — Мені боляче...

— Подивись!

— Куди?

— Та сюди, поруч... На фіакр...

— То що? Фіакр як фіакр.

— Глянь краще. Чи то мені сниться?

— Це візницька карета. Звичайна карета.

— Два чоловіки й дві жінки. Глянь на жінку праворуч!

— У чорній накидці?

— Так. Чорт забирай! Чи мені сниться?

— Вона схилила голову.

— Я її бачив.

— Я теж. А от зараз уже не бачу.

— А! Так, але...

— Ти знаєш цих буржуа?

— Це неймовірно... неможливо...

— Але ж і я також можу взяти фіакр.

— Ця жінка... То ж Ежені!..

— Імператриця?

— Ходімо ближче!

— А казали, що вона ховається десь у Тюільрі...

— Отож-бо й воно, що зараз вона вже не ховається...

— Ежені у фіакрі? Ти жартуєш!

— Ні, вона рятується... Вона тікає, кажу тобі!

Вони почали протискуватися крізь юрбу.

Саме тієї миті, коли один з чоловіків звернувся до візника, жінка підвела голову — і Нестор Лалуєтт виразно побачив її бліде обличчя, сумні підфарбовані очі, стулені губи. Чи справді то була Ежені? Трагічна маска замість обличчя, яке завжди усміхалося на численних портретах...

Карета рушила, перш ніж Нестор і Теофіл змогли підійти до неї.

Так, то вона, то була вона... Приголомшений, Нестор зупинився. Він вагався: закричати, підняти тривогу, щоб попередити людей навколо себе? Але ж якщо ця жінка була звичайною буржуйкою, що прямувала кудись до провінції? І проте, проте він не помилявся...

— А, щоб його чорти взяли! — вилаявся він крізь зуби.— Ми повинні були бігти за імператрицею і простежити, куди вона поїде. Запам'ятай це, Теофіле! — Потім низав плечима й додав філософським тоном: — В усякому разі, імператриці більше немає.

— Слушно сказано, мій хлопчику! — прогудів у нього над вухом чийсь басовитий добрий голос.

Нестор підстрибнув.

На освітленій сонцем бруківці перед ним простяглася величезна тінь. Важка рука по-дружньому лягла йому на плече.

— Що? Що таке?

Нестор обернувся.

— Мосьє Латрюскай...

— Привіт, Несторе... Привіт, Теофіле...

— Ви там були?

— Як і ти.

— Ви її бачили?

— Як і ти.

— Справді бачили?

— Так!

— То була справді Ежені?

— Вона!

— Вона сіла у фіакр.

— І втекла, це точно.

— Але ж так не годиться, мосьє Латрюскай... Імператори повинні звітувати перед народом!

— Добре сказано, мій хлопчику, але ж ти сам промовив: немає більше імператриці, немає більше імператора. Хай вони йдуть під три чорти... або в Англію. Чи добре їй там буде? Не можу про це нічого сказати... Тепер ми повинні займатися своїми справами...

Фіакр зник.

Здавалося, на якусь мить Есташ Латрюскай забув про присутність своїх двох молодих товаришів. З його широкого смаглявого обличчя, на якому вирізнялися сиві вуса, зникла постійна добра усмішка.

Нестор і Теофіл дивились на нього з шанобливим мовчанням. З часу їхньої останньої зустрічі Есташ Латрюскай не змінився. Усе той же дужий чоловік двохметрового зросту, широкі плечі, руки борця. Одягнений з надзвичайним смаком у темний сукняний костюм, на голові — фетровий капелюх з широкими крисами. Зовні він не був схожий ні на робітника, ні на виноградаря, а скоріше на якогось комівояжера.

— Як почувася себе мадам Латрюскай? — врешті спитав Нестор.

— Чудово. Вона вас часто згадує з твояю тіткою Лалуєт, нашою сусідкою в Аржантеї.

— А! — вигукнув Нестор. — Ми саме вирішили відвідати вас... А як мадам Луїзон? І мадмуазель Пакеретта?

— Добре, — відповів Есташ несподівано ніжним голосом. — Моя Пакеретта — чудова донька, вона й тебе не забуває...

Він похитав головою.

— А щодо візиту, мій хлопчику, то слід трохи зачекати. У нас усіх ще багато справ.

— Безперечно, мосьє Латрюскай, — погодився Нестор, поморщившись. — Республіка — це робота!

— Ти правильно сказав.

— Вже не кажучи про пруско. Розповідають, що вони мають намір іти на Париж.

Латрюскай спохмурнів.

— Ну, то вже інша річ...

— Правду кажучи, мосьє Латрюскай,— продовжував Нестор,— якщо пруссаків не зупинять по дорозі, Париж битиметься як одна людина. Чекайте, ми саме про це балакали з Теофілом. Я вмю бити в барабан, Теофіл може куховарити. Щодо гвинтівок, то це буде пізніше...

Нестор повернувся до Теофіла.

— Чи не так, товаришу?

— Хе... — кинув Теофіл.— Щодо кухні, то я згоден. Щодо гвинтівок — побачимо... Я ніколи не був воякою.

Есташ з усмішкою дивився на обох хлопців.

— Ну, що ж,— сказав він,— я знав, що на вас можна розраховувати, і ви нам уже зробили дуже важливу послугу. Не так і давно!

Він змінив тон.

— Ви вже їли? Куди зараз прямуєте?

— Так, ми поїли,— відповів Нестор.— А йдемо ми, як і всі, проголошувати республіку в Отель-де-Віль.

— Це добре, але...

— Що — є інша робота?

— Можливо.

— Мосьє Есташ,— урочисто заговорив Нестор,— ми у вашому розпорядженні. Ви за Бланкі? Чи за Тропю? Я цього не знаю, але вірю вам.

Трохи помовчавши, він уже тихіше спитав:

— А як здоров'я мосьє Жака?

— Добре,— серйозно відповів Есташ.— Усе своє життя він боровся за цю мить. Але це ще не кінець...

— Бачу,— пробурмотів Нестор.— Баденге там уже немає, але Маріанна ще не стала дужою.

— Саме так, мій хлопчику. Слухай...

— Ми слухаємо.

— Приходьте ввечері, коли смеркатиме, на вулицю Отфей... До Каррубйо...

— Знаю, це овернець¹.

— Розшукаєте мене. Кімната не велика. Якщо мене там не буде, тоді зачекаєте.

— А потім, мосьє Есташ?

— Поговоримо. А зараз у мене ще справи. До вечора.

І велетень поклав дружню долоню на плече Нестора, а потім з несподіваною сиритністю відступив на крок, шмигнув у натовп і зник.

¹ Житель провінції Овернь.

— Ге,— прогудів Теофіл,— а мій ресторан?

— Поки що справа відкладається. Перед нами завдання закінчити революцію і встановити республіку. В Отель-де-Віль, товаришу!

* * *

На Париж спустилася ніч, одна з тих теплих почей у кінці літа, коли запах нагрітого за день каміння змішується з пахощами свіжого листя і коли можна спокійно прогулюватись і мріяти, блукати нескінченними авеню під рудим листям платанів і акацій, дивно підсвічуваним білим світлом газових ліхтарів, або просто загубитись у кам'янистих вуличках з численними крамничками й шинками...

Але Париж не міг заснути й не хотів спати у цьому ніжному теплі вересневої ночі. День, що мирно розпочався як звичайна неділя прогулянок і похмілля, закінчувався величезним збудженням. Париж клекотів, гомін линув звідусіль.

Але коли зайшло сонце, коли темрява вже огортала місто,— перекриваючи галас людських юрмищ, окремі заклики, вигуки дрібних торговців, почав наростати новий невизначний гул: то був тупіт солдатів і національних гвардійців, пронизливі або ледь приглушені далиною голоси мідних сурм, а над усім цим — невтомний барабанний дріб. Він линув з усіх кінців Парижа, де були розташовані військові частини, наче надокучлива мелодія, зливався з людським гамором і раптом десь на розі вулиці чи на площі оглушував боєм багатьох барабанів, за яким чулася ритмічна злива кроків. Навіть у найспокійніших кварталах здіймався спів барабанів, і тому багато хто мав запам'ятати — навіть більше, ніж залпи розстрілів чи падіння стін будинків,— цей вібруючий гул, що розпочався на зорі революції і, сумний чи бадьорий, тривав від зорі до зорі. Тремтливі легкі палички звучали на натягнутій телячій шкурі, мов рокотання слів чи уривчаста мова, а сонце чи синій шмат зоряного неба спалахували на боках жовтої міді...

* * *

Після восьмої години вечора у кварталі Сен-Мішель радісне збудження подвоїлось. Було проголошено тимчасовий уряд. Люди групами поверталися з Отель-де-Віля. Всюди стихійно виникали мітинги, вибухали дискусії.

Отже, головував Трошю. Дехто розповідав, що він погодився стати на чолі лише при умові, що члени уряду дадуть зобов'язання дотримуватися трьох заповідей: бог, родина, власність. Над Отель-де-Вілем з полудня майорів червоний прапор. Надвечір його замінили триколірним. О восьмій годині був сформований уряд. Гамбетта отримав пост міністра внутрішніх справ, Пікар — міністра фінансів. Рошфор не мав портфеля, але він також увіходив до уряду. Спочатку про нього говорили як про мера Парижа. Його кандидатура подобалась робітникам, але лякала буржуазію. Інші твердили, що Рошфор не такий небезпечний у самому кабінеті, ніж поза ним. Жюль Фавр став віцепрезидентом. Здавалося, все йшло добре. Імперію повалено, Ежені втекла. І вже Трошю й Фавр дали зрозуміти, що вони б могли закликати народ і армію на боротьбу проти прусаків. Триста тисяч гвинтівок могли захистити зовнішній пояс Парижа. Слід було згуртуватись навколо республіки. Бісмарк мусив замислитись. Не бачити йому жодного клаптика території, жодного каменя фортець.

Це влаштувало навіть бланкістів.

* * *

Десь після восьмої вечора Нестор Лалуєтт і Теофіл Порткруа перейшли площу Сен-Мішель і попрямували до вузьенької вулиці Отфей.

Довкола площі вже було запалено гірлянди газових ліхтарів, усюди на високих фасадах сірих і чорних будинків світилися вогні. За столиками перед маленькими ресторанами й кафе вирувало людське море, крізь яке ледве пробивалися фіакри. Вечірній вітерець розносив над площею запахи фруктів, вина й лимонаду. Все мало святковий вигляд.

На розі вулиці Отфей дискутували купки людей. Нестор і Теофіл наблизились до крамнички з напоями, про що звідчила дерев'яна вивіска з незграбним написом. В середині над прилавком горіло полум'я газового ліхтаря. Сір Карруб'ю, котрий утримував цю крамничку, мав за відвідувачів здебільшого робітників у блузах і кашкетах. Щоб було просторніше, столи були відсунуті під самісінькі стіни.

У той час, як Нестор пильно вдивлявся в обличчя відвідувачів, намагаючись пізнати серед них могутню постать Есташа Латрюская, хтось потягнув його за сорочку.

— А, ви вже тут! — пробубонів знайомий бас.— Ви пунктуальні, це добре. Сідайте.

Есташ сидів біля входу на вузькій лавці.

— Туліться вже якимось коло мене. Ви вечеряли?

Перед велетнем на дерев'яному столі стояли череп'яна миска з паштетом і пляшка вина, лежав кусень хліба.

Запах паштету відразу ж приємно залоскотав ніс Нестора.

— Не годиться нехтувати чемним запрошенням, мосьє Латрюскай.

Есташ подав гостям довгого ножа з кістяною ручкою. Теофіл узяв його, відрізав дві товсті скибки хліба і щедро вкрив їх паштетом. Одну порцію віддав Несторові, другу взяв собі.

— Їжте! — сказав Есташ.— Це допомагає мисленню.

Трохи прожувавши, Нестор підвів голову:

— То як, мосьє Латрюскай, чи можемо ми чимось допомогти вам?

— Безперечно, мій хлопчику, безперечно!

— Як саме?

— Дуже просто! Ви ходите між людьми, прислухаетесь, про що вони балакають, і розповідаєте мені... А пізніше ми зробимо висновки...

— Та це ж несерйозно, мосьє Есташ! — вигукнув Нестор із щирим обуренням.— Кажуть, що пруссаки мають намір іти на Париж. Нас передусім цікавлять пруссаки. Невже можна чекати, доки вони нас оточать тут, мов пацюків? І де вони зараз, ці пруссаки? Хіба не можна їх зупинити десь на дорозі?

— Він мене про це питає,— задумливо пробурмотів Латрюскай.— З усієї французької армії у нас лишився тільки тринадцятий корпус... Корпус Вінуа... Наскільки мені відомо, пруссаки його добряче трусонули, і він відходить до Парижа. Зараз корпус десь у Лаопі...

— Я знаю Лаон,— втрутився Теофіл.— Це за Віллер-Коттре і Сауссоном. Колись я там працював у одній корчмі...

— Може, слід побувати в Лаоні, побачити, що там діється? — запитав Нестор.

— Не варто. Завтра війська в Лаопі сідатимуть на поїзд, щоб повернутись до Парижа.

Нестор зітхнув.

— Отже, все програно! Пруско матимуть вільний шлях.

— Точно, хлопчику. Їм досить пройти долину Марни і Сени — і відкривється шлях на Париж...

— І тоді?

Латрюскай не відповів. Смакуючі, він поволі випив склянку вина, потім глянув на вхід і на вулицю, де запальпо сперечалися групи робітників.

— А мосьє Жак? — знову спитав Нестор. — Як його справи? Він має бути задоволений, що Баденге скинуто...

— Задоволений? Так, безперечно... Але ще багато роботи...

— Певно, що так, мосьє Латрюскай, це так.

Есташ, здавалося, забув про хлопців, з якими щойно розмовляв. Йому раптом пригадався темний і задимлений зал на площі Ла-Кордері. В ньому проводив свої засідання Інтернаціонал після того, як залишив вулицю Гравільє.

Цього вечора робітничі асоціації Парижа зібрались разом з членами Інтернаціоналу. Вони вирішили віднині триматися разом. Бо нічого не було ясно з того, що сталося після полудня в Отель-де-Вілі. Власне, все було надто ясно. Бріон і Белей, обидва члени Інтернаціоналу, що були в Отель-де-Вілі, розповідали, як Трошю і його *адвокати* розподіляли посади. І що лишиться після цього від народної влади, поліції, правосуддя, преси, права на збори чи організації? А судові процеси й переслідування, які проводились до 4 вересня? А право на працю? Розповідали, що Емманюель Араго дістав з кишені перев'яз і кинув його своєму дядькові, старому Етьєну Араго, зі словами: «Тримай, Етьєне, я роблю тебе мером Парижа!» Граф Кератрі був призначений у префектуру поліції. Цей Кератрі воював у Мексиці і якимось відійшов од справ імперії, але дехто твердив, що саме він допоміг Ежені втекти...

Зал у Ла-Кордері був зовсім невеликий і надто тісний, щоб умістити всіх робітників, які бажали туди потрапити.

Виходячи, Есташ опинився біля Жака, що стояв коло дверей серед групи делегатів. Його обличчя було суворим і напруженим. Він услаухався в кожне слово ораторів, їхніх опонентів, тих, хто сміявся чи протестував, хто докидав до загального виру суперечки репліку чи жарт. Йшлося про лист німецькому народові й соціалістам німецької нації. Пропонувалося проголосити Сполучені Штати Європи і Всесвітню республіку. Народи повинні були забути злочини коронованих деспотів...

Брали слово Камеліна, Перрашон, Толеп та інші. І ще стояло питання про делегацію до Гамбетти, вимагали уточ-

пити заходи, яких необхідно було вжити, щоб цю революцію не вкрали у народу. Хтось запропонував організувати комітети пильності в кожному окрузі Парижа, Центральний Комітет для координації дій...

— То як? — звернувся Латрюскай до Жака. — Що буде з усім цим?

Жак стиха відповів:

— Не знаю. Слід увесь час бути пильним...

Його голос помітно тремтів. Хвилювання, надія, непевність? Відповісти на це було важко.

Потім Есташ пішов, а збори тривали. Він крокував вируючим і збудженим Парижем, а йому ще вчувався цей глухуватий і тремтячий голос, що попереджав про необхідність постійної пильності...

Ні, безперечно, перемогу ще не здобуто. Замало скинути Баденге і його режим для знищення всього того, що породила імперія, що давно прогнило. Крім робітників і знедолених, ще багато хто чекав на цей момент, щоб захопити звільнені позиції. Навіть між робітниками не було повної згоди...

Нестор і Теофіл мовчки доїдали свою вечерю, віддаючи Латрюскай його думкам.

Врешті він сам згадав про них. Усміхнувся, і його велика волохата рука обережно торкнулася Несторового плеча.

— Ви чудові хлопці, я в цьому не сумнівався!

— І ми зможемо стати вам у пригоді! — додав молодий Лалуєтт.

— Слушайте...

— Уважно слухаємо, мосьє Есташ...

— Ви повинні зрозуміти суть справи. Баденге скинуто, але революцію ще не закінчено. Пруссаки йдуть на Париж. Можливо, доведеться битися і з пруссаками, а можливо, і з кимсь іншим. Ще будуть важливі події, дуже важливі.

— Які саме події, мосьє Есташ?

— От цього вже не знаю. Повірте, нічогосінько не знаю. Якби знав, друзі мої, усе було б значно легше. Ясно тільки, що слід приглядатися до всього і нашорошити вуха...

— Тю! Та то ж не справжня робота. Доручіть нам справжню роботу! Треба буде битися — битимемось.

Це героїчне запевнення викликало у Теофіла зітхання, і він знову взявся до свого паштету.

Латрюскай нахилився до Нестора і притишив голос:

— Чи пригадуєте ви Луїзон і мадам Латрюскай?..

— І вашу маленьку Пакеретту. Нам дуже приємно було б їх побачити, але ви сказали зачекати.

— Спочатку ми думали відіслати їх у провінцію, але, мабуть, усе-таки краще, щоб вони лишилися тут, у Парижі, з нами. В усякому разі, ні Луїзон, ні мадам Латрюскай не хочуть їхати... І потім, зараз такий непевний час. Може бути, що через три дні пруссаки вже дійдуть до Луари...

— Ну що ж, мосьє Латрюскай, тоді ми охоронятимемо жінок.

— Це саме те, про що я хотів вас просити, мій хлопчику.

→ Коли завгодно. Навіть завтра, якщо ви хочете.

— Я дам вам знати. Де ви живете?

— Скрізь, де є можливість, але найчастіше на вулиці Кенкампуа у Теофіла.

— Я знаю, де це.

— На першому поверсі живе торговець старими речами. Це чесна людина, йому можна лишити записку.

— Дуже добре. А тепер, хлопці, біжіть і не вештайтеся довго вулицями. Ідіть спати. В наступні дні вам, можливо, спати не доведеться...

З цими словами Есташ раптом схопився з ослінчика і несподівано легко кинувся до виходу. Біля дверей він зупинився, сховавшись за спину якогось відвідувача, що затримався на порозі. Потім повернувся й сів на своє місце, ледь усміхаючись куточками вуст.

— Це був хтось із ваших знайомих, мосьє Есташ? — ввічливо поцікавився Нестор. — В такому разі ми вже по-вечеряли, ви можете наздогнати його, якщо вам треба...

Латрюскай підвів голову.

— Так, один із моїх знайомих...

А потім похитав головою і тихо додав:

— Чи, можливо, привид...

ІІІ. ЗНОВУ ПОЛІЦІЯ

Той, кого Латрюскай побачив і назвав привидом, прямував вулицею Отфей до площі Сен-Мішель. На його блідому обличчі виднілися тільки очі, а все інше — прим'ятий кашкет, скуйовджений чуб, брудна блуза, зіжмакані штани — зливалося в сірому присмерку. Коли Есташ Латрюскай стояв коло дверей і крадькома дивився на цього типа, який

дрібними кроками старця пробирався між людьми і швидко загубився у теплій паризькій ночі, він був переконаний, що ніколи раніше не зустрічав цього добродія. І вирішив, що немає потреби бігти за ним і роздивлятись його ближче.

І взагалі, ким міг бути цей старий, що з'явився і зник? Безробітний у пошуках харчів і притулку? Можливо, він наблизився до входу в шинок Карруйю лише для того, щоб пошукати когось із знайомих, а потім пішов собі світ за очі серед натовпу, що заповнив площу і міст Сен-Мішель. Ніхто на нього не звертав уваги. А він тулився до стін, ненароком торкався фіакрів і, похиливши голову, здавався, дивився тільки на свої стоптани черевики.

Латрюскай побачив лише маленькі, але надзвичайно жваві очі на блідому неголеному обличчі. Всього на якусь мить спалахнули ці очі, викривши себе, а потім розтапули у пільмі. І навіть якби Латрюскай кинувся навздогін тій примарі, він спочатку не помітив би нічого підозрілого.

А привид прямував набережною і, дійшовши до собору Паризької Богоматері, зупинився у найтемнішому місці, присів навпочіпки й дістав з кишені окраєць. Люди байдуже проходили повз нього. Бруківкою котилися фіакри, двоколісні візки й карети. Їхні лампи гоїдалися в синюватій імлі, пронизаній жовтими зірками вуличних ліхтарів. Якийсь час незнайомий ще гриз свій хліб, потім поволі підвівся. Сторожко позираючи на всі боки, він наблизився до мосту, перейшов його і знову зупинився на майданчику перед собором, біля самого входу. Тут було надзвичайно тепло. Громаддя собору здіймалося над непримітною маленькою постаттю перехожого, який під стінами раптом ніби злився з віковим камінням.

У цей час майданчик був майже безлюдний. Гомін набережних чувся вдалині. Для чого ж прийшов цей старий у мовчазну пільму собору Богоматері? Віддатися своїм думкам, помолитися чи схватись? Зачекати, поки ніч стане ще темнішою? Перевірити, чи ніхто не стежить за ним?

Через кілька хвилин він залишив свій притулок чи то свою криївку і рушив далі. Знову перейшов міст, шосе і почав пробиратися крізь тіні будинків, що дивилися на Сену. Схиливши голову, він ішов далі старечою ходою. Через дві-три сотні метрів повернув у вузький покручений провулок, один з тих звивистих середньовічних провулків, якого ще не торкнулось руйнівне кайло. Жоден вуличний

ліхтар не освітлював цього закапелка, у якому товстезні бруси підтримували в багатьох місцях будинки, створювали своєрідну стелю. То тут, то там на поверхах вимальовувались чотирикутники вікон, ледь освітлених мерехтливим подум'ям свічок чи ламп Карселя. Хто там жив? Мабуть, лахмітники або злиденні ремісники... Провулок вигпнався дугою. Тут панувала цілковита пітьма. Вгадувалися зачипені віконпиді, забиті дошками дірки, коридори, з яких смерділо недоїдками і вогким тиньком, а також долинав гомін і чулися якісь дивні, підозрілі звуки: удари молота, спів пилки, скрегіт заліза... Покручена вуличка виходила на стару площу Мобер і в цій частині своєї дуги здавалася більш пожвавленою. У самому кінці виднілося кабаре — воно яскраво освітлювало нерівну бруківку.

Неподалік від кабаре старий зупинився і, з властивою йому обережністю, якусь мить постояв біля входу в будинок. Халупа, під якою він причаївся, була чи не найстаріша на всій вулиці та в кварталі. Вікна першого поверху були навхрест позабивані дошками. Від самого порога підлога була захаращена згортками із сміттям.

Старий випростався, витягнув шию і обдивився довкола. Нікого. Тоді спритно шмигнув у двері й пішов коридором. Очевидно, тут йому все було знайоме. Через кілька метрів схопився за масну вірвовку, що була поруччям дуже крутих сходів. Він тихо піднімався вгору. На площадці другого поверху знову зупинився. Помацав у кишені. Потому чиркнув сірник, і неясраве полум'я ліхтарика виринуло з темряви. На площадку виходило двоє дверей, дуже старих, збитих з погано підігнаних дощок. На одних дверях висів замок, другі були замкнені на товстий заіржавілий засув.

Старий наблизився до засува і прислухався. За дверима хтось хропів. Хропіння було глухе й рівномірне, але досить чутне, інколи воно переривалося швидким бурмотінням. Тримаючи свою лампу і прихилившись до брудного одвірка, старий і далі прислухався до хропіння. Чи справді він був старий? Зараз у цьому можна було сумніватися. Чоловік мав років п'ятдесят, був тонкий і жвавий. Випроставшись, він рукою торкнувся засува і поторгав дверима. Зачинені. Знову помацав у кишені, дістав відмичку і обережно вставив її в щілину замка. З другого боку дверей ключ випав на підлогу, але хропіння не припинялося. Чоловік знизав плечима і врешті відімкнув замок. Це було не важко. Він штовхнув двері.

Прикриваючи рукою ліхтар, зайшов у кімнату й почав її розглядати. Той, хто спав, не поворухнувся. Він лежав одягнений на злиденному ліжку без ніжок, притуленому до стіни. У кутку валялася купа лахміття, стояли старі черевики. Умеблювання складалося з клишоногого стільця і ослінчика. На цвяхах, забитих у почорнілі стіни, висіло якесь шмаття. На стелі розходились брудно-коричнені патьоки, один з її кутків обвалився. Біля узголів'я були розкидані запорошені пляшки, погано вимита миска, стос газет, купка зачитаних книжок.

Незнайомий спокійно причинив двері і підійшов до сплячого. Той, мабуть, усе ж відчував уві сні слабке світло ліхтарика. Він заворушився і, повернувшись обличчям до стіни, на якусь мить замовк, а потім знову захропів.

Не виказуючи особливої тривоги, гість присунув до ліжка ослінчик і сів.

Втупивши очі в людину, що спала важким сном п'яниці, він, здавалося, думав про щось своє. Врешті, очевидно гадаючи, що чекати вже досить, підніс над ліжком руку з ліхтариком і трохи освітив голову господаря, на якій у чорні пасма брудного й довгого чуба уже вплелася густа сивина. Потривожений світлом, хропун знову завовтузився і повернувся обличчям до гостя. Це була немолода вже людина, на обличчі якої, незважаючи на одутлість фіолетових щік, вгадувалися правильні риси і навіть колишня врода. Темні вуса й невеличка, нерівно підстрижена борідка надавали йому аристократичного вигляду. Кволий рот, рівний, але надто червоний ніс.

Повіки чоловіка розтулилися, руки заворушилися. На ньому була сірувата сорочка й картаті штани, торочки яких, обтріпані внизу, спадали на діряві шкарпетки. Він розплющив очі, потім замружився од світла й промимрив кілька нерозбірливих слів.

Гість нахилився і глухим, але майже дружнім голосом промовив:

— То як, мосьє граф де Бессан, ви вже зовсім прокинулись?

Той, кого назвали графом де Бессаном, важко підвівся.

— Що? Як? Що це?

— Візит. Тільки візит.

— Візит? — повторив стривожений голос.

— Ви мене не знаєте, мосьє граф, але я вас знаю... Саме тому мені забажалося зустрітися з вами...

— Що це значить? Як ви увійшли?

— Через двері.

І незнайомий приклав йому до вуст свого вказівного пальця.

— Тихо! Не кричіть. Думаю, що над нами є мешканці. Зовсім зайве, щоб вони чули нашу розмову.

— Мені немає чого приховувати!

Граф де Бессан врешті вже твердо сів і говорив досить чітко.

— Нема чого приховувати? Ви впевнені?

— Хто ти?

— Безробітний бідолаха.

— Ти хочеш грошей? У мене їх немає...

Незнайомий посміхнувся.

— Тут у вас немає грошей, мосьє граф, я знаю. Та, можливо, ви їх маєте в іншому місці...

— Дурень!

Злісна блискавка майнула в очах того, що тримав ліхтарик. Його голос став сухішим.

— Досить, Бессане. Я прийшов не обкрадати вас, а поговорити.

Бессан з люттю скинув ногою брудну ковдру і скочив. Він був високий на зріст і обважнілий. Стиснувши кулаки, пішов прямо на непроханого гостя.

— Ану, забирайся геть! Мені немає про що з тобою говорити. Я хочу спати.

Граф був вищий за свого співрозмовника майже на цілу голову. Він несподівано кинувся на незнайомого з наміром викинути його за двері. Але той спритно відскочив, у його руці з'явився пістолет.

— Ану, годі! Тримайте себе в руках, інакше я зроблю з вас решето. Я прийшов поговорити з вами і не відступлю від свого.

Крижаний голос і пронизливий погляд подіяли на Бессана не менше, ніж дуло пістолета, що його рішуче наставив на нього маленький чорнявий чоловік.

— Що ти хочеш мені сказати?

— Багато чого! Можу розповісти про Тулузу, Чорну Маску...

Бессан не міг стримати нервового кліпання повік.

— Можемо також поговорити про Бісмарка!

Цього разу удар був папесний точно.

Бессан обернувся, схопив з підлоги розпочату пляшку і зробив довгий ковток. Звично витер губи тильним боком долоні.

— Про Бісмарка? — перепитав він.— Ти хочеш говорити про Бісмарка? Але ж хто ти? І чому називавш мене графом?..

Гість зробив крок назустріч і вклонився, наче вітаючи його.

— Мосьє граф де Бессан, не намагайтесь зі мною хитрувати. Коли ви захочете, то зможете випити у значно розкішніших умовах, аніж зараз... Щоправда, п'єте ви багато. Я не скажу, хто я. Хіба це щось значить? Сьогодні я ніхто, але знаю дуже багато... А що буде завтра, після-завтра, через місяць, через півроку — побачимо...

Він показав на ліжку.

— Отже, сідайте і поговоримо.

Бессан підкорився з дивною байдужістю, що суперечила недавньому спалахові люті.

— Бессане, ви відомі поліції вже давно. На початку існування імперії ви були у змові з роялістами. Потім посварилися зі своїми друзями. Бо ви їх обікрали. Мосьє граф де Бессан, ви злодій...

Товста й біла рука Бессана здригнулася.

— У той час ви були коханцем Маргеріт де Фобла. Це давня історія. Потім чарівна Маргеріт вас вигнала. Пізніше ви її знову знайшли і вже вдвох керували зграєю «підсмажувачів» на півдні. І на ваших руках, графе де Бессан, лишилася кров... Зграя розпалася. Маргеріт знайшла нових коханців, а ви, ви залишили Францію. І добре зробили. Тоді ви ризикували своєю головою. Побували в Польщі, потім у Відні. Жили дрібним шахрайством, деякі люди допомогли вам. А потім...

— Хто ти? — з гіркотою знову запитав Бессан.— Ти з поліції? Але поліції більше немає!

Маленький чоловік знову посміхнувся.

— Знайте, мосьє граф, що поліція існує завжди. Вопа не завжди в префектурі. Є і десь-інде. Чекає свого часу...

— Ти божевільний!

— Зовсім ні, я не божевільний. І доказом цього є все те, про що я вам розповів.

— Тоді скажи, за кого ти? Хто тобі платить?

— Ніхто! Але не перебивайте мене. Я не сказав головного. У Відні ви зустріли агента Бісмарка. Пруська поліція добре працює. Мосьє граф де Бессан, дайте мені закінчити. Нещодавно ви повернулися до Франції і тепер працюєте на Бісмарка.

— Романтична історія!

— Ні, зовсім не романтична. Я маю незаперечні докази. Ви агент Пруссії, мосьє де Бессан, і, якщо ви згодні, ми можемо побалакати...

— Побалакати? Про що? І для чого? Припустимо, що я — агент Пруссії. Але спочатку доведи це і зроби так, щоб мене розстріляли. Якщо ж не підведеш мене під розстріл, ти дуже ризикуєш, бо...

— Бо?

— Завтра, післязавтра пруссаки оточать Париж. А якщо Париж потрапить їм у лапи, що може легко статися, тоді я зроблю все, щоб тебе розстріляли... Отже, навіщо балакати?

Маленький чоловік похитав головою.

— Отож бачите, мосьє граф, як добре ви обізнані.

— Усі знають про це.

— Всі не знають усього... Б'юся об заклад, ви знаєте вже, що мосьє Жюль Фавр хоче зустрітися з Бісмарком. І мосьє Бісмарк не ставить вороже до цієї зустрічі. Люди доброї волі завжди можуть порозумітися. Якщо дати владу черні, де ми опинимось! Парижани хочуть битися, бажають розгромити пруссаків, вони вірять у свою республіку... А в республіці не зацікавлений ні мосьє Трошю, ні прусський король...

— То що ж? — різко урвав його Бессан.— Що означає ця розмова? До чого ти хилиш?

— Саме до цього. Я тебе знаю, Бессане. Ти дорогоцінна людина. Аристократ, якій став здобиччю для шибениці,— це поважна персона, що може всюди ходити й з усіма розмовляти. Ти можеш підкупити солдата так само, як і міністра. Отже, оскільки я тебе знаю, ти можеш мені послужити і послужиш...

Маленький чоловік у темній блузі усе так же тримав у руці свого ліхтаря. Він підняв його над головою, щоб краще освітити обличчя Бессана. Але воно, в'яле й червонувате, помережане дрібними фіолетовими прожилками, відвернулось од світла. Плечі безвільно опустилися, як у людини, яка вже не могла чинити ніякого опору. Він знову схопив пляшку і надовго припав до неї. Гість нашішкувато спостерігав за ним.

— Послужити тобі? Як саме? — промимрив Бессан.

— А я скажу. Ти мені послужиш так, як служиш мосьє Штауффельбергу...

— Штауффельбергу?

— Так. Кілька днів тому ти зустрів його за межами Парижа і розповів про 13-й корпус, який саме концентрувався в Лаоні. 13-й корпус — це все, що пам лишається. Інші взяті в полон або заблоковані під Мецом. Але Лаон не захищатимуть. Надто мало харчів і бойових припасів. 13-й повинен рушити на Париж. Це все, що ти маєш сказати Штауффельбергу. Через чотири дні вони вже будуть на мосту Нейї... Але це вже більше не секрет.

Бессан знову потягнувся до пляшки.

Маленький чоловік ударив його по руді.

— Досить пити. Слухай мене уважно!

Бессан глухо процідив:

— Ти справжній диявол! Якщо ти все знаєш, чим можу я тобі прислужитися?

* * *

Латрюскай чекав у мансарді Люксембурзького кварталу. Місяць освітлював кімнату, умебльовану двома залізними ліжками, столом і двома стільцями.

Через відчинене дахове вікно вривалися пахощі свіжого листя, спокійний, майже сільський гомін натовпу. Сидячи на одному з стільців, Есташ Латрюскай глибоко замислився.

Шум вічного Парижа — гуркіт екіпажів, приглушені пісні, далекий гуркіт барабанів — долинав до цього поверху куди менше... Але Париж засинав. Майже спокійна піч опускала на збуджене місто.

Раптом Латрюскай обернувся до дверей. Він мав тонкий слух і відразу почув кроки на сходах. У двері постукали, спочатку раз, а через короткий проміжок часу — ще двічі. Латрюскай пішов відчинити.

— О, нарешті це ти, Жак?

— Так, — відповів спокійний голос, — це я. І мені хотілося б хоч трошки поспати.

— Зараз ляжемо. Хочеш шматок хліба? Я тільки запалю лампу...

— Не треба. Проти цього місяця видно як удень. Я не голодний.

— Які новини?

— Все йде добре... врешті, повинно бути ще краще. Робітничі делегати зберуться завтра в школі на вулиці Омер. Зал у Ла-Кордері надто маленький. Надто багато балакали.

— Балакають завжди багато,— погодився Есташ.— А пам'язараз потрібні не слова...

У синюватій півтемряві, що заповнювала маленьку кімнату, велетенський підвісся, поворушив плечима і знову втомлено сів.

Його товариш, усміхаючись, дивився на нього.

— Ну, ну, друже Есташ, трохи терпіння. Потрібно, щоб громадяни не мовчали, щоб кожен міг висловити свою думку. Це і є свобода слова. Безперечно, є люди, які поринають у мрії, а інші взагалі верзуть дурниці, але ж є й такі, що висловлюють розумні думки. До них слід прислухатися. Один з них запропонував зрізати дерева й знести будинки на віддалі трьохсот метрів від кріпосних стін як зовні, так і всередині...

— Щоб перешкодити наблизитись пруско?

— В усякому разі, більшість делегатів вирішила захищати Париж, а також пильно стежити за діяльністю чиновників, яким Трошю надасть пости. Вимагають заарештувати Лебефа, Канробера і багатьох інших агентів поліції, що залишилися на своїх місцях. Наприклад, комісара Бланше, що брав участь в арешті республіканських депутатів у п'ятдесят першому...

— Так, це добре. Скільки бонапартистів зараз ховається чи навіть кричить: «Геть Баденге!», вичікуючи слушного моменту, щоб знову розпочати боротьбу проти республіканців... Слухай...

— Я слухаю.

Есташ Латрюскай підвів голову. Його товариш стояв перед ним, повернувшись до відчиненого вікна й зоряного неба. Він був високий, тонкий, але міцний. Спокійне сяйво місяця заливало його обличчя, яке, незважаючи на русяву борідку й вуса, що облягали рот, водночас було ніжним і мужнім. Довгі кучері переливалися, наче посріблена перука.

— А знаєш кого, якщо я не помилився, мені довелося бачити сьогодні десь біля восьмої години на вулиці Отфей? Того, кого ми вважали мертвим.

— Привид?

— Так, привид. Не жартуй!

— У такі часи завжди з'являється багато привидів. Я також бачив привид, що мав вигляд імператриці.

Голос Жака став серйозним.

— Тільки привид Ежені,— продовжував Есташ,— це привид, що вже втік. А мій, навпаки, повернувся...

— Хто?

— Верні. Комісар Верні.

— Що він робив?

— Гадаю, що дивився на мене.

— Ти його добре бачив?

— Ні.

— Значить, ти в цьому не впевнений!

— Я вечеряв у Каррубіо з хлопцями, коли якийсь чоловік просунув голову в прочинені двері.

— Ти слідкував за ним?

— Ні. Я побачив тільки його очі. Та мені здається, що не помиляюсь. То був Верні.

— Ну, очі — цього ще мало.

— Дуже багато. Мабуть, він переховується. На ньому було бридке лахміття, і йшов він, зігнувшись удвоє, наче якийсь старий. Та цей згорблений дід ураз як шмигнув у натовп, то й слід прохолов.

— Зараз Верні безсилий...

— Ти правильно сказав — зараз. Але він чекає свого часу. Вірять, що цей час повернеться.

— Він не один, і ми це знаємо. Багато хто з них спробує пробратися якомога ближче до нового уряду. Ще нічого не прояснилося, а кар'єристів не бракує. Є Трошю і в Фавр... Для них головний ворог — це не пруссаки. Ворог — це протестуючий робітник, який існував і в часи Баденге. Здається, Фавр хоче таємно зустрітися з Бісмарком. Є серед них й інші, що також вичікують... Наприклад, Тьєр. Я дізнався про те, що він збирається в довгу подорож по Європі. Завітає в Лондон, Відень і навіть у Санкт-Петербург. Хоче мати підтримку. Що це означає? Усе стане зрозумілим, якщо трохи подумаєш. Всі ці люди говорять: дайте нам можливість діяти, ми знаємо, як приборкати чернь. Довіртеся нам, не знищуйте нас. Побачите, яку чудову республіку ми вам створимо. Зовсім безпечно республіку.

— Так, ти маєш рацію, любий Жак. І ми повинні ще багато боротися за те, чого ми хочемо. Однак мені не подобається той привид, що я його бачив сьогодні. Так, ніби хтось мені каже: гадаєш, що переміг, але ти переможеш не скоро... А ти пригадуєш цього Верні? Ми бачили, як він упав і як з нього текла кров. А пізніше, коли по нього прибув фургон, відвозили справжній труп! А потім і поліція сповістила, що він мертвий. Отже, це була хитрість?

— Можливо. Верні знав, що імперія мусила впасти. І він заховався. Вичікував. І зараз вичікує. Нам слід бути пильними. Навколо нас ще багато привидів. І ми повинні їх помічати...

Есташ підвівся.

— Час уже спати. Бо так і десь почнеться, а ми навіть очей не заплющимо.

— Так,— відповів Жак сміючись,— але ж ти знаєш, що ми з тих людей, які ніколи не заплющують очей.

* * *

Вони повкладалися на своїх залізних ліжках і більше не розмовляли. Нічна прохолода заповнила мансарду, а го-мін Парижа ніби ще більше віддалився.

Есташ, як завжди, щось промимрив собі під ніс, і його тут же здолав сон. Він спав педовго, але міцно. Йому хотілося поговорити з Жаком про свої численні проекти, про свою дружину Кароліну, про дочку Пакеретту і про Луїзон, подругу Жака. Чи слід було привозити їх до Парижа? Так, безперечно!

Париж ще не замовк... Удалині пролунав звук сурми — і тремтіння міді залетіло до мовчазної кімнати, мов бджолине дзижчання. Чи був це якийсь умовний сигнал? І чому серед ночі? Це ще не була зоря. Сурма когось кликала, можливо, солдатів, що розійшлися... Латрюскай уже спав, і Жак ледь помітно всміхнувся, почувши хропіння свого вірного друга й охоронця.

Вересневий вітрець розгойдував дерева Люксембурзького парку. Яка чудова ніч! А над схвильованим містом — байдужа ніжність ще зеленого листя, прозорість повітря...

Будинок спав. Це був міцний і надійний будинок, у ньому мешкали спокійні люди. Жак подумав про розповідь Есташа і привид Верні. Отже, комісар не помер? То й що? Верні чи хтось інший... Завжди знайдеться отакій Верні.

Через прямокутник вікна він бачив залите місяцем блискуче небо, на якому мерехтіли зірки-порошинки. Віконний проріз нагадував підвішену в темряві картину, на полотні якої можна було побачити безмежність. Там, угорі, все було простим, бездоганим, спокійним... І не було міста з його безладом, лютю, оглушливим шумом. І все ж багато людей у Парижі цієї ночі були щасливими,

бо щиро вірили, що падіння імперії означає кінець старим злигодням. Вірили, що все зміниться протягом кількох годин, кількох хвилин. Безробіття, бідність, несправедливість... Одні з обнадійливим усміхом лягали спати, інші ще реготали і співали в кабаре, а дехто вже прямивав з гвинтівкою на плечі до кріпосних стін. Скоро зійде сонце, нове, справжнє сонце. Кінець розкошам, кінець злидням, кінець необмеженій владі всюдисущої поліції... Вже не покотяться вулицями оздоблені й позолочені коляски, залишаючи за собою аромат духів і безжурний сміх, тим часом як тіні знедолених крадькома пробираються вздовж фасадів будинків. Старий світ зникав у темряві, розсипався у блискучий порошок безмежності. Бали, звуки скрипок, вальси, довгі сукні щасливих жінок, комп'єнські троянди, строката уніформа, тисячі вікон нових готелів, у яких палали тисячі вогнів — і, разом із тим, похмурі трущоби, де завжди панували голод і холод, чорні фабрики, довгі брудні вулиці рудних селищ... Про це ніколи не слід забувати. Солодка ніжність вальсів не могла заглушити залпи розстрілів, приховати довгі кортежі чорних фургонів. У Ла-Рікемарі, Обені, Ле-Крезе та інших містах і селищах намагалися знищити тих, хто вимагав хліба й роботи. Пізніше про все це треба буде розповісти. Не лише про бали й музику в Тюїльрі, але й про натопти, які рухаються до прядильних фабрик і копалень, про вершників і піхотинців, солдатів і жандармів, про холодний блиск гарматних жерл і багнетів, про погрозові постаті, що стоять навпроти маси чоловіків, жінок, дітей...

А потім барабани, сурми, дзижчання куль, схоже на звук, коли роздирають тканину. Упродовж двадцяти років цей пишній режим тримався на убивствах і в'язниці... Чи це скінчилося?

У сріблясто-голубому небі з'явилися острівці туману, хмаринки, схожі на квіти й лебединий пух. Невже так швидко займалася зоря? Невже це бліді фарби ранку, що скоро запалають розжареним вугіллям? Сонце. Інше сонце! Ніколи не бачене сонце! Бо воно приходило на зміну старому. Безліч сонць!

Жак заплющив очі.

Знову почулася далека сурма.

Ледь чутний, але впертий півень, що знову й знову починає свій заспів.

Того самого ранку, коли Нестор Лалуєтт розплющив очі, яскраві промені сонця щойно торкнулися дахів Парижа. Нестор сів і потягнувся. День тільки почався, а з вулиці Кенкампуа вже линув трудовий людський гамір. Стукіт сабо, торохтіння візків вривалися в цей ранковий оглушливий шум, у якому чулися вигуки рознощиків води, торговців паливом і овочами. Щоправда, після повного оточення Парижа пруссаками продукти стали значно дорожчими і їх стало помітно менше.

Нестор обернувся до Теофіла Порткруа, який лежав коло нього на тонькому матрацику просто на підлозі мансарди.

— Теофіле, — закричав Нестор, — ми запізнюємось!

Теофіл, ані поворухнувшись, і далі спав глибоким сном.

— Теофіле! — вже голосніше закричав Нестор. — А супу хочеш? В нас є чим заплатити за суп.

Почувши слово «суп», Теофіл щось промимрив і заворушився.

— То як, бігти мені самому, не чекаючи тебе? — спитав Нестор.

З цими словами він скочив на ноги, одягнув свої широкі штани й сорочку і підійшов до клишоногого столу, на якому стояли горщик з водою і миска. Нашвидку вмився і знову повернувся, щоб розбудити товариша.

Але Теофіл уже сперся на лікті і з відвертим незадоволенням спостерігав за діями Нестора.

— Ти забув, що ми повинні йти на Монмартр? — спитав Нестор.

— Не забув. Але ти наче згадував про суп...

— Ми з'їмо його по дорозі. Але якщо ти валятимешся, ми прийдемо надто пізно. Мосьє Надар уже відлетить. Та й Монмартр зовсім не близько... А таке видовище я не можу пропустити.

— То я вже готовий, — відповів Теофіл, який уже справді одягнувся й одразу попрямував до дверей, навіть не глянувши на горщик із водою.

Вони скотилися униз жалюгідними сходами, що вели через вузький коридор до виходу. Ця халупа, а також два матраци, туалетний стіл, кілька шил і плитка для клейстеру були єдиною спадщиною Теофіла, яку покійний швець мосьє Порткруа залишив своєму синові.

Внязу цієї халупи містилася крамничка торговця старими речами. З коридором її з'єднували низькі двері, у верхній частині яких колись була шибка, а тепер теліпалася мішківина.

Нестор штовхнув двері й гукнув:

— Мосьє Коломб, доброго ранку! Ніхто нас не питав?

— Ніхто! — відповів басовитий голос.

У напівтемряві вузької печери виднівся силует низького й кремезного Коломба, який сидів, спершись ліктями на столик, серед розвішаного скрізь, де тільки можна, зношеного вбрання, що надавало кімнаті дивного вигляду.

— У вас тут гарно пахне, — вів далі Нестор.

— Це рагу, — відповів Коломб. — Зараз буде готове.

Якщо ви не проти, я запрошую вас...

— Дуже вдячні, — відказав Нестор, — але ми повинні йти на Монмартр.

— Так рано на Монмартр?

— Щоб побачити повітряну кулю. На ній має злетіти мосьє Надар.

— Чорт забирай! Оце видовище! Шкода, що я не можу піти з вами.

— Чудове рагу! Бувайте здоровенькі, мосьє Коломб. Можливо, ввечері ми повернемось...

Нестор штовхнув Теофіла, який, заворожений пахощами рагу, завмер біля дверей.

— Ходімо, друже. І не жалкуй за цим рагу. Воно з кішки!

— З кішки?

— Ти гадаєш, що батечко Коломб має гроші, щоб купити собі кролика? А втім, хто знає, можливо, через кілька днів ми будемо вкрай щасливі покуштувати й кішку...

— А суп? Монмартр — то ж не близький світ. А без супу нічого не вийде...

Вони поснідали супом в одному з найближчих кабаре і додали до нього ще й по склянці вина. Їхні фінанси дозволили цю розкіш. Якраз доречно випала нагода з кулею мосьє Надара та дещо інше. Справді, в попередні дні обом друзям пощастило найнятися на Орлеанському вокзалі. Поїзди вже не ходили, і приміщення було перетворено на майстерню. Під високим загорошеним вітражем робітники заходились шити довгі полотнища з прогумованого шовку, які потім мали зшивати у велетельські аеростати. Потрібно було дуже багато робочих рук, тому Теофіла

й Нестора взяли на роботу. Вони підвозили шматки матерії з комори до швейного цеху. Робота нескладна, але виснажлива. Теофіл до неї призвичаївся, але його постійний голод подвоївся. Нестор же при своєму тендітному тілі постійно бурчав, що волів би за краще носити барабан або гвинтівку-шаспо¹, аніж оці важкі сувої, притрушені тальком. Проте для хлопців, що чекали звістки від мосьє Латрюская, і ця робота була жаданою. До того ж вони — а це неабияк! — займалися виготовленням повітряної кулі!

— Розумієш,— пояснював Нестор Теофілу, крокуючи ранковими вулицями,— ми будемо присутні на феноменальному видовищі...

— Феноменальному? — ледве вимовив Теофіл.

— Так, друже! Людина злітає у повітря, наче птах. Це вражає більше, аніж гармата мосьє Круппа! Я читав про це статтю. Здається, мосьє Надар повинен узяти візитні картки й кинути їх на позиції пруссаків. Уявляєш обличчя пруско? Вони оточують Париж, вважають, що ми мов пацюки у пастці. Гоп! Куля злітає і вже плаває у хмарах. Мабуть, гарну картину видно звідти, згори! Я із задоволенням пустився б у таку подорож.

— Замовкни! — вигукнув Теофіл.— Як тільки я подумаю про це, у мене вже мурашки бігають по шкірі!

— Через двадцять років повітряні кулі найматимуть так, як зараз беруть таратайку чи шаланду.

Теофіл похитав головою.

— Це речі неприродні! Люди — не птахи...

— Теофіле, ти мене розчаровуєш. Хоч ти й не віриш у прогрес, але люди значно хитріші за птахів. Люди винайшли тачку, візок, поїзд, що його рухає пара... Зараз ніхто вже не боїться сісти в поїзд. А спочатку люди тремтіли, коли заходили до вагона. Навіть сам мосьє Тьєр твердив, що поїзд сприятиме загниванню картоплі. Зваж, що Тьєр — це зовсім не прогрес. Прогрес — то республіка. Тирани нічого не винаходять. А республіканці винаходять усе! Чому? Легко зрозуміти. Тирани не хочуть нічого змінювати, реакція — це відступ назад. Одного дня саме так учив мене мосьє Варлен. В тебе душевний розлад, Теофіле, бо ти жив під владою тиранів. Республіка вилікує тебе від цього розладу!

---

¹ Так називалася гвинтівка з багнетом, винайдена інженером Шасно (1833—1905), яка була на озброєнні французької армії з 1866 по 1874 роки.

— Так,— промовив мало переконаний Теофіл,— хоч як би там було, а я все одно волю лишатись на землі.

— Онуки глузуватимуть з тебе. На той час по всьому Парижу будуть розташовані площадки, навіть наверху собору Богоматері, кулі спускатимуться на дахи будинків. Найматимуть кулю, щоб дістатися Аржантея чи Монружа, і це коштуватиме два су.

— Я повірю в усе це лише тоді, коли побачу.

— Теофіле, ти справжній осел! — закричав роздратований Нестор.— Ніколи не сказав би, що ти працював на виробництві, де роблять повітряні кулі, а зараз будеш присутній на найізнаменнішому видовищі нашої епохи!

* * *

Небо було ясне. Пасма рожевих променів сонця лягали на черепичні дахи Парижа. Золоті відблиски вигравали па двіницях і банях.

Величезна куля погойдувалась при самій землі, її стримували натягнені ливни. Вже протягом багатьох днів вона висіла над площею Сен-П'єр-де-Монмартр, з неї оглядали пруські лінії. Зараз її знову спустили на землю, щоб додатково наповнити газом і завантажити корзину купною мішків з поштовою кореспонденцією.

Озброєні солдати оточували площу, стримуючи роззяв. Трохи оддалік стояла купка людей в сюртуках і циліндрах впереміжку з військовими і спостерігала останні приготування.

Нестор і Теофіл проштовхались до першого ряду людей, що розглядали повітряну кулю мосьє Надара. Її велетенський роздутий шовковий живіт, що увібрав у себе тисячу двісті кубічних метрів газу, врешті став круглим, аж гладеньким. Робітники в блузах тягли за ливни. Національні гвардійці в синіх куртках, підперезані червоними поясами, носили мішки до самої корзини, над якою схилився Надар і двоє його товаришів, тепло вдягнені з піг до голови. Якийсь вершник риссю перетнув площу, наблизився до одного з них і передав пакет. Раптом куля злетіла на кілька дециметрів, і серед натовпу розляглося гучне «ах!» захоплення й страху.

Нестор штовхнув Теофіла ліктем у бік.

— Що не кажи, але це чудово, громадяниче! Як пруско не витягатимуть шії, а наш кур'єр пройде над їхніми черепками!

— А якщо вони стрілятимуть знизу? — прошепотів Теофіл.

— Він міцно зроблений, ми це знаємо добре. До того ж він швидко набирає висоту!

Заграла сурма, навколо корзини прозвучали короткі уривчасті слова команди. Тихо забив барабан. Всякі балачки в натовпі припинилися. Люди, що тримали липви, відійшли трохи далі.

Нестор нахилився до вуха Теофіла.

— Це «Нептун», — прошепотів він.

— Нептун? А що таке Нептун?

— Бог у стародавні часи. Чесний бог.

— Але ж я не бачу мандрівників, — озвався Теофіл упівголоса. — Де вони?

— Вони вже сіли в корзину. Подивись на них. Вони вітають нас.

Раптом серед глядачів здійнявся галас. Сірувато-золота маса кулі підскочила, загойдалася, потім зупинилася. Робітник згортав дуже довгий шланг. Корзина ще не відірвалася від землі. Солдати взяли на караул, і серед загальної тиші, що запала над площею, почувся високий чистий голос:

— Відпустити канати!

З усіх боків вибухнуло «браво!», «віват!». Куля врешті злетіла. Ніщо більше її не затримувало, і під величезною сферою повільно й граціозно погойдувалася крихітна корзина з мандрівниками. Куля злетіла на десять, двадцять метрів, вище від найбільших будинків і церкви. Мандрівники усе ще махали руками, але їхні голови ставали все меншими й меншими, спочатку як яблуко, потім як горіх, як головка булавки... Куля злітала у вересневу голубінь неба, незорого атласного неба, у якому загубилися дві чи три маленькі хмарки з тонкої порцеляни.

Десь на стометровій висоті куля нахилилася під сильним поривом східного вітру, і її швидко понесло убік.

На площі ніхто не поворухнувся. Всі погляди були спрямовані на «Нептуна», і тільки тоді, коли він перетворився на ледве помітну комашку, а потім і зовсім зник, люди перестали вдивлятися у небо.

— О, це чудово, просто чудово, — схвилювано повторив Нестор. — Я ж тобі говорив, що це чудово, Теофіле. Бісмарк може скільки завгодно звертатись до своїх уланів. Мосьє Надар вільний, як вітер. Наш посланець пройде, і ми також пройдемо...

— Що ти мелеш? Ти теж хочеш полетіти?

— Якщо це потрібно, громадянине, ми це зробимо. Не забувай, що ти запрягнувся мосьє Латрюскою стати на службу нації.

— То так,— пробурчав Теофіл.— Але поки що ми в Парижі, пруско заважають нам вийти. І люди вже починають їсти кішок замість кроликів.

— Теофіле, ти ніколи нічого не зрозумівш!

— А що ми робитимемо зараз? — поважно спитав Теофіл.

Розязви вже розійшлися. Робітники ваптажили шланги на великий віз, запряжений могутніми першеронами. Коні форкали. Солдати, залишивши свої попередні місця, шикувалися де відходу.

— У путь до Орлеанського вокзалу! — скомандував Нестор.— Для нас там ще вистачить роботи. Аеростати ще потрібні батьківщині.

— Дорогою можна було б підкріпитися. Це справді великий день,— солодким голосом промовив Теофіл.

— Теофіле, ти ледар і облудник, але я пристаю до твоєї пропозиції.

— Тоді ходімо вулицею Касселяр, це недалечко від моєї тітки.

— Але ж ти добре знаєш, що твоєї тітки зараз немає на Монмартрі.

— Але є шинок, у якому я дуже хотів би влаштуватися.

Теофіл нишком зітхнув.

— Марно плакати, громадянине. Адже тобі добре відомо, що ми не маємо жодного су. Влаштуєшся, коли республіка міцно встановиться. Спочатку аеростати, потім рагу. Але ходімо все ж під'імо.

Вулиця Касселяр унизу обгинала площу Сан-П'єр у напрямі до бульвару Рошшуар. Це була надзвичайно стара і спокійна маленька вуличка, на якій стояли низькі будинки з посірілими стінами, невеличкі садки й виноградники. Десь сокотіли кури.

Шинок, про який мріяв Теофіл, знаходився зовсім поруч. Це була одноповерхова похилена халупа, що спиралася на дровітню й курник. Перед входом було невеличке подвір'я з садком, у якому росло кілька лип і бузкових кущів. Між ними просто на землі були розставлені дерев'яні столи й лави.

— Звісно, це не шик! — зауважив Теофіл, входячи на подвір'я.— Скоріше схоже на сільську корчму. Сільська корчма на Монмартрі — це мені подобається.

Цього ранку навколо сільських столів зібралося чимало народу — національні гвардійці, солдати, цивільні з більш-менш військовою виправкою, робітники, землекопи, які повернулися з робіт на укріпленнях.

Проміння осявало рудувате листя. Сонячні зайчики танцювали на уніформі, пляшках, важких і товстих скляках. Між столами бавилися діти.

Хлопці пройшли у вільний куток біля курника. До них підійшла пустотлива служниця. Теофіл замовив дві склянки білого вина, Він з насолодою витягнув свої довгі ноги і з блаженним виглядом дивився на солдатів і робітників, які про щось сперечалися. А над пагорбом Монмартру небо чимдалі дужче голубіло. О, який чудовий день і якими далекими здавались усякі турботи!

Тим часом розмови навколо них ставали все гучнішими. Чаркувалися за політ мосьє Надара, за республіку, за перемогу, а також за Центральний Республіканський Комітет. Справді, червоні афіші, розклеєні з 15 вересня на мурах столиці і підписані сорока вісьмома інтернаціоналістами, бланкістами й радикалами, повідомляли парижанам про створення цього знаменитого Центрального Республіканського Комітету від двадцяти округів Парижа. Афіші також проголошували демократизацію поліції та органів правосуддя, сформування загального ополчення і вибори членів Паризької комуні з розрахунку: один радник на десять тисяч жителів.

Неподалік від Нестора й Теофіла за довгим столом сидів гурт робітників із брудними від землі руками, кілька національних гвардійців різного віку, а також комерсанти й ремісники кварталу.

— А ти не чаркуєшся, Состене? — глузливо вигукнув чийсь голос.

— О, безперечно, чаркуюсь...

— Сьогодні слід випити...

— А завтра? — похмуро спитав той, кого називали Состеном.

— Завтра ми примусимо відступити пруско!

— Не так легко! Пруссаки оточили Париж. Якби ми не були оточені, не довелось би посилати зв'язкового на аеростаті!

— Ех, Состене, коли б я тебе не знав, то за такі слова одвів би тебе в Комітет 18-го округу... Состене, ти підри-
ваєш бойовий дух нації!

— Пиймо!— запропонував хтось.— Завтра буде багато
роботи...

— Завтра — це сьогодні,— продовжував Состен.— Тоб-
то я хочу сказати, що тепер нам не до слуху.

— Від 4 вересня я сплю зовсім мало,— промимрив тов-
стун у синій куртці і зім'ятій кепці.— Між вартою і збо-
рами мені щодня лишалося годинки чотири.

— А мосьє Трошю спить іще менше,— вів далі Со-
стен.— А Жюль Фавр, хіба він спить? А Тьєр? Жюль Фавр
нишком подався на побачення з Бісмарком. Ніхто цього не
знав. Ніхто навіть не здогадувався. Це стало відомо після
виступу однієї газети. Фавр, щоб зустрітися з Бісмарком,
виїхав у Фер'єр-ан-Бурі в палац Ротшільда. Ех! Хороший
мир він мав зробити за нашими спинами! Тоді, коли народ
готовий битись як одна людина, ці мосьє вже знюхують-
ся... А хто виграє? Здається, Бісмарк вимагав Ельзас, Ло-
таріпгію і форт Мон-Валер'єн, щоб тримати Париж у по-
корі... Бо паризький народ їм заважає, цим чарівним
мосьє!

— І він їм ще більше заважатиме,— вигукнув зовсім
юний робітник із скуйовдженим волоссям.— Потрібна гар-
на вилазка! Париж великий, і пруссаки не зможуть усюди
тримати великі заслони. Національна гвардія, не кажучи
вже про піхотинців і мобільні частини, парахує більше
трьохсот тисяч чоловік. Одна-дві вилазки — і ланцюг
розірвано.

— Можливо,— озвався Состен тим самим серйозним
тоном.— Безперечно, нас більше, аніж пруссаків, до то-
го ж, ми маємо зброю. Але треба все робити пристойно.

* * *

Теофіл вдивлявся у синє небо крізь пожовкле листя
липи. Легенький вітерець розгойдував гілки й розносив
навкруги запах диму, кізяка й курячого посліду. Деся зда-
леку долинали нерозбірливі крики, вигуки дрібних торгов-
ців, що везли свої візки вуличками Монмартру.

За огорожею курника квоктали й метушилися кури.
Між дошками миготіли білі й золотаві плями.

Теофіл досмоктав останню краплину з своєї склячки
й нахилився до Нестора.

— Не розумію,— промовив він стиха.— Було б так добре, якби настав мир. Чому всі ці люди не хочуть миру? Що може бути краще, ніж мир? Добра вечерея, спокійний сон, робота, ситний обід, знову робота, а у вільний час — прогулянка... І ніхто не думає, щоб летіти кудись до бісового батька чи тельбушити пруссаків. Адже пруско такі ж люди, як і ми. Вони мають очі, ніс і рот. Серед них є муляри, теслярі, куховари. А в країні пруссачків є також ресторани. Отже, поясни мені, Несторе, для чого робити одне одному зло?

Нестор жалісно дивився на Теофіла. Той був щирий. Така його довга промова могла йти лише від серця.

Нестор похитав головою.

— Розумію тебе, громадянине. Розумію, що ти не розумієш. Скажу тобі одну слушну річ: згодний з тобою. І ці люди також були б згодні з тобою. Бо краще, ніж мир, немає нічого...

— От бачиш...

— Чекай. Мир, запропонований мосьє Фавром, це не той мир, про який ти говориш. А Бісмарк тим більше не хоче твого миру. Вони бажать просто розчавити добродушний народ. Їх гнітить, що народ надто багато говорить. Коли ж народ висловлює бажання вирішувати все самостійно, тоді їм стає зовсім погано. Тим-то вони й хочуть відкинути нас у часи Баденге. Більше того... Якщо дозволити їм усе робити, тоді прокинешся зв'язаним. Безробіття, злидні й рекрутчина. Ти ніколи не матимеш свого ресторану. Істи-то треба, але соус краще робити самому. Ти второпав, Теофіле? А щодо пруско, то вони також мають своїх республіканців і своїх соціалістів. Але Бісмарк і пруський король ненавидять їх так само, як наших пенавидять мосьє Тьер і мосьє Трошю. І їх там кидають у в'язниці так само, як і тут.

Теофіл зітхнув.

— Цьому ніколи не буде кінця!

— Буде, Теофіле! Трішки замислись, і ти побачиш: захотіли скинути Баденге — і скинули! Хочуть вигнати пруссаків — і виженуть! Адже сильніший не мосьє Трошю, а ми. Як же, по-твоєму, мосьє Трошю покаже Бісмаркові дулю, коли він сам цього не хоче?

У цю мить Нестор Лалуєтт раптом стихив голос і легенько штовхнув ліктем свого товариша.

— Слухай-но, але ж... Невже й мені доведеться бачити привиди?

Він повернувся до хвіртки, що виводила на вулицю і де щойно зупинився чоловічок маленького зросту, одягнений у брудну блузу, з огидним кашкетом на голові. Здавалось, просто стояв якийсь згорблений дідуган, спираючись на тернову паличку, і вдивлявся у відвідувачів шинку, наче шукав когось із знайомих.

— Пригни голову, Теофіле! — прошепотів йому Нестор.

— А що сталося? — так само пошепки спитав його Теофіл.

— Гадаю, що це привид. Чи побачив він нас? Ні! Вже пішов. Ти помітив його баньки?

— Нічого не помітив.

— Пригадай, Теофіле. Того вечора, у Каррубйо, мосьє Есташу здалося, що він побачив привид... А я щойно побачив ще одного. А може, це той самий.

— Привид? Який привид?

— Привид комісара Верні.

— Але ж Верні мертвий.

— Саме так і твердила поліція. Але не завжди вона каже правду.

— А навіщо він сюди приходив?

— Хіба я знаю?

— Може, він шпигує за нами?

— А може, й ні.

— Він приходив подивитись аеростат мосьє Надара...

— Правильно. Поліція всюди нишпорить, споглядає, про все винюхує. Дивиться, які бувають важливі події, слухає розмови роззяв.

— Але ж на кого він працює?

— Зрозумій, громадянине, що Центральний Комітет закликав бути пильними. Агенти Ваденге зараз є всюди. Інколи вони ховаються, інколи — змінюють вигляд. На кого вони працюють, я цього не знаю. Проти кого — о, це я знаю. Вони все роблять проти республіканців... Ходімо...

— Куди?

— Треба дізнатись, де живе цей привид. Якщо це мені вдасться, мосьє Латрюскай буде задоволений...

І вони попрямували до виходу.

Вулиця була безлюдна.

Хлопці побігли туди, де вулиця спускалася вниз і куди пішов отой привид комісара Верні.

Біля повороту Нестор ураз стихив ходу. Він притулившись до садової огорожі й обережно висунув голову.

— Я його бачу,— вимовив він.— Він стоїть у самому кінці. І наче ні від кого особливо не ховається. Пішли за ним, Теофіле!

— Щось не подобається мені ця прогулянка,— відповів Теофіл.

Нижче по вулиці рух був більш пожвавлений, і вони могли пробиратись між перехожими, візками й екіпажами, не боячись, що їх помітять. Десь за двісті метрів перед ними чоловік ішов так само спокійно. Спираючись на свою паличку й похлившись головою, він крокував повільно, але не зупинявся ні на мить.

— Цей дідуган знає, куди йде, і ходить він добре,— прошепотів Нестор.— Дорого я заплатив би за те, щоб побачити його піку. Але якщо він здогадається, що за ним хвіст,— тоді все пропало.

Переслідування тривало майже до самого бульвару Рошшуар, але, не дійшовши до нього, тип раптом повернувся у бокову вулицю. Нестор схопив Теофіла за руку й бігцем потягнув за собою. На перехресті він пильно оглянув вулицю. Нікого. Привид зник. Пряма вулиця була безлюдна. Отже, привид увійшов до одного з будинків. Задача вирішувалася просто. На вулиці височіла лише одна будівля. Це був досить гарний дім з шиферним дахом, оточений огорожею, над якою звисало густе листя, і який спирався на схил пагорба Монмартру. З другого боку вулиці, у даному разі ближчого до бульвару, розкинулись сади і пустища, призначені, мабуть, для будівництва. Там виднілися рештки довгих грядок, купи будівельного сміття й покидьків і кілька халупок садівників.

На початку вулиці, у яку перед тим звернув привид, Нестор завагався.

— То що,— спитав Теофіл,— можна забиратися? Привид зник.

Нестор розмірковував упівголоса.

— І все-таки він не може бути в одній з цих халуп. Ніхто не стане шкутильгати з висот Монмартру, щоб сховатись у якійсь кролячій клітці... Якщо тільки...

— В нього не вирости крила? — глузливо підказав Теофіл.

— Він не встиг дійти до кінця вулиці. Отже, він зараз у цьому будинку.. або біля нього! Дивно...

— Чому дивно? Хіба людина не має права зайти до себе додому?

— Хорони надто пишні, а привид — злидар.

— А може, він слуга...
— Не схоже.
— А на кого він схожий?
— На комаху. А якщо оглянути...
— Що оглянути?
— Оцей палац.
— У такий палац так просто зайти не дуже легко.
— Маш рацію. А проте якщо це гніздо бонапартистів?

— Тоді ти ризикуєш потрапити їм на очі.
— Теофіле, а ти не дурний. Пташки поки що не сполохані...
— Краще слід попередити мосьє Латрюская і мосьє Жака. Вони й вирішать. Комісар Верні їх цікавить.

Раптом Нестор відскочив назад. Двері гарного будинку відчинилися.

На порозі з'явилася постать жінки, але побачити її обличчя було неможливо. Вона була у темній накидці, голову прикривав чорний капор. Хто вона, звідки, як тут опинилася? — усе це залишалося таємницею. За нею вийшла друга жінка, тендітніша, одягнена у світлішу сукню, в руках вона тримала плетену корзину.

Перша зачекала якийсь час, поки друга старанно зачияла двері, а потім обидві дрібними кроками неквапно попрямували униз до бульвару Рошшуар.

— Буржуйка та її служниця,— видихнув Теофіл.

— Так. Вони пішли закупляти провізію.

— І ніщо не викликає підозри.

— Нічого не можу сказати.

— А привид і досі десь у норі.

— Чекай!

Нестор здригнувся.

— Не ворухись. Я зрозумів. Онде він. Він прийшов шпигувати за мешканцями цієї хатини.

Чоловік з паличкою обережно з'явився на пустирищі павироти будинку. Він заховався за однією з халуп і потім вийшов до шляху, щоб краще стежити за обома жінками, що поволі віддалялися. Коли вони вже відійшли на значну відстань, він остаточно залишив своє сховище і пішов за ними, намагаючись триматись ближче до палисадників і покритих пилюкою кущів, це давало йому можливість вільно продовжувати спостереження.

— Ну, а тепер що? — запитав Теофіл.— Я вже втомився від цього переслідування.

— Та нам по дорозі. Йдемо слідом.

Воли знову рушили в путь, подвоївши обережність.

— Надто пізно! — скрикнув роздосадуваний Нестор.

Далеко перед ними, вже на розі бульвару, буржуйка та її служниця спритно сіли в карету, яка відразу помчала вперед. А старий раптом зник серед перехожих і екіпажів. Рота Національної гвардії, попереду якої йшли сурмачі й барабанщики, тільки збільшила безладдя серед пішоходів і карет. Куди ж подівся привид? Його можна було шукати з таким же успіхом, як і голку в копиці сіна!

— Вертаймо назад, — наказав Нестор. — В будинку, мабуть, нікого немає... Слід його обдивитись.

— Але ж двері зачинені!

— Проїдемо через сад. Паркан не дуже високий. У крайньому разі, зійдемо за крадіїв яблук...

— А хіба там є яблука?

— Безперечно.

Теофіл з бурчанням рушив слідом за Нестором, котрий пішов тим самим шляхом, яким вони сюди прийшли.

Стіна, що оточувала таємничий будинок, виходила перпендикулярно на вулицю і відокремлювала його від скопаного саду, в який вони легко проникли.

Метрів через тридцять Нестор попросив свого друга підставити йому спину, скочив на неї, виліз на паркан і звідти обдивився місцевість перед собою.

— Ну, що?

— Фруктовий сад, але з серпом сюди приходять рідко. Трава виросла на два метри, вона нам допоможе.

— А яблуні є?

— Так.

— А мешканці?

— Нікого не бачу й не чую.

— Якщо так, то можна тоді забиратись геть.

— Якщо там нікого немає, саме тому й слід роздивитись.

Сидячи на паркані, Нестор допоміг вилізти на нього і Теофілові. Потім вони безшумно стрибнули в густу траву. Теофіл понюхав шампінйон і підібрав зелене яблуко.

— Таке собі...

— Помовч! Ходімо вперед!

Поміж деревами було видно задню частину будинку, терасу з балюстрадаю в стилі рококо і приміщення під склом, щось подібне до оранжереї. Над будинком пану-

вала глибока тиша.~Дуже високі дерева з густим листям місцями створювали густу тінь.

— Жодної собаки! Нам пощастило! — озвався Теофіл, що йшов за Нестором, гризучи яблуко.

Вони зупинилися за великим каштаном перед вимощеним двориком. Огороджений невеликим парканчиком, він доходив до оранжереї. Дві кам'яні, порослі мохом лави стояли одна навпроти одної. Три підточені часом статуї, що зображали напівголих жінок, стояли по боках дворика. За парканчиком підводився пліт недбало підстрижених кущів.

Перед самим двором колись був квітник, від якого лишилися рештки клумб з розбитим бордюром, на них ще здіймалися сухі стеблини з розквітлими подекуди невеличкими хризантемами, а також трояндові кущі, вкриті маленькими зав'язалими квітками.

Над усім цим стояв запах трави і засохлих троянд.

— Підемо цим боком, — скомандував Нестор.

Навколо все було занедбане, забуте. Щось схоже на палац Красуні у сплячому лісі. Але серед віття дерев безбоязно свистіли дрозди, а мертві листки, зриваючись, кружляли та інколи торкалися сірих плечей статуй.

Хлопці прокрався за кущами до застланого приміщення. В середині ніщо не рухалось. Було видно диван, на якому лежали подушечки з пошарпаної тканини, стояли низенький столик, заставлений флаконами і склянками, кришталевими келихами, високі, майстерно зроблені крісла з індійського очерету. По всій кімнаті предмети одягу й футляри. І всюди тиша.

Хлопці прикипіли до скла, готові впасти на землю в разі чьєїсь появи. Проте ніхто не з'являвся. Тоді вони пройшли праворуч, до рогу будинку, і раптом почули звуки голосів, що долинали з однієї кімнати.

Нестор прокрався до відчиненого вікна, звідки чулися голоси. Їх супроводжувало бряжчання виделок і тарілок.

Він підвівся і відразу ж швидко пригнувся.

Хлопець встиг побачити кухню, чорну трубу, що йшла до стелі, жінку, яка стояла перед плитою, і чоловіка за столом — мабуть, він снідав. На щастя, обоє не дивилися в бік вікна.

Нестор стиснув руку Теофіла, й вони прислухались. Говорили німецькою мовою, якої вони зовсім не знали. А проте, розмова, що точилася на кухні, могла б їх зацікавити.

— Хороший день.

— Ніколи ще осінь не була такою чудовою.

— Через деякий час вона стане ще кращою.

— Що ти хочеш цим сказати, Людвіг?

— А те, що кращою вона стане тоді, коли наші сміливі солдати будуть у Парижі.

— О, так, так.

— Вже недовго чекати. Ці французики танцюватимуть вальс під звуки наших сурм.

— Так, так.

— Облогу закінчено. Пацюки вже в пастці. І тепер грай, музико!

— О, Людвіг!

Нестор ще сильніше стиснув руку Теофіла, обернувся до нього, поводячи переляканими очима. Повільно штовхнув його назад.

• Вони знову сховалися за оранжерею.

— Ти зрозумів, громадянине?

— Ні.

— Треба тікати, але так, щоб не сполохати їх!

— А що це за люди?

— Можливо, прислуга.

— А про що вони цвенькали?

— Вони говорили по-пруськи. Ми натрапили на кубло пруських шпигунів! Тікаймо. Слід терміново попередити мосьє Латрюская. Ці пруссаки надто спокійно живуть під самісіньким Монмартром. Вони чекають приходу Бісмарка. Недаремно гомоніли про їхню присутність у Парижі... А тепер сумнівів немає.

— А ти зрозумів, що вони говорили?

— Ні, тільки зрозумів, що це були пруско. Відразу пізнавш!

Почувши слова друга, Теофіл, охоплений запізнілою панікою, скочив назад і перекинув якусь посудину, що стояла у траві. Горщик чи казанок покотився до самого мощеного дворика з гуркотом, який здався їм справжнім громом.

Нестор схопив Теофіла за руку і протягом кількох секунд вони не ворушилися, боячись оком кліппути. Але кухня була далеко, пруссаки, зайняті своїм сніданком, мабуть, нічого не почули.

Хлопці підбігли до стіни і хутко перелізли через неї. Скочили, стрімголов перебігли скопаний сад, паче в них повиростали крила.

Домчавши до вулиці, вони трохи відсапались.

— І все ж тут є таємниця, — вимовив Нестор.

— Яка таємниця?

— Старий з паличкою. Що він тут робив?

— Він вистежував пруско, як і ми.

— Навіщо?

— Щоб виказати їх і заарештувати.

— Не впевнений.

— Не будемо ламати собі голову. Ходімо на вулицю Кенкампуа, щось поїмо, а потім відшукаємо мосьє Лат-рюская.

І вони побігли до бульвару Рошшуар.

Вони не помітили товстуна з чорними вусами, що ви-йшов з оранжереї, тримаючи кинджал чи ніж у руці, і ба-чив, як вони перелазили через стіну. Він покинув переслі-дування і, злісно бурмочучи, повернувся до будинку.

Потім скрикнув з досадою своєю мовою:

— За нами шпигують. Погане місце!

V. НА СЛУЖБІ У БІСМАРКА

Ранок уже був у розповні, коли Нестор і Теофіл діста-лися до вулиці Кенкампуа. Батько Коломб у своїй комір-чині намагався продати майже нову кепку місцевому ко-мерсанту. Від початку облоги лахмітник продавав менше штанів і блуз, але значно збільшився попит на військові куртки і кепки. Було невідомо, звідки в нього бралися за-паси, але віднині він міг з голови до ніг одягти національ-ного гвардійця або краще вбрати вільного стрільця.

Під час відступу він став кравцем, сидів на своєму порозі й пришивав гудзики, еполети, галуни, лагодив пор-тупеї і перев'язки, ремонтував аксельбанти.

Батько Коломб був людиною щирою і небалакучою, ви-пяток робив для кількох друзів. У буремні дні сорок вось-мого року він був поранений і відтоді шкутильгав і не міг багато ходити. Під час імперії він був під наглядом поліції, але їй так і не пощастило спіймати його на гарячому. Для Нестора то була надійна людина, зв'язана дружбою з бать-ком Теофіла, шевцем. Коломб надзвичайно шанував палі-турника Ежена Варлена, члена Інтернаціоналу, з яким і Нестор познайомився на вулиці Кенкампуа.

— А, от і ви! — сказав він, побачивши хлопців. — То як, злетів аеростат мосьє Надара?

— Як пір'інка! — відповів Нестор. — Це було чудово! Комерсант узяв кепку й пішов у своїх справах.

— Ідїть за мною, — промовив батько Коломб, ведучи їх у кімнату за крамницею. — Ви снідали?

— Не так щоб дуже добре, — озвався Теофіл. — Але в моїй кімнаті повинен бути хліб і сир...

— Я вам залишив рагу. А коли я кажу, що це рагу, то значить — справжнє рагу. Хочете?

— З великим задоволенням.

Батько Коломб звернувся до Нестора:

— Тебе питали, мій друже. Досить огрядний мосьє з південним акцентом...

— Я знаю...

— Він просив передати тобі, що Пакеретта приїхала разом із сім'єю. Вони будуть надзвичайно раді тебе бачити.

— Де саме?

— У Люксембурзькому кварталі, де ти вже колись бував... Більше я нічого не знаю. Я слухаю і передаю, що потрібно. Цих відомостей тобі досить?

— Так, досить. Дуже вдячний, мосьє Коломб. Біжимо, — мовив Нестор уже до Теофіла.

— Не раніше, ніж покуштуємо рагу, — вигукнув той. — Я не хочу ображати господаря.

Батько Коломб посадив їх за своїм столиком на одній ніжці і приніс дві тарілки, що апетитно парували.

Над їхніми головами всюди, аж до темних закутків, були розвішані сіро-блакитні штани національних гвардійців, червоні шаровари піхотинців, сині блузи й темні військові куртки. Серед них тут і там траплявся одяг маркітанток — чорні куртки з яскраво-червоними нагрудниками, чорні спідниці з подвійними червоними смугами. Золоті й срібні галуни, плюмажі, стрічки, сутажі цього мерехтливого лісу спалахували раптовим блиском, коли їх пенароком торкалася велика лиса голова лахмітника. І тоді здавалось, наче у якомусь химерному танці починали надиматися й вилискувати вкриті пилюкою муарові й кринолінові спідниці, що років двадцять уже були не в моді, розгойдувались штани й рейтузи, перемішані з уніформою.

На старому комоді купою лежали військові кепі з жовтими помпонами, фетрові капелюхи з червоною смужкою, голубі капоти маркітанток, а збоку були розкидані барильця й сувої триколірних стрічок.

Теофіл підвів голову і, не забуваючи про їжу, замріяно дивився на весь цей мотлох.

— Це коштує не-так дорого, як у «Чарівній садівниці»,— врешті промовив він,— але все ж треба мати чимало су.

— Як вам сподобалося моє рагу? — спитав батько Коломб, який, кульгаючи, підходив до них, несучи пляшку вина й шматок кантальського сиру.

— Надзвичайно! — вигукнув Теофіл.— Це саме те, що нам потрібно!

Він з насолодою посмоктав стеблинку чебрецю й додав:

— Може, я їм останнє своє рагу. Хто зна, коли ще доведеться його покуштувати? Кроликів більше не знайдеш, а ті, що лишилися у районі наших фортифікацій, мабуть, уже підсмажені пруссаками, а не нами.

— Ге, Теофіле, не сумуй! — закричав Нестор.— Сьогодні великий день. Аеростат мосьє Надара полетів, і друзі нам допоможуть. А щодо твоїх «фортифікаційних кроликів», то знай, що всі вони патріоти. І ніколи не дозволять якомусь пруско піймати себе.

Вони старанно вимазали шматком хліба свої тарілки, закусили кантальським сиром і, подякувавши батькові Коломбу, попрямували до Люксембурзького кварталу.

* * *

Нестор пригадав будинок. Вузкий і досить старий, стиснений з боків двома новими будівлями, він стояв навпроти Люксембурзького саду у майже тихому районі, де лише зрідка проїздило кілька військових фургонів і візків з продуктами.

Між кущами, під зеленим і рудуватим листям дерев, солдати робили вправи, диміли похідні кухні, вправлялися барабанщики. Дрібні торговці розташували свої перепосні лотки вздовж ґрат і продавали жирні оладки, каву, нитки, голки та інші галантерейні товари. Дрозди й горобці, приваблені кізяком й розсипаним вівсом, безбоязно літали між ними.

Нестор і Теофіл пройшли довгим коридором, що привів їх до стрімких дерев'яних сходів.

— Тут чисто і дуже тихо,— зауважив Теофіл.— Будинок має хороший вигляд.

На п'ятому поверсі, перед мансардами, двері розчинились. Мабуть, тут чекали на їхній прихід.

Маленька чорпява жінка з блискучими, мов чорний янтар, очима підняла схудлі руки, щоб обійняти хлопців.

— Ось нарешті й наші пегідпики! А як вони повиростали з часів Аржантея! Теофіле, слово честі, в тебе вже вуса! Заходьте, розбишаки! Я залишила вам пиріг...

— Добридень, мадам Кароліно,— з пошаною вимовив Теофіл.

Вони зайшли до кухні, де стояли стіл, буфет з білого дерева, кілька солом'яних стільців, велика плита з чашкою, облицьована червоними кахлями.

— Пакеретта, Луїзон, ось наші шибеники з вулиці Кенкампуа!— проголосила Кароліна Латрюскай своїм дзвінким голосом, що лише трохи лагіднішав від тулузької вимови.

— Здрастуйте, діти,— привіталася Луїзон.

Вона зовсім не змінилася. Ті ж самі темні коси із срібними нитками, ті ж чорні очі, лагідний і уважний погляд. Незважаючи на турботи і непевність життя з Жаком Берте, якого називали Жаком Сонцем, вона зберегла чіткі обриси свого обличчя, живу свіжість вуст, і Нестор з радістю знову почув її поважний і спокійний, трохи глухуватий голос, який раптом змінювався дитячим, наче розсипався бісер, сміхом...

— Ви не пізнаєте нашу Пакеретту,— продовжувала Луїзон.— Тепер це вже доросла дівчина...

Спадкоємниця подружжя Латрюскай у свою чергу наблизилась і ніжно поцілувала обох гостей.

— Ах, Пакеретта, моя красуне,— вигукнув Нестор,— ти справді вже не дитинча! Тепер тебе вже слід називати мадемуазель...

Пакеретта зпінталася. Вона справді дуже виросла, хоч і далі мала вигляд вродливої ляльки. У синій спідниці, з великим голубим бантом у білявих косах, вона нагадувала Нестору й Теофілу ту ж саму маленьку дівчинку, яку вони вперше побачили в аржантейському саду у свіжості золотавого ранку на березі Сени. Як сталося, що у добродія Латрюская з манерами могутнього ведмедя й сухенької й гострої Кароліни вродилася така ніжна лялька? Таємниця.

— Якщо ти називатимеш мені мадемуазель, тоді я тебе зватиму мосьє...

— Мосьє? Знай, пустунко, що слід говорити громадянин. Чи ти забула, що ми зробили революцію?

Пакеретта іронічно глянула на обох хлопців.

— Революція? Знаю. Це, видно, після революції ви побулися усіх гудзиків і перестали чистити черевики...

— Ба! Та хіба в нас є час про це думати? Ми бігаємо по Парижу і працюємо на виробництві аеростатів. Чи бачила ти коли-небудь, як злітає повітряна куля?

Нестор і їм розповів про відліт аеростата мосьє Надара. Паприкінці розповіді його обличчя набрало заклопотаного вигляду.

— Спускаючись з Монмартру, ми зустріли одну цікаву особу... Я хотів би у кількох словах розповісти про це мосьє Латрюскаю або мосьє Жаку, коли вони будуть тут...

— А ми тут і є, мій хлопче,— раптом почувся густий голос Латрюскаая, і його постать з'явилася у прямокутнику дверей.

— Так, ми тут,— наче луна, прозвучав спокійний голос Жака Сонця.

— Сім'я зібралася, тепер сідайте до столу,— скомапдувала Кароліна Латрюскай,— час уже щось і попоїсти. Ці шибеники, як завжди, мабуть, помирають з голоду.

— Зовсім ні,— озвався Теофіл.

— Теофіле, ти мене дивуєш! — вигукнув, сміючись, Жак.

— Нещодавно ми їли рагу!

— Рагу? Рагу з кролика чи кішки?

— З кролика.

— Хай йому біс! — озвалася невдоволеним голосом Кароліна.— А в мене тільки пиріг, трохи сала з села і варена картопля...

— Що ж, ми підтримаємо компанію,— озвався Нестор. Жак поклав руку йому на плече.

— Ти також виріс, Несторе, справжній парубок. І знаю, що хочеш нам допомогти...

— Саме так, мосьє Жак! Я хочу мати в руках гвинтівку або ж бодай барабан...

— Для всіх знайдеться робота,— поважно мовив Жак.

— А чи довго триватиме облога? Ми скоро зможемо повернутися в Аржантей?

Кароліна Латрюскай постукала своїм худеньким кулачком по столу.

— Ви мені набридли, друзі. Пакеретта вмирає від голоду і втоми. Я хочу, щоб вона щось з'їла і пішла спати.

Усі вместилися за столом і згадали часи життя в Аржантей, щасливі, а інколи й драматичні, коли імперська поліція переслідувала республіканців і робітничі організації.

І тут Нестор, який хоч добряче поїв рагу батька Колomba, а тепер віддав данину і пирогови Кароліни, розповів про дивну зустріч уранці і про те, як вони знайшли, за його словами, «кубло пруско». І чому комісар Верні,— якщо то був він під виглядом дідугана з терновою паличкою,— стежив за барлогом прусаків?

Жак похитав головою.

— Перше припущення,— врешті сказав він,— Верні все ще служить у поліції. Під вигаданим ім'ям він міг проникнути до персоналу на вулиці Брусалим. Із старих прислужників імперії повиганяли не всіх, далеко не всіх. Хоч це — одна з найголовніших вимог Центрального Комітету... Ми про це попереджали... Друге припущення. Верні, якщо ви справді бачили його, зараз не належить ні до якої офіційної служби. Він полює за власним почином або ж скоріше належить до тих, хто переконаний, що з благословення Бісмарка імперію буде швидко поновлено...

— Але ж це неможливо! — з обуренням закричав Нестор.

— Проте багато хто мріє про це. Навіть кажуть, що Базен про це думає дуже серйозно... Що ж до цього пруського гнізда, то воно мене анітрохи не дивує. Шпигунство у Бісмарка організоване добре. Ми вже давно знаємо, що він має своїх агентів у Франції...

— А зараз важливо,— енергійно мовив Латрюскай,— скоріше зробити їм візит. Чим швидше, тим краще...

— Ми супроводимо вас,— запропонував Нестор.

Теофіл зітхнув.

— Не треба,— відповів Жак.— Ти нам дуже добре пояснив, де стоїть той будинок. А зараз мені було б значно приємніше, якби ви лишилися саме тут. Нагорі є мансарда, на якій ви могли б почувати. Це послуга, про яку я вас прошу. Якщо Верні вже почав діяти зараз у Парижі, то він дуже швидко може пригадати вулицю Кенкампуа...

* * *

Чоловік був кремезний, дуже повний, з могутніми плечима, квадратним обличчям і великими очима кольору голубого фаянсу. Його товста, в рудому волоссі рука з силою била поруччя крісла, у яке він просто плюхнувся. Час від часу він вищиряв зуби, і тоді на його обличчі виникало щось подібне до посмішки, яка надавала йому вигляду

простодушної людини. Голос був сухим і різким. Він чудово володів французькою мовою, хоч інколи в окремих словах відчувався акцент.

— Ви негайно залишите цей будинок. Ми не зможемо вжити всіх заходів безпеки. Людвіг візьме на себе перевезення речей і ваших валізок. Я вже наказав йому, що саме треба зробити.

— Отже, ви вважаєте, що візит двох мародерів?..

— Так. Можливо, що це були лише два мародери... Але якщо йдеться про когось зовсім іншого, ми не можемо допуститися ані найменшого ризику. Наказ точний. При першій підозрі — зникнути. Повторюю, це — наказ. А я завжди підкоряюсь наказам, мадам, ви це знаєте...

Жінка не поворухнулась. Вона сіла в другому кріслі навпроти людини з великими голубими очима. Ліпше її довгі й тонкі руки з старанно випеченими нігтями ледве піднялися.

Важко спираючись на бюро, чоловік пахилився і кілька секунд вдивлявся в неї, ніби намагаючись прочитати щось на цьому байдужому й білому як крейда обличчі, блідість якого особливо відтінялася чорним волоссям, викладеним навколо голови.

— Вам неприємно залишати Париж?

— Можливо...

Вона відповіла серйозним і очевидно щирим топом.

— Розумію вас. Ви знову повернулися до Парижа після довгої відсутності. Заспокойтеся. Ви сюди повернетесь.

Чоловік ще дужче вищирив зуби.

— Коли ви повернетесь, ми вам створимо найкращі умови. Ми вміємо, повірте, цінувати зроблені нам послуги. Але ж зараз у Парижі не дуже приємно. І ставатиме все гірше. Це облога, вона буде надзвичайно суворою... А втім, я вирішив уже кілька днів тому, що ви поїдете. Ви повинні жити інакше... Я вам пропоную чудове життя... Так, розкішне життя... Ви влаштуєтесь у Версалі... Надзвичайно аристократичне місто, воно вам сподобається. Версаль — місто королів, до того ж, і місто імператора.

— Версаль? Чому Версаль?

— Дізнаєтесь. Тепер ви повинні лише відпочити й розважитись... Розваг там вдосталь.

— Хіба не було б корисніше, якби я лишилась у Парижі?

Голос став ще більш сухим.

— Пробачте. Я сам це вирішую. Ми на війні, і військова дисципліна повинна завжди брати гору, саме про це ви кажете?

— Так, мосьє Штауффельберг,— відповіла вона з ледь помітним глузуванням.

Холодна блискавка на мить оживила фаянсові очі.

— Не називайте мене Штауффельбергом! Віднині це погана звичка. Красиві германські імена зараз небезпечні в Парижі. Я звуся Віллі Кюло, чесний швейцарський лікар, справи якого відкликають його у рідну країну. Зрозуміло?

— Цілком.

→ А ви моя кузина, і я вам уже все пояснив, що потрібно відповідати в разі небажаної зустрічі...

Прусак знову відкинувся назад. Його товсті пальці задоволено погладили рудуваті вуса. Очі погасли і стали вузькими. Він продовжував дивитись на жінку, яка непорушно сиділа перед ним. Здавалося, він водночас і захоплювався нею, і зневажав її.

Небо вкрилося хмарами. У напіввідчинене вікно над оранжереєю залітали пориви холодного вітру, вісника осені. Запах листя й зів'ялих троянд сповнював кімнату, він був м'який і ніжний, але тільки ця жінка здатна була його відчути. Літо було занадто довге, і враз його спека почала спадати. Небо хмарилося й ставало сірим, а вітер приносив давню й чарівну меланхолію жовтня. На якусь мить жінка забула про товстуну, перестала чути голос владного полковника. Вона його більше не бачила. Їй чувся тільки шелест мертвого листя на старій бруківці, на піску, на поруділому лужку. Воно злітало до самого парканчика і збиралося внизу, щоб стати перегноєм.

— Ви мені не подобаєтесь у цій темпій сукні, мадам баронесо, вона недостойна вашої вроди. У Версалі...

— Ви хочете, щоб я називала вас вашим ім'ям, мосьє полковник граф Штауффельберг...

— Пробачте мені... Ви маєте рацію... Я сам необережний. Але хотів вам сказати, що у Версалі ви зможете стати собою, тобто мадам баронесою Маргеріт де Фобла... Вибачте...

— Я забула це ім'я...

— Що ж, ви залишитесь баронесою або зміните ім'я. Це вже як ви захочете, то вже ваша особиста справа. Наші офіцери з гордістю тапцюватимуть вальс із вами. Слово честі, з вас ще може вийти непогана кокетка.

Він грубо зареготав.

Жінка глянула на нього, але не промовила й слова.

Він облишив свій жартівливий тон і вів далі:

— Я хочу дати вам кілька конфіденційних довідок. Наші справи йдуть чудово. Кілька днів тому мосьє Мольтке влаштувався у Версалі з великим німецьким генеральним штабом. Париж вже оточений.

— Скільки триватиме облога?

— Хе! Я, мадам, не бог. Я лише знаю, що парижани хочуть битися, але уряд Трошю цього майже зовсім не бажає. Коли я кажу «парижани», то маю на увазі всяку паволоч. Зрозумійте: мосьє Трошю вирішив обмежити свою оборону центральними районами самого Парижа. Це нас цілком влаштовує, оскільки в даний момент ми маємо тут щонайбільше сто п'ятдесят тисяч солдатів. І зовсім непотрібно бути особливо великим знавцем військового мистецтва, щоб зрозуміти, що оточувати значно легше тоді, коли лінія оборони більш стиснена, тобто коротша. Тому Париж для нас не проблема. Ви знаєте, що і в провінції наші справи йдуть добре. У французів ще багато безладдя, тому корпуси, які створюються у Бурже і Блуа, нас особливо не турбують. Ви ж самі дали мені багато цінних відомостей, що їх отримали під час вашої невеличкої подорожі. На сході, незважаючи на впертий опір військ, впав Страсбург. Це відкрило нам шлях на Ельзас і дало можливість дивізіям Лапдвера де ла Гарда вирушити на Париж для підтримки наших доблесних солдатів...

— Але ж Гамбетта зараз у Турі...

— Повірте, Гамбетта і кілька оточених генералів нам не страшні. Розкрию вам таємницю: Базен не має бажання відстоювати Мец. Базен хоче врятувати Ежені, залишаючи нам наше славне місто Мец. Він уже мав зустрічі з принцом Фредеріком-Карлом... Повірте мені, через кілька днів Мец складе зброю. Самі бачите, що лпшається один Париж... Париж, мосьє Трошю і, безперечно, мосьє Тьєр. А цей чоловік не дурний! Я кажу про Тьєра. Це практична людина. Він нас дуже цікавить... А втім, ми ще матимемо нагоду повернутись до цього.

Жінка кивала головою, але рухи її були майже механічні. Так бувало майже завжди, коли Штауффельберг щось їй розповідав, пояснював становище чи віддавав накази... Інколи, зрідка і обережно, вона протестувала. Прусак командував, пруссак сплачував їй гроші. Після кожної зустрічі він відкривав свій гаман і старанно рахував

сні асигнації, великі сині асигнації. Або висував шухляду й діставав звідти загорнуті стовпчики луїдорів. Саме цього золота вона й чекала від нього. Золота. Тільки золота. Золота, щоб сплачувати кравчисі і шевцю, золота для розкішних готелів, де вона зупинялась.

Протягом багатьох років вона подорожувала по всій Європі з золотом Штауффельберга. Вродлива дама, яка нудьгувала й розганяла свій сплін, роз'їжджаючи під різними іменами по столицях і містах з лікувальними водами, завжди охоче вступала в розмови, зав'язувала короткочасні романи. Час від часу з'являвся Штауффельберг. Вона передавала йому багату інформацію. Усе годилося для полковника графа Штауффельберга: світські плітки, пересуди в колах іноземців, інтимна відвертість офіцерів генерального штабу. Пруссак перевіряв усі ці відомості й з терпеливістю розкидав своє павутиння з Парижа у Відень, з Варшави до Флоренції чи Москви, з Емса в Баден, з Праги в Брюссель чи Лондон. Саме в Лондоні він і зустрів її, — то був час, коли збідніла вже жінка, яка оплакувала своє, невідоме для нього кохання і більше не опиралася бідності, зазнала першого вигнання... Жінка таємнича, мінлива, що прагнула самотності й боялася її. Він був упевнений, що вона його ненавиділа. Він також здогадувався, що вона ніби навіть з радістю отримувала від нього накази й підкорялася його авторитету... Її очі незмінно спалахували перед кожною жменем золотих монет.

— Ви залишите Париж цього ж вечора, — вів далі він. — Ваша покоївка приєднається до вас пізніше. Людвіг супроводжуватиме вас до Севрського мосту. Він також дасть вам перепустку для наших аванпостів. У вас не буде ніяких труднощів. Людвіг допоможе безпечно переправитись через Сену і влаштує потім у Версалі, поруч з готелем «Резервуар». Усе передбачено. Ми ніколи нічого не лишаємо на долю випадку.

— А у Версалі? — спитала вона.

— У Версалі ви розмовлятимете з німцями і слухатимете французів. Усе більше й більше французів з'являється у Версалі...

Він гучно зареготав.

— А зараз я липаю вас. Готуйтеся. Людвіг проводитиме вас десь о шостій годині. Стає хмарно. Можливо, буде туман, а це тим краще. До побачення, мадам... Увечері цей будинок уже спорожніє.

Вона навіть не почула, коли Штауффельберг вийшов. Не пам'ятала сказаних нею на прощання слів. О шостій годині вечора. Людвіг. Севрський міст. Версаль. Красиві баварські чи пруські офіцери. Арія вальсу...

З будинку долинали тихі звуки. Карета, завантажена чемоданами, вже від'їхала. Катерина, служниця, й Людвіг, особистий охоронець Штауффельберга, почали обдивлятися будинок, щоб не лишити ніяких компрометуючих речей. Як і завжди, роботу було зроблено на совість. Залишилося кілька швейцарських газет і декілька пляшечок в-під ліків.

Повільними кроками спустилася до самої оранжереї. Вона любила цю кімнату, що виходила в осінній сад з пожовклим листям, до старого занедбаного розарію. Штауффельберг умів вибрати саме те, що їй потрібно.

Вона дуже швидко прив'язалася до цього невідомого будинку, до забутого біля підніжжя Мопмартру саду. Можливо, саме тому, що тут усе було занедбане, запилене та меланхолійне, а під деревами стояв запах тліну й смерті. Цей запах їй щось нагадував.

Вона підвелась і підійшла до столика на одній ніжці. Зробила жест, який завжди робила, коли відчувала, що її охоплює смуток. Налила в склянку коньяку, піднесла його до рота і залпом випила. Пекучий алкоголь залишив гостру, наче удар хлиста, насолоду, якої їй завжди хотілося. Якось покуштувала ефір, але надалі віддавала перевагу алкоголю. Коли траплялася можливість — так, щоб це знали Людвіг і покоївка, — вона зачиналася у кімнаті і починала пити. Тоді поступово все ставало незначним — майбутнє, пинішній день і навіть минуле. Обличчя, мов привиди, тремтіли в мареві коньячного хмелю. З блажению байдужістю спостерігала їх, ненависних і жаданих: свого чоловіка Фобла, забитого при трагічних обставинах, одного з перших своїх коханців Бессана і, нарешті, останнє обличчя того, кого чекала у кінці свого сп'яніння, юне, мужнє, із стисненими вустами. З того вечора, коли кинулася стрімголов на коні в нічну прохолоду лісу, вона пронесла його через роки... Кохання приходить зненацька, незалежно від бажання. Вона не знала, як з'явилася ця неймовірна пристрасть. Але, можливо, саме тому й продовжувала нести це незвичайне почуття в собі. Жак Берте. Жак Сонце. Так його називали робітники.

Це був звичайний син селянина, довгі роки він їздив по країні, завжди вчасно вислизаючи з рук поліції і закликаючи республіканців до єднання. Все відділяло їх, і він навіть не знав, що вона його кохала. Одного разу, три роки тому, вона врятувала його від пазурів Верні. Потім виїхала. Він боровся далі. Де він зараз? У Парижі, безсумнівно, готовий битися з пруссаками...

Коли після численних подорожей по захоплених провінціях Штауффельберг покликав її до Парижа, вона вважала, що він дасть їй нові доручення. Адже в столиці ще діяли клуби, гуртки, розкішні готелі, де можна було зібрати пристойну інформацію. І от раптом пруссак відмовився від Парижа, посилає її до Версаля. Що в цьому неприродне? Чи це не те, чого вона бажала все життя? Бали, блискучі сукні, золото, що рікою тече крізь її витончені пальці?

Не знати, скільки часу вона лишалася у такому стані, п'ючи і мріючи під легкий шум занедбаного саду.

Раптом перед нею виструнчилась огрядна постать Людвіга.

— Ходімо, мадам! — сказав він по-німецьки. — Повертайтеся у свою кімнату і не виходьте звідти! Якийсь підозрілий тип крутиться коло дверей... Ідіть швидше! Хазяїн мав рацію, нічого не знайдуть...

Вона пішла за ним, скоріше здивована, ніж занепокоєна. Їй зовсім не було страшно. Вона ніколи не боялася: її тільки охоплював страх, глибокий і жорстокий страх перед постарінням, перед невимовною неміччю старої жінки.

Вона пішла слідом за Людвігом до вхідного коридора і маленького холу, що виводив на вулицю. Служник показав їй сходи на другий поверх і наказав піднятися. Сам він лишився біля сходів, унизу.

Служниця вже підійшла до дверей, у які знадвору постукали.

— Відчини! — прошепотів Людвіг.

На порозі з'явилося двоє.

— Ми з Комітету безпеки 18-го округу, — промовив молодший з них. — Нам сказали, що цей будинок не заселений. Нам потрібно влаштувати казарму...

— Будинок зайнятий, — відповіла служниця, не поворухнувшись.

— А хто хазяїн? — досить суворо спитав другий відвідувач, людина високого зросту і могутньої статури.

— Доктор Віллі Кюло, швейцарський лікар.

— Він живе один?

— З своєю кузиною і камердинером. Я працюю служницею у мадам...

— Його не знають у 18-му окрузі,— продовжував високий чоловік.— Ми можемо з ним поговорити? Будинок великий, є сад. Ми зможемо розмістити багато людей...

— Мосьє Кюло поїхав на цілий день...

Але Есташ Латрюскай — це був він — уже відсторонив служницю і наблизився до сходів. Він помітив Людвіга.

— Хто цей мосьє?

— Це камердинер мосьє Кюло,— пояснила дівчина.— Він не розмовляє французькою мовою.

— А якою він говорить?

— Німецькою.

— О! Це надзвичайно цікаво... Мосьє має паспорт?

— У нас усіх є паспорти,— спокійно відповіла служниця.

Людвіг хитнув головою з виглядом водночас сумирної і обмеженої людини.

— Так, так, паспорт, так, так...— промовив він німецьки й дістав з кишені паспорт.

— Здається, все в порядку,— зауважив Есташ після того, як роздивився його.— Але все ж краще, коли ви покажете всі кімнати будинку.

— Це не дозволено,— ввічливо озвалася служниця.

— Справді, це не дозволено, але ми це зробимо,— відрізав Есташ.

Раптом пролунав голос іншої жінки, сильне й присмепе контральто.

— Чим можу служити, месьє?

За постаттю Людвіга з'явилося обличчя. Надзвичайно біле, оточене масою чорного волосся, що спадало до самих плечей. Останнє світло дня, проникаючи через високий скляний дах, заливало його.

— Це кухня мосьє Кюло,— пояснила служниця молодика, що й далі стояв у дверях.

— Мого кузена сьогодні немає вдома. Думаю, що він пішов когось відвідати в іншому кінці Парижа. Але якщо вас цікавить наш будинок, вам буде легко домовитись. Ми маємо певдовзі залишити Францію.

Жінка пройшла в коридор.

— Якщо хочете подивитись будинок, це легко зробити. Людвіг вас супроводжуватиме.

— Усе легко,— процідив крізь зуби Есташ.

Жінка лишилась у напівтемряві. Газу ще не запалили. Віддалившись від сходов, вона ще більше сховалася в сунітках.

— Дуже вам вдячний, мадам, за вашу люб'язність,— промовив молодий чоловік, який стояв біля дверей.

— Я не займаюся такими справами,— продовжувала жінка,— усім цим завжди займається мій кузен...

Вона зупинилась, і в повній тиші будинку прошелестіла її довга спідниця.

— Візьми лампу і проведи цих месьє,— наказала жінка, звертаючись незрозуміло до кого: чи до Людвіга, чи до служниці.

— Ми дуже жалкуємо, що потурбували вас,— знову озвався молодий чоловік.

— Будьте ласкаві,— майже пошепки відповіла жінка.

Їм здалося навіть, що вона похитнулась. Людвіг і служниця подумали, що вона випила зайве. Справді, вона пила, але її хвилювання було викликане не алкоголем.

Вона підвела голову й глянула на молодого чоловіка, який подякував їй. На нього одного ще падали знадвору останні промені денного світла. І впізнала його...

— Можливо, ми ще повернемося,— сказав він.— Гадаю, що ваш кузен завтра вже буде вдома...

— Так, месьє, завтра,— пробурмотіла вона.

— А ви залишаєте Париж цими днями?

— Так, цими днями, гадаю, через кілька днів... Ми маємо виїхати до Швейцарії...

Він зробив два кроки до неї.

Запанувала тиша. Потім з найближчої кімнати почулося чиркання сірника. Служниця запалила світло.

Жак Сонце зупинився.

Це обличчя... цей голос... пишне волосся кольору ночі... Він знав цю жінку давно. Дружина барона де Фобла. Господарка палацу де Фобла. Дружина вбивці його матері. Жінка, яка прибула слідом за ним, Жаком, до Парижа і колись спробувала викрасти Луїзон. Що вона робила в цьому підозрілому будинку, який, можливо, був гніздом німецьких шпигунів?

За якусь мить у пам'яті Жака постало все минуле. Брутальна пика барона де Фобла в час державного перевороту... Людини, яка переслідувала республіканців... А потім ця загадкова й напівбожевільна жінка, що верхи на

коні гасала сільськими дорогами й лісовими стежками... Баронеса де Фобла, а зараз авантюристка... Йому пригадалося обличчя молодої жінки. Тоді воно було ще майже дівоче... А тепер ця маска. Колір крейди і крові. Похмура маска.

Лампа служниці кидала на це обличчя жовтувате світло, яке підкреслювало його блідість, зморшки, особливо гірко коло рота. Освітлена, жінка намагалася зобразити посмішку, але то була жалісна гримаса.

Жак запитував себе самого, що робити. Захопити цю жінку, допитати її? А що вона скаже? Що робила вона в Парижі під виглядом швейцарської дами?

І раптом він побачив, що жінка зробила до нього крок. Її темно-червоні вуста розкрилися наче для крику. Більше нічого він подумати не встиг. Відчув, та надто пізно, чийсь присутність позаду себе. Страшний удар прийшовся в потилицю. Він утратив свідомість.

В іншому кінці коридора Людвіг кинувся на Есташа Латрюская. Пруссак підніс свої кулаки, щоб опустити їх на його голову. Есташ спіткнувся, спробував випростатись... Світло лампи згасло. Інша тінь кинулась на Есташа. Дубинка і його досягла. Він застогнав і впав.

Тепер обидва відвідувачі лежали впоперек вхідного коридора. Служниця повернулася й освітила їхні обличчя.

Почувся голос Штауффельберга:

— А тепер слід їхати. Негайно.

— Так, так, так...— видихнув Людвіг, який, сопучи, нахилився над обома нерухожими тілами.

— Можливо, цього й не слід було робити,— продовжував Штауффельберг.— Наші папери в повному порядку, але я ніколи не впевнений, що серед них не можуть знайтися надто цікаві... До того ж, ці дурні могли вас одвести у Комітет 18-го округу й запитати про дещо...

Він присів навпочіпки біля двох оглушених чоловіків, швидко порився у їхніх кишнях, нічого не знайшов.

— Що ж, слід їхати.

Людвіг глянув па нього і спитав по-німецьки:

— То як, пане, може, покінчити з цими підлими французами?

— Ні, ні не треба,— відповів той тією ж мовою.— Кров збудить надто багато підозр.

Маргеріт де Фобла стояла біля сходів. Її обличчя абсолютно нічого не виражало.

— Ви, бува, не знаєте цих двох людей, мадам? — звернувся до неї Штауффельберг. — Може, бачили їх вже раніше?

Неясне побоювання виникло в серці Маргеріт. Що хотів сказати Штауффельберг? Запідозрює її в тому, що вона бачила, як ці двоє нищпорили навколо будинку, і не попередила його? Чи помітив її хвилювання? Ні, в нього на це не було часу. Він був на вулиці, за дверима...

Вона відійшла від стіни, повільно нахилилась до обличчя Жака.

— Ні,— спроквола відповіла,— я їх не знаю.

VI. БИТВА ПІД ЛЕ-БУРЖЕ

Жак зупинився. Есташ прошепотів йому на вухо:

— Це перша ферма Ле-Бурже. Я знаю місцевість. Дорога йде вздовж стіни, потім завертає... Далі простяглися нові поля аж до самого села...

Незважаючи на темну ніч, вони розгледіли попереду ще темнішу масу будівель. Це була велика ферма, оточена високим кам'яним муром. Жодного вогню, ніяких ознак життя.

Латрюскай зігнувся й пішов уперед. Неподалік від них у траві почувся шерех, але вони продовжували просування.

Жак якусь мить зачекав, оглядаючи кущі.

— Пруско там немає,— знову прошепотів він...

Коли до ферми залишалось не більше трьохсот метрів, хтось несподівано підскочив до них.

— Гей, ви, не йдіть так швидко! Хто ви?

Він схопив Есташа за плече, той вилаявся.

— Це ти, Есташе? Привіт! Ти прийшов битися разом з франтирерами¹ з Сен-Дені? З нами також люди з Аржантея... Не витикайся на весь зріст... Пруссаки недалеко. Зачекайте, не ворухіться!

Ліворуч пролунав тихий свист. Зовсім молодий сержант, тонкий і спритний, махнув рукою вперед:

— Можна йти далі... Поки що все гаразд. Пруссаки поснули.

---

¹ Франтирери — тобто вільні стрільці, бійці, що не належать до регулярної армії.

Він нахилився до Жака:

— А це хто?

— Ти його знаєш,— відповів Есташ.— Це Жак Сонце. Сержант здригнувся. Потім тихо промовив:

— Я його знаю, але ніколи не бачив. Товариші мені про нього розповіли. Я був візником. Народився на Соммі. Зовсім недавно оселився у Сен-Дені...

Нахилившись уперед, вони йшли великими кроками, тримаючи напоготові свої гвинтівки.

Жак на мить обернувся.

Ніч була спокійна й темна. Ніщо не нагадувало про війну та облогу. Тиша й морок панували позаду них, над Східним фортом і фортотм Обервільє. Внизу, на північний захід від Сен-Дені, прослалася рівнина, яку зараз поглинула лагідна ніч. Був кінець жовтня, погода ще стояла тепла. Треба було уважно прислухатись, щоб почути далекий голос війни, глухі постріли гармат, тріскотняву стрілянини.

Сержант приєднався до людей, які крокували позаду них. Почувся короткий свист, і всі впали на землю. Їх накрила тиша, що ковпаком нависла над сухою травою і громадям дерев. Попереду вгадувалися білі мури ферми.

Есташ не стримався й зіхнув.

— Ти втомився, Есташе? — ніжно спитав Жак.

— Так, я вже не молодий, а йдемо ми довго... Але найважче лишається попереду.

Знову з'явився сержант.

— Вперед! — засміявшись, скомандував Есташ.— Балет зараз розпочнеться. Пруссаки заснули. Нам доведеться їх розбудити. Вони на нас не чекають.

І додав у бік Жака:

— Порахуємося з ними за удари дубинкою того вечора. Той нічого не відповів, тільки струснув головою.

Він також не міг забути того вересневого вечора, коли опритомнів із страшним болем у потилиці в порожньому будинку під Монмартром. На щастя, вороги тільки приголомшили їх. Вони потім обшукали дім, але все даремно. Шпигуни безслідно зникли. Бо це могли бути тільки шпигуни... Але більше, ніж удар кийком, запам'ятав Жак обличчя, що раптом з'явилося у підозрілій півтемряві коридора, обличчя біле, майже крейдяне, з виразом безмежного смутку. Маргеріт де Фобла, то була вона, він у цьому не сумнівався... Вона вдала, що не впізнала його. Чому вона продалася агентам Бісмарка?

Мур був зовсім поруч. Вони його бачили з-за кущів, що облямовували шлях і досить широку, світлу й курпу дорогу.

Ураз десятки людей, подолавши кущі, перебігли її і сховалися під захист стіни. Вони намагались діяти якомога обережніше, але все одно тріск гілок, стукіт їхніх черевиків оглушливим шумом розлігся на якусь мить докола ферми.

На фермі все було тихо. Можливо, її справді залишили, як про це доповіли розвідники.

Двоє в кінці стіни підвелися й помахали руками, даючи знати, що шлях попереду вільний. Вони щойно обігли навколо усієї загорожі. Потім одна група з гвинтівками напотові проникла на подвір'я ферми. Інші попрямували далі на Ле-Бурже.

— Скільки нас? — звернувся Жак до сержанта.

— Щось із три сотні. Зовсім мало. У нас дві гармати і мітральеза¹. Злидні... Бельмер дав згоду. Він наказав атакувати. Але це не допоможе.

— Знаю. Треба, щоб Трошю надіслав підкріплення.

— Якщо він забуде про нас, справа кепська...

Жак щось пробурчав.

— Якщо ми візьмемо Ле-Бурже, треба, щоб Трошю допоміг нам його втримати...

— Народ хоче битись, а Трошю нас розважає,— озвався сержант.

— Це справа дуже важлива,— додав поважно Есташ.— Ми виграємо бій і доведемо, що прусаків можна примусити відступити і розірвати кільце облоги...

Якийсь франтирер підійшов до сержанта і щось прошепотів йому на вухо. Сержант звернувся до Жака:

— Здається, нам надсилають два півбатальйони...

— Мало.

Простувалися далі. Перейшли стерню, луг і опинилися під захистом гайка. Луг доходив до самих околиць села, яке вже добре можна було бачити. Навколо них стояв аромат вологої трави, м'яти, він піднімався з землі, по якій вони йшли, до нього долучався запах гноїща з якогось

---

¹ Мітральеза — французька назва картечинці, що складалася з десяти гвинтівочних стволів, укріплених на артилерійському лафеті. Була на озброєнні французької армії з 1867 р.

стіла, покинутого напризволяще. І знову — повпа тиша. Солдати мовчки крокували в цій тиші, сповненій сільськими запахами, і вже підходили до темних хат. Здавалося, що це була звичайна мирна ніч і що після трудового дня селяни сплять по своїх хатах, що, підійшовши до ферм, можна буде почути гавкання собак, шарудіння худоби соломою, крики сови на стодолі, а навкруги — до самої долини, над широкими рівнинами — все той же запах змочених росою полів...

* * *

Тиша розірвалася. Праворуч од них зчинилася стрілянина, потім вона почулася й ліворуч. Перші снаряди вибухнули в селі. Група, в якій були Жак і Есташ, уже перейшла луг, перескочила через тин і опинилася на початку головної вулиці. Дві сурми проспівали сигнал до атаки, потім одна з них замовкла. З усіх боків ніч була пронизана спалахами. До вибухів важких снарядів приєднувалося тріскотіння гвинтівок, іржання коней, бій барабанів, нерозбірливі крики, гуркіт падаючих будинків.

Серед вулиці лежав перекинутий візок. Люди вже зайняли свої позиції. Пруссаки відповідали вогнем на вогонь, але їхня оборона здавалася слабою. Чулося грюкання дверей. Франтирери обслідували хати й подвір'я. Великі двері каретника скрипіли на завісах. Біля Жака й Есташа виросла постать сержанта.

— Можна йти вперед! — закричав він. — Пруссаки відступають. Вважають, що нас дуже багато...

Ефект несподіванки виявився правильним. Пруссаки спали, доручивши свою безпеку кільком вартовим, з якими нападаючі впоралися дуже швидко. Ворог не чекав цієї атаки. З французького боку стрілянина тривала. Вона справді створювала таке враження, ніби село брала штурмом велика військова частина. В кутку одного подвір'я вже було зібрано досить великий гурт пруських полонених. Кавалеристи тиснули ще один такий же невеликий гурт до виходу з села. Над дахами, охопленими пожежею, здіймалися звивисті клуби диму.

Врешті Жак і його група досягли кінця головної вулиці. Справді, пруссаки вже відступили. Шлях, обабіч якого стояли молоді в'язи, вів усе далі в ніч. За сотні метрів попереду було чути стукіт дерев'яних підборів і гуркіт фургонів. Прусські гармати мовчали.

Жак уважно вслухався в піч.

— Куди ти хочеш іти? — спитав Есташ.

— Нікуди. Зараз головне не в тому, щоб просуватись вперед, а в тому, щоб утримати завойовані позиції.

— Мене турбує ця тиша...

Рухом голови він показав на край дороги.

— Пруссаки перегруповуються, — зауважив Жак. — Вони нас не чекали, це точно...

— Чи надішле нам Трошю людей?

— Ні!

— Ну, це вже зовсім!

— Він надішле батальйон. Один батальйон завдасть ворогові лиха, але його не досить. Перед нами хороші солдати. Це полк особистої гвардії — «Королева Єлизавета». А ці пруссаки бачать вогонь не вперше...

— То як бути?

Жак не відповів.

— Тоді, виходить, відступати? — знову спитав Есташ.

— Можливо...

— Бельмар не відступить, і командири виконають його накази...

— Хто? Барош, Брассер, Ролан?

— Так. Це справжні солдати. Вони вірять, що Трошю їх підтримає.

— Треба мати силу, щоб триматись, — відповів повільно Жак. — А втриматись, у Ле-Бурже — це означає довести пруссакам, що можна розсунути їхні кліщі. Але нас три сотні. А завтра пруссаків, можливо, буде п'ятнадцять тисяч...

Настала тиша.

Дорога, обсаджена молодими в'язами, губилася серед ночі. Якби не дві перекинуті повозки, з яких висипалися на шлях бойові припаси, важко було б уявити, що цій сільській дорозі під осіннім небом не довго судилося бути спокійною й тихою.

— Що ти хочеш робити? — спитав Есташ. — Повернутися до Парижа?

— Так! Це необхідно! Слід попередити комітети й мерії. Примусити Трошю підтримати цю жменьку франтирів... Але чи вистачить часу?

Жак простяг руку в темряву просто перед собою.

— Слухай... Там людина... Я почув, як вона застогнала...

— Може, тобі вчулося?

— Піду подивлюсь...

— Будь обережний!

Жак кинувся від дороги і почав перебігати від дерева до дерева. Цотім присів навпочіпки.

Це навіть не був стогін. Скоріше уривчасте дихання чи хрип.

Помітив, що починає займатися день.

За деревами і лінією лісів ще ховались перші промені зорі й навіть розжарена куля сонця.

Почувся перший спів півня.

На далекій фермі йому відповів другий, а позаду, в самому селі, їхній заспів підхопив третій. І от пад зруйшованими та над спаленими будівлями, у клунях чи курниках, що лишилися неушкодженими після першого бою, розлігся ранковий спів.

У хвилини передиху між боями півні вперто подавали своїй голос, і тоді їхні тонкі й мідно-дзвінкі сурми линули до біло-рожевого неба.

Жак побачив перекинутий фургон, за темними обрисами якого десь лежав поранений.

Жак підвівся досить безпечно. Він нічого не бачив, а проте поранений був зовсім близько. Він виразно чув коротке й уривчасте дихання. Нарешті помітив його, витягнутого, у траві, у виямці рову.

Пруссак. Його ківер валявся неподалік від голови.

Жак присів до нього навпочіпки.

Солдат був ще зовсім молодий, чорна кучерява борідка тільки-но починала пробиватись, вусики були закручені догори.

Жак простягнув руку, відчув холод чобота.

Пруссак більше не ворухився й не дихав.

А потім сталося жахливе — під рукою Жака чобіт відкотився. Не тому, що пруссак поворухився... А тому, що рука Жака штовхнула його. Нога була відірвана вибухом.

Жак зовсім близько нахилився до обличчя.

При кволому світлі дня, що тільки-но здійсмався десь над шляхом, шкіра на обличчі солдата ставала білішою, очі наливалися склом. Солдат був мертвий.

Коли Жак повернувся до Есташа, перший снаряд вибухнув у гілках дерев, метрів за п'ятдесят від них, другий упав праворуч, у селі. Чи це були невдалі постріли, чи просто пристрілка?

Біля церкви спалахнула пожежа. Але горіла малепька халупа, тому полум'я було невисоким і скоро згасло. І знову рухливий сувій чорної вовни посунув на рівнину.

Під низьким небом прослалося полотнище туману, ховаючи за собою далечинь. Роздивитись прусські лінії було неможливо.

Входи в село тепер було загороджено барикадами з візків, бочок і меблів.

Люди розташувались за укриттями. У селі лишилися тільки поранені й полонені. О дев'ятій годині ранку дозорці ще не подавали ніяких сигналів. Рівнина здавалась безлюдною й німою.

Лише о десятій годині розпочалась канонада, і пруссаки пішли в атаку. Їхні важкі постаті виринали з туману. Але їх було порівняно мало, і вони здавались нерішучими, їхній наступ був скоро припинений концентрованим вогнем з французьких позицій. Тепер перед кожним входом у Бурже лежали десятки трупів, і, коли гармати на якусь мить замовкали, було чути стогін поранених, іржання коней. Відв'язані тварини бігали полями і спустошеними садами. Опівдні ворог відмовився від наступу, але канонада подвоїлась.

Паризьким шляхом в напрямі до Ле-Бурже крокували жалюгідні підкріплення — франтирери, національні гвардійці, випадково зібрані добровольці... Їх не нараховувалось і трьох тисяч. Скільки ж було пруссаків? Цього не знали. Їх бачили, як вони ворушилися на обрії, оновіті кудлатими шматками туману, а коли після атаки відступали, було видно, як зникали за гайками у вузьких вярках струмків Кру і Молетт, на берегах яких зростали тополі й кучеряві верби.

Після полудня пруссаки почали вести безперервний гарматний обстріл. Скільки гармат вони мали? Десять, двадцять, може, більше. Будинки на головній вулиці раз по раз спалахували вогнем, з яким франтирери боролись як могли. Але тільки-но ворог починав посуватись до села, як з французького боку здіймалася стрілянина, і пруссакам доводилось відступати.

На рівнині туман усе не розсіювався. Ніч надходила швидко. А вона давала можливість ще протриматись.

На вуличках і подвір'ях звучали лункі удари сокир. Вибивали двері, руйнували стодоли, щоб не дати можливості вогневі поширюватись далі.

О п'ятій годині канонада припинилась. Під велетенським вінцем диму та іскор Ле-Бурже, здавалося, припав до землі, наче сподівався, що про нього забудуть, зіщулився посеред сіро-чорного простору, де віднині ніщо вже не ворушилось, крім кількох опалених коней. Скоро хвилі темряви закрили весь обшир. Численні групи сміливців вирушили на пошуки поранених, стогін яких долинав звідусіль. Жак і Есташ були поміж рятівників.

Неподалік від церкви у великому сараї санітари й хірурги приймали поранених і робили найбільш невідкладні операції. Важкопоранених, яких ще можна було перевозити, відправляли в Париж.

Сарай освітлювався двома лампами Карселя й кількома свічками, полум'я яких безперервно миготіло від протягів. Хірурги у закривавлених халатах ходили сюди й туди поміж імпровізованими ложами, ліжками, в'язками соломи, на яких стогнали люди. Тіні санітарів і солдатів химерно мережилися на поверхні дощатих стінок і на купах дров. Жак на мить зупинився біля входу і глянув на цю картину страждання — розпростерті тіла людей, безладне сновигання солдатів, зайнятих своєю сумною роботою, жалюгідне світло, що ледве розганяло пільму, сповнену звуками уривчастого дихання, бурмотінням, криками... Саме тут війна розкривала своє жахливе лице. Не було уніформи, аксельбантів чи галунів, не було посмішок або героїчних закликів. Десятки людей повинні були вмерти. Сотні, тисячі... Вони ніколи не побачать Париж, свої домівки, своїх коханих, інструменти свого ремесла. Не було видно їхніх облич. З плачем і лементом, вони розчинилися в морозі, в задушливому запахові крові, в гострому смороді запиленої соломи... Колись ці люди були мулярами, селянами, теслярами, студентами, службовцями. Працювали, гуляли в променях сонця, жили від пори до пори, від снігу до квітів, від ночі до дня... Тепер це були лише попівчені й страждаючі нерухомі тіла... Висушені лихоманкою уста, назавжди заплющені очі...

Виходячи з цього жалюгідного госпіталю, Жак і Есташ зустріли сержанта, з яким познайомились у першу ніч.

— Пруссаки відступили, — сказав він. — Вони лишили на позиціях багато вбитих.

— Але ж нас не так багато, щоб наступати, — ледве вимовив Есташ, повільно обтираючи своє почорніле обличчя, на якому патьоки поту позалишали рівчачки в шарі бруду й кіптяви.

— Так, нас зовсім мало,— повторив сержант.— Але Барош чекає підкріплення. Він упевнений, що воно має прийти...

— Я в це вірю менше, ніж він,— озвався Жак.

— Але, поки чекаємо, нам потрібні добровольці у розвідку. Ми мусимо знати, що роблять пруско. Чи справді вони відступили? І чи атакуватимуть завтра?

— Ле-Бурже вони не залишать!

— І їм зпову обципають пір'я.

— Можливо, і все одно вони його не облишать. Вони підвезли гармати, двадцять чи тридцять стволів... А в нас лише десяток мітральєз!

З темряви почувся голос:

— Він має рацію!

Чоловік, що втрутився в розмову, був високий на зріст, він спирався на гвинтівку-шаспо. Почорнілий солдат в обідрапому одязі, як і всі. Чорнява борода закривала все його обличчя, і важко було уявити, що колись цей чоловік мав тільки вуса й невеличку «імператорську» борідку. Відблиски світла, що долітали з госпіталю, давали можливість розгледіти темну куртку і пошматовані штани, колишні картаті штани паризького буржуа.

— Що ж ти пропонуєш? — спитав його сержант.

— А я нічого не пропоную. Знаю лише одне — ми не можемо більше триматись. І загинемо до останнього. Найкраще — це випити...

Він дістав з кишені куртки пляшку й запропонував:

— Чи не бажаєте, громадяни? Добряча! Мені пощастило її врятувати у цій бойні...

Есташ і сержант ковтнули по разу.

Жак відійшов убік. Він дивився на групу офіцерів, які виходили з церкви. Один з них, майор, у розірваному мундирі, зім'ятій кепці, підійшов до сарая і на якусь мить затримався, оглядаючи поранених.

— Це Барош,— упівголоса промовив сержант.

«Син Бароша,— подумав Жак.— Син першого міністра внутрішніх справ при Луї-Наполеоні.— І ще подумав: — Його батько з тих, що вбили мого».

Чоловік з пляшкою витер губи рукою і досить брутально зареготав:

— Хоч це не дістанеться пруссакам!

— Звідки ти? — спитав його Есташ.— У тебе не паризька вимова.

— В тебе також,— відповів той і знову припав до пляшки.

— Я з Ар'єжа,— по хвилі додав він,— але дуже давно залишив той край. Тож акценту вже не повинно бути.

Він знову зареготав і кивнув у бік Жака, потім показав на Жака підборіддям:

— Це той, кого робітники називають Жаком Сонцем?

— Так! — відповів Есташ.— А ти що, робітник?

— Ні, але в мене також чорні руки...

На нього раптом напала п'яна гикавка.

— Робітник чи не робітник, а Бісмарк примусив нас потанцювати...

Сержант, який підходив до Бароша, повернувся:

— Мені потрібно десять осіб для розвідки. Ви згодні?

— Ба! — промовив ар'єжець.— Помирати тут чи десь в іншому місці — яка різниця?

А Есташ подумав: «І все ж я десь бачив цього молодика!»

* * *

Ніч і туман приглушували всякий шум на рівнині. Гармат уже не було чути. Тиша робила морок ще чорнішим. Солдатам розвідувального патруля не треба було повзти, щоб сховатись від ворога.

Жак і Есташ не розлучалися. Але йшли вони надзвичайно повільно, бо кожної миті ризикували наштотхнутись на якусь перешкоду, зачепити залишене спорядження, каску або ківер, гвинтівку, труп людини чи коня...

Вони на око прямували до струмка, що протікав приблизно за кілометр від селища.

Пруссаки або справді відступили, або ще займали позиції. А якщо розташувались там, то, отже, не відмовились від наступу.

Туман заважав добре роздивитись зайняті ними вдалі висілки. У цій примарній обстановці привиди йшли на розшуки привидів. Вони наче ковзали по м'якій, збитій і потовченій під час численних атак землі. Запах трави й листя зник. Долина пахла землею й вугіллям, часом слабкий вітер доносив нудотний сморід трущів.

Час від часу, коли їм вчувався стогін пораненого, вони починали прислухатися, а потім продовжували заглиблюватись у ніч і облудну тишу туману. На цих покалічених

полях не лишилось нічого живого: ні комах, ні тварин, ні птахів, ні навіть рослин...

Жак подумав: «Настане день, і люди повернуться сюди, щоб сіяти й будувати... Чи згадають вони про цих мертвих? Вони ходитимуть по мертвих, на них будуватимуть...»

* * *

Вони досягли струмка і затаїлися за рядом майже нешкоджених верб, за якими починалася глибока балка.

Есташ двічі стис руку Жака й показав йому на простір по той бік дерев. Пруссаки.

Форкали коні. Виднілися рушниці в пірамідах. Світла не було, але тільки-но очі звикли до темряви, можна було розгледіти ряди лежачих солдатів, які, загорнувшись у свої ковдри, спали просто в багні, виднілися фургони, снарядні ящики, гармати, тимчасові курені з віття й полотна.

Десь далеко праворуч пролунав постріл вартового.

Вони припали до землі.

У таборі то тут, то там безладно заметушилися люди з кінями, зовсім неподалік від розвідників, метрів за двадцять, заговорили по-німецьки двоє солдат, але не можна було розібрати жодного слова. Один з них вибухнув сміхом. Безтурботним, довгим сміхом, що здавався якимось заспокійливим і приглушував тривогу ночі.

Есташ підвівся. Йому здалося, піби вітер шарудів у траві й листі біля самого струмка. Але то був не вітер, вгору дряпалась людина.

Есташ зрозумів, що людина пробиралася прямісінько до прусських позицій. Тепер і Жак її побачив. Саме цей чоловік увіходив до розвідувального патруля і зараз збирався здатися пруссакам. В нього вже не було гвинтівки. Віп кинув свою зброю десь біля струмка.

Вони почули, як він обережно чалапає по воді. Перш ніж досягнути протилежного схилу, він зупинився й прислухався.

Пруссаки більше не говорили. Вдалині зафоркав кінь.

Чоловік знову побрів по воді, а далі спробував вилізти на берег, чіпляючись за жмути трави й за коріння.

— Треба дізнатись, хто цей громадянин,— прошенотів Есташ.

Віп був переконаний, що пізнав його: ар'ежець, той самий франтирер, який кілька годин тому пропонував їм горілку і який чомусь зацікавився особою Жака Сонця.

Перш ніж чоловік добрався до кінця схилу, вони кинулись до нього, щоб затримати. Але коли той почув за собою шум, то подвоїв швидкість, намагаючись утекти до табору пруссаків. Цим він видав себе.

Важка рука Латрюская схопила його за плече, і чоловік скотився донизу.

— Куди поспішаєш! — рикнув Есташ. — Біжиш сказати Бісмарку, що наші справи кепські?

Тієї ж миті над їхніми головами прогрімилі постріли, і Жак застогнав. Есташ побачив, як той упав біля нього. Він випустив полоненого, щоб допомогти другові. Жак пробурмотів: «Нічого». Рукою він тримався за лівий бік. «Ти можеш іти?» — прошепотів Есташ. Жак не відповів. Мабуть, знепритомнів.

Усе сталося надзвичайно швидко, але шпигун скористався з цього і зник.

Есташ узяв свого товариша на плече і побіг низом вярка.

Стрільянина припинилась.

За вербами пруський табір, здавалося, спав.

* * *

Зранку сорок гармат почали безперервний вогонь по Ле-Бурже.

Серед свинцевої рівнини під непогожим небом кілька будинків перетворилися на жалюгідні димучі руїни, і з них у дивній самотності стриміла почорніла дзвіниця.

Була субота. З першим світлом дня вже можна було передбачити, що ворог несамовито кинеться на це слабке укріплення з каменю й дощок, звідки з нерівними перервами лунали залпи оборони.

Але ворог поки що не квапився з наступом. Він не рухався. Лише гармати збільшили своє ревіння, снаряди посипались дощем.

Опівдні вся долина сповнилась ревом.

З-за кожної складки місцевості, з-за кожної купи дерев пруссаки рипули в атаку. Спочатку повільно, потім прискореним кроком, з гвинтівками й багнетами наготові, вони з криком кинулись уперед. То була грізна й лискуча маса, сповнена залізом, димом, несамовитими гривами коней, похмурим виттям. Наче з глибин неба з'явилися, подібні до апокаліптичної зграї, почали зростати

у розмірах улани. Ті, що падали, поцілені французькими кулями, зникали якось непомітно.

Суцільна маса цієї армії, двадцяттеро більша, ніж загін солдатів, які захищали Ле-Бурже, мов лава, котилася до руїни містечка, з несамоовитим криком линула на головну вулицю. Віднині ніщо не могло чинити їй опір.

Всюди лежали трупи. З трьох тисяч франтирерів і національних гвардійців, які захищали містечко, більше половини вже були мертві.

Пруссаки нікому не давали пощади, стріляючи в усе, що рухалось, посипаючи кулями вулички, подвір'я, житла, двері, а також усе, що мало вигляд живого, вигляд людини.

Врешті, після трьох днів битви, п'ять тисяч мертвих лежало на маленькому клаптику землі.

Найдовше билися навколо церкви. Командир Бароп знайшов там свій кінець. Підкріплення Трошю так і не з'явилися.

Пізніше Трошю говоритиме *про важкий нещасний випадок*, що стався у Ле-Бурже, і *про загін, якому абсолютно бракувало сміливості, що і стало причиною його загибелі*.

* * *

Уночі довга валка тих, хто лишився живим, у закритому лахмітті зустрілися віч-на-віч у кінці вулиці Лафайетт із частипами, що так і не були направлені на Ле-Бурже. Ремствуючи, солдати повернулись до Парижа.

Есташ крокував за возом з пораненими, серед яких був і Жак. Його нашвидку перев'язали. Куртка Жака була чорною від крові.

На бульварах збирались натовпи. Щойно дізнались про поразку під Ле-Бурже, а також Базена під Мецом і про Тъера, який повернувся із своєї подорожі по Європі і збирався запропонувати перемир'я.

Лунали крики: *«Геть Трошю!»*, *«Ніякого перемир'я!»*, *«Хай живе Комуна!»*, *«Загальне ополчення!»*

Наступного дня, 31 жовтня, великі з'єднання національних гвардійців прямували до Отель-де-Віля.

Небо низько нависло над містом, ішов дощ. Похмура й холодна злива хвицала по темному камінню Парижа. Полковник Шевро, який командував охороною Отель-де-Віля, паказав зачинити всі двері.

Мери Парижа зібрались під головуванням Араго. Хриплим голосом, схожим на гавкання, він перед тим намагався звернутись до маніфестантів, але його освистали. Трошю так само був зустрінутий свистом.

Члени уряду прибували один за одним, збираючись у жовтому салоні, де звичайно проводились засідання. До них згодом приєднався префект поліції Едмон Адам.

А на вулиці народ продовжував вимагати: *«Геть Трошю!»*, *«Ніякого перемир'я!»*, *«Виборів!»*, *«Комуна!»*

Площа Отель-де-Віль була чорною від народу. У цьому величезному натовпі людей густо виблискувала сталь.

У кімнаті Латинського кварталу Жак Сонце лежав на невеличкому залізному ліжку. Есташ і Луїзон вартували біля нього. Приходив лікар робити перев'язку. Він зміг вийняти кулю, але його дуже занепокоїла кровотеча.

Дощ барабанив у вікна мансарди. З Люксембурзького кварталу долидало залізне брязкотіння повозок. Хтось голосно командував солдатам, що робили вправи.

А на площі Отель-де-Віль пад натовпом носився крик, наче кинутий камінь, підхоплений і знову кинутий, наче птах, що злетів над тисячами голів. Цей крик віддалявся, знову повертався, бився об вологі від дощу фасади будинків, об похмурі статуї, зачинені двері... *«Хай живе Комуна!»*

VII. ТЬЄР ВТРАЧАЄ ТЕРПІННЯ

На березі Сени біля початку Севрського мосту височів зовсім невеличкий будинок в буржуазному стилі, із слідами снарядів і куль на стінах, але все ж майже неушкоджений.

Його називали Будинком парламенту. Французький сторожовий пост ніс перед ним постійну варту. Караульні крокували перед довгими зруйнованими мурами, що йшли вздовж решітки парку.

Навколо простяглась безлюдна й мовчазна зона, тишу якої все ж порушував гуркіт гармат, дзижчання куль та інколи неквапливий або швидкий стукіт кінських копит.

До самого Булонського лісу йшли покинуті своїми володарями городи, зіпсовані військовими валками дороги, замілі сади, спустошені будинки. Подекуди за барикадами розташувались окремі пости.

Навпроти Будинку парламенту на другому березі ріки стояла гидка будівля, яку пруссаки грубо укріпили дошками й мішками з землею.

Центральний проліт мосту був зруйнований динамітом уже в перші дні облоги. З обох боків обваленої частини височіли укріплення, зроблені з різноманітних речей — меблів, матраців, каміння.

Незважаючи на дипломатичну угоду, стрілянина не вщухала з обох берегів, і кулі рикошетом потрапляли в міст. Інколи лунав несподіваний і топкий сигнал сурми чи ріжка. У відповідь звучав інший сигнал. Це означало, що парламентарій міг переходити міст. Через якусь мить можна було побачити, як він виходив з напівзруйнованого будинку і, розмахуючи білим прапором, з обережністю прямував до середини обваленого моста. Емісар ворожого посту йшов йому назустріч. Парламентарій сповіщав йому про прихід особи, якій дозволено переправу через Сену. Такою особою був чи то повноважний дипкур'єр, чи іноземець, чи дипломат.

5 листопада, коли ще й не розвиднілося, прусський ріжок подав звичайний сигнал. Йому відповіли з французького боку, потім з чорнильного туману виникла постать пруського офіцера, наче привид, що з'явився у цій примарній ночі і попрямував до середини мосту.

Тоді з Будинку парламенту вийшов французький офіцер і широкими кроками наблизився до нього. Подія була, мабуть, передбачена заздалегідь.

Обидва привиди перелізли по уламках, що захаращували міст, привіталися по-військовому і обмінялися кількома словами.

Ніде не стріляли. Тиша впала на річку та її береги, на руїни, на обчухрані дерева, на спустошені сади. Чувся лише глухий плескіт води, що набігала на берег, на обрушені ферми мостового прольоту.

З французького боку заіржав кінь, потім другий. Здалеку на пруському боці, мляво й тоскно, їм відповів ще один: то був якийсь жалюгідний стогін, тремтливий птах, загублений у кошмарному сні, що проривав зловісну завісу туману й через неї доходив до незримих людей...

Ця тиша, це іржання, підступне плескотіння води поміж спустошених берегів робили більш разючою, апіж гарчання гармат чи сухий шал гвинтівок, присутність війни, смерті, що чатувала всюди — в тумані, в купах пожовклої трави, у розвалених хатинах, у порізаному вітті.

Ці береги Сени, куди ще кілька місяців тому люди приходили увібрати в себе сільську свіжість, де любителі греблі й ті, що гуляли білими дорогами й зеленими гаями, розсипались по навколишніх селах, тепер перетворились на безликий край кольору заліза, пилюки й кіптяви...

* * *

Біля входу в Будинок парламенту прозвучали короткі й уривчасті накази, супроводжувані тупанням чобіт і брязканням металу. На площу вийшла група солдатів.

Та ж сама тиша.

Двоє молодих піхотинців стояли біля входу на міст за тим місцем, де колись був парапет.

Капітан, проходячи повз них, кинув їм кілька слів. Обидва солдати вийшли із сховища, виструнчилися і взяли зброю на караул.

Коли офіцер зник, вони пошепки обмінялись враженнями.

— Значить, то він приїхав?

— Так, він. Тьер! Жюль Фавр чекає його в будинку.

— То що ж, Тьер привіз перемир'я?

— Можливо. Він повертається з Версаля, де зустрічався з Бісмарком. Сержант мені розповідав...

— Поганий час, щоб переїздити Сену човном.

— Та йому не так холодно, як нам. Він швидко обігрється.

Перший піхотинець пирхнув:

— Смішно...

— Смішно?

— Авжеж! Війська перестрілюються. Бомбардують, розквашують один одному пики. А в цей час ці месєе займаються церемоніями. І Бісмарк запрошує Тьера на склянку чаю.

— Це називається дипломатією.

— Еге ж! Але буде врешті мир після цієї балакаєнини?

— Тихше!

Праворуч з боку мосту почулись важкі кроки.

Раптом з туману виринула група людей, щось із півдужипи, двоє французьких офіцерів у шинелях, інші були у цивільному.

Серед них крокувала особа маленького зросту, яка повністю сховалася у величезному плащі й капелюсі, що ніби

придушував її до землі. І проте, мабуть, то була важпа персона.

Вони швидко попрямували до будинку.

Вартові взяли на караул.

На них ніхто навіть і не глянув.

У кінці алеї, що вела до входу, прозвучала команда. Руки ляснули по шаспо. Солдати сторожової охорони втіали прибуття мосьє Тьєра.

— Так, це справді він,— озвався піхотинець біля мосту.

— Я навіть не побачив його пики.

— Та це він. Зріст у три вершки.

На берегах панувала тиша. Туман, здавалося, став ще густіший. На пруському березі, вже невидимому, не можна було побачити навіть окремих застав.

— Бере мороз,— знову почав піхотинець.

— Я б волів ще більше замерзнути, аби тільки Бісмарк запропонував нам мир.

— То, виходить, вони не приїдуть до Парижа на переговори?

— Ні, оскільки Жюль Фавр прибув сюди.

— Значить, це або спішна справа, або Тьєр боїться парижан...

Біля входу в Будинок парламенту маленький чоловік привітався кивком голови з офіцером, що командував сторожовим постом, потім поважно вклонився Жюлю Фавру й потис йому руку.

Не зупиняючись, обое попрямували до кімнати першого поверху, де стояли лише стіл і кілька стільців. Вони лишилися вдвох.

На столі був приготований легкий сніданок. Три свічки миготіли навколо сріблястого кавника.

— То як? — спитав Тьєр, навіть ще не знявши свого плаща.— Чи готові тут на переговори? Це необхідно!

— Якщо після вашого останнього послання не сталося ніяких змін, то переговори неможливі,— повільно відповів Жюль Фавр.

— Але ж це потрібно,— знову повторив чоловічок, тупнувши ногою.

Фавр допоміг йому роздягнутись, показав на стілець і на сніданок.

— Ви ще досі боїтеся заколотників 31 жовтня,— з роздратуванням почав Тьєр.— Чи відомо вам, що я розповів про цю кепську справу мосьє Бісмарку?

— Ми її владнали.

— Владнали? Переконувати слід не мене, а прусську армію.

— Що ми можемо ще зробити?

— Мир.

— У даний момент це неможливо.

Очі Тьєра за блискучим склом окулярів стали вузькими. Холодна лють зробила його обличчя ще блідішим.

— Ви твердите, що справу 31 жовтня уладнано? Отже, все добре! Можна починати переговори. Потрібно їх розпочати. Бо через кілька днів, кілька годин буде надто пізно. Маршал Мольтке не такий надійний, як Бісмарк. Він бачився з королем. І повідомив йому, що нові підрозділи армії були направлені на Париж. І дав зрозуміти, що не слід вести переговори з урядом заколотників...

— Вибирайте слова! — сухо відповів Фавр.

Тьєр зробив заспокійливий жест і змінив тон.

— Це ж не я так кажу, але саме такий стан справ у прусському генеральному штабі. Король схильний стати на бік Мольтке. Зрозумійте, що 31 жовтня значно утруднює мої переговори!

— Ми вжили заходів. Ватажки заарештовані. Бланкі і Флуранс змушені переховуватись.

— А Рошфєр подав у відставку?

— Авжеж! На чолі Національної гвардії ми поставили Клемена Тома. Префект Адам не хотів арештів. Ми його замінили Крессоном, енергійною людиною. І, врешті, голосуванням 3 листопада населення Парижа власне передало керівництво Національною обороною в наші руки. Ясно? Муніципальні вибори, що скоро відбудуться, дадуть нам перемогу. І це ви називаєте урядом заколотників? Справжніх заколотників ми вже добре провчили.

— Гаразд, тоді починаємо переговори!

Жюль Фавр повільно погладив свої бакенбарди.

— Ми знаходимось у Парижі, а не у Версалі. Ми придушили повстання, але становище лишається важким.

Побачивши гримасу Тьєра, він додав брутальним тоном:

— Про нього ви знаєте настільки добре, що навіть не наслідуетесь повернутись до Парижа і звернутися з проханням до префекта поліції доглянути ваш будинок.

— Знаю, мене ненавидять. Та мені байдуже. Зрозуміють пізніше. Повторюю, що майбутня доля країни залежить від негайних переговорів...

— На яких умовах? Три мільярди? Ельзас? Мец? І форти навколо Парижа?

— Мец нам, можливо, повернуть...

— Можливо...

— Знаю, умови досить жорсткі... Я не зміг...

— Ви збожеволіли, мосьє! Парижани ніколи не дадуть на це своєї згоди.

— Які парижани? Про яких парижан ви говорите?

— Я не кажу про заколотників.

Фавр наблизився до дверей і взявся за ручку, машинально перевіряючи, чи справді вони зачинені. Потім обернувся до Тьєра:

— Йдеться не про мою особисту думку. І не про наші з вами думки. Йдеться про наше становище. Повторюю, Париж — то не Версаль. Люди хочуть битися. Вони вважають, що можна розірвати кільце блокади... Нам доведлося дати обіцянки...

Тьєр наблизився до Жюля Фавра маленькими обережними кроками. Тьмяне світло пофарбувало шибки вікна, що виходило у парк, і залишило свою позначку на пасмі волосся, що спадало на чоло маленького чоловічка. Він зняв пенсне і старанно його протер.

— Вислухайте мене. Я знаю, яких людей ми маємо перед собою у цій паризькій черні. Вони загрожують порядку й власності. З ними слід кінчати.

І додав:

— Так, слід кінчати. В той чи інший спосіб. Я сказав ясно: в той чи інший спосіб. У цьому треба бути переконаним. Домовляйтесь — це означає відступати, щоб краще стрибнути вперед. Зрозумійте, мій любий. Я зовсім не безрозсудний. Я сперечався стільки, скільки було можливо. Я намагався домогтися якомога більшого. Не забувайте, що пруссаки виграли війну, що вони почали облогу Парижа.— Він знизив голос: — Слід обирати між Бісмарком і заворушенням.

— Я вас чудово зрозумів,— відповів Фавр.— Вибирати — можливо. А от діяти — неможливо. Чи здатні ви зараз управляти урядом у Парижі?

— Навіщо зараз! Зараз очолюєте його ви.

— Словістять про ці переговори — і завтра Париж повстане!

— Париж постраждає,— процідив крізь зуби Тьєр.— Що ж собі думає ця наволоч?

— Я вам повторюю: вони вважають, що можна про-
рвати прусські лінії.

— Отже, Ле-Бурже не послужив їм уроком? То будуть
інші!

— Вони також вважають, що Орель де Паладін може
йти на Париж від самої Луари. Це думка Гамбетти, ви
її добре знаєте.

— Але не моя. А тепер вона стала й вашою?

— Атака на півдні повинна відбутись або зараз, або ні-
коли, тобто до того, як розташовані у Меці війська будуть
надіслані сюди. Бісмарк і Мольтке цього бояться.

Фавр схилив голову.

— Саме виходячи з цього становища, ви б змогли про-
довжувати переговори...

— Що це, докір? 31 жовтня змінило стан справ.

— Паризька громадська думка так не вважає.

— Ілюзії! Це буде даремне кровопролиття.

Тьєр-наблизився до столу. Його схудлий і білий кула-
чок сухо постукав по дерев'яному столу.

— Слід вести переговори! Це ваш останній шанс. Ми
втрачаємо час. Бісмарк чекає моєї відповіді. Дайте мені
відповідь!

— Я вам її вже дав. Перемир'я на цих умовах негайно
викличе повстання. Ви хочете його? Чи ви гадаєте, що
ми здатні приборкати революцію? Вони хочуть комуни!
Саме про неї кричали 31 жовтня.

— Париж!.. Париж!..— гримнув Тьєр.

Він наблизився до вікна, підняв зім'яту фіранку. Потім
нахилився, наче щось побачив.

— Париж... Париж...— повторив він.

Ні, він нічого не побачив, крім зраного парку, пошкод-
женої стіни огорожі, перед якою туди й сюди ходив варто-
вий, літньої альтанки з дахом, пробитим снарядом... Він
навіть не помічав цей пейзаж. Слово «комуна» розбудило
в ньому інші образи, аніж ті, що він бачив у цьому занед-
баному саду в листопадовому тумані: гримкотливі від на-
говпів вулиці, чернь, що горланить на площі Отель-де-
Віль... Орди робітників у блузах, солдати у поношеній уні-
формі, мегерп з околиць, і все це жестикулює, горлає, мчить
до брам і ґрат, загрожує спокою Парижа, гармонії палаців
і вулиць, порядку й надійній владі.

* * *

Він обернувся, не промовивши їй слова. Його білий вихор майже комічно затремтів над мертвотно-блідим чолом.

Чоловічок схилився до столу і почав розглядати блискучий кавник, чашки, цукорницю, шматки нарізаного хліба, наче бачив їх уперше. Обережно взяв ложечку і подивився на неї. Жюль Фавр палив йому чашку кави. Той подякував кивком голови і поклав ложечку в чашку. Смакуючи, почав пити малепькими ковтками. Потім відставив чашку, знову протер пенсне і підвів голову до свого співрозмовника.

— Я повертаюсь до Версаля,— пробурмотів він.— Що сказати мосьє Бісмарку?

Фавр глянув на нього і не відповів.

Далеко в тумані пролунав постріл.

Десь над Сеною, вдалині від мосту, куля пронизала мерзлий дель. Мабуть, стріляв вартовий. Можливо, караульний був наляканий раптовим шумом, підозрілим рухом.

Спокійна тиша часто порушувалась подібними епізодами, слідом за якими починалась різка тріскотлива стрілянина.

— Ви хочете схитрувати,— знову повів Тьєр.— Це поганий розрахунок. То що ж все-таки я маю відповісти мосьє Бісмарку?

Пляма сіруватого світла все більше розпливалася на нерівній підлозі.

* * *

У той час, як відбулось побачення між Тьєром і Жюлем Фавром, на певній відстані від Севрського мосту через Сену в напрямі до французького берега плів човен, скориставшись метушнею серед охорони, а особливо густим туманом.

Той, хто веслував, мабуть, добре знав ці місця, тому він віддав себе на волю течії й з обережністю причалив до своєрідної пристані, що розташувалась біля підніжжя пошматованого схилу.

Чоловік безшумно вистрибнув на тверду землю, розпластався на ній і довгий час вичікував. Краєм дороги, що тяглася над схилом, пройшов патруль, але нічого підозрілого не помітив.

Тоді чоловік проліз через кущі й чагарник і віддалився від ріки в напрямку Булоні. Довгі торочки туману дозволили йому просуватись майже без усякого ризику. Проте інколи йому доводилось іти в обхід, щоб обминути численні пости.

На початок дня він уже був біля Булонського лісу і скоро дістався галявини, па якій височів будинок у швейцарському стилі, зроблений з цегли й дерева, перед яким розкинувся зарослий травою двір.

Цей старовинний павільйон розваг не мав більше ні дверей, ні віконниць. Зяючі отвори у цю мить наче вдивлялись у холодний світанок. Не викликало сумнівів, що всередині давно вже не було нічого їстівного. Солдати й цивільні, як і багато інших людей з цього округу, відвідували шале неодноразово, щоб набрати дров для опалення.

Чоловік трохи зачекав, перетнув подвір'я, наблизився до шале і зайшов у бічний вхід. Пройшов темним коридором і потрапив до маленького холу, з якого вели нагору сходи без перил. Східці, вирубані сокирою, лишались майже неушкодженими.

Очевидно, в домі нікого не було.

Сірувате світло проникало з-понад сходів. Чоловік повільно піднявся по них і досягнув площадки з трьома майже порожніми кімнатами, у яких були розкидані клаті паперу й уламки тильку. Він уважно роздивився кімнати одну за одною. Вікно однієї з кімнат, завішене мішковиною, виходило в ліс. У кутку на продірявленому матраці лежала купа ганчір'я і старого одягу.

На каміні стояло потріскане дзеркало. Чоловік наблизився до нього, зняв фетровий капелюх, пальто і почав пильно вдивлятись у своє відображення. І хоч у кімнаті було мало світла, все ж він, певне, лишився задоволеним собою, бо ледь помітна посмішка осяяла його обличчя. Очевидно, перш ніж здійснити свою небезпечну подорож, він старанно поголівся. Погладив свої вуса і чорну, аж до блиску, борідку «імперіаль», потім важко сів на старе ложе й заходився дбайливо чистити свої чоботи.

Після усього він витягнув з кишені пальта пляшку і добряче хильнув. Потім підвівся, перев'язав краватку, почистив одяг тильною стороною долоні й став перед вікном.

День вже займався, але туман ще затушовував обриси дерев. «Пора вже. Він повинен бути тут». Наче йому у відповідь, позаду будинку з-за чагарника пролунав короткий свист. Чоловік підняв мішковину і на коротку мить

перехилився з вікна. Побачив схудлу постать, що з'явилася з туману і застрибала до будинку.

Він почекав.

Повна тиша стояла в будинку і в лісі. Жодного тріску. Не було чути очікуваного шереху руки по стіні під вікном або хрускоту обваленого тиньку під підшвами.

І раптом у прямокутнику дверей виникла постать.

Вона була чимось схожа на гнома, який безшумно підстрибував і на пом'ятому обличчі якого сяяла глузлива посмішка.

— Привіт, мій принце! — прошепотів він, торкаючись крис свого високого зім'ятого капелюха.

Чоловік з задоволенням пробуркотів:

— Мої поздоровлення, В'юне! Ти не тільки з'явився вчасно, але й піднявся сюди так, що я й не чув! Ти ж не ходиш, ти літаєш!

— То так, принце мій! Я літаю... щоб прислужити вам!

Гном увійшов у спустошену кімнату, яку оглянув кількома побіжними, але меткими поглядами.

— Тут нема чого й сигнал подавати,— промовив він пронизливим і тонким, мов у дитини, голосом.— Ззовні прохід вільний. Повозка чекає на нас. Мосьє Фавр щойно повернувся в Париж. Побачення скінчилося. Пости тепер менше пильнуватимуть... Коли захочете, можемо звідси дременути...

Це була маленька на зріст особа невизначеного віку, майже карлик. Він був майже сивий, чуб спадав на плечі рідкими пасмами, а шкіра довгого й схудлого обличчя скидалася на брудний папір і була вкрита зморшками, мов печене яблуко. Його лице доповнювалось темнуватою гострою борідкою. Сіра, вкрита плямами блуза спускалася йому до литок. Подібні до двох веретен, ноги були обтягнуті щтанами брудно-каштанового кольору, холоші яких клоччям звисали над двома величезними черевиками. Мабуть, розмір цих черевиків тішив його думкою, що він більший на зріст, аніж здавався.

На перший погляд чоловік був ніби жартівливим добродієм, маленьким іронічним клоуном, веселим домовиком. Але надто похмурий блиск його очей дивував і непокоїв. Його руки, такі ж короткі й тонкі, як і ноги, закінчувались кистями з довгими й гачкуватими пальцями, озброєними мов зробленими з рогу нігтями. Домовик сміявся, кудкудакав, підстрибував, але вигляд цих кострубатих рук,

наче створених для того, щоб хапати й трошити, різко су-
перечив усій його простодушній та радісній зовнішності.

— Перепливли без усяких неприємностей, мосьє граф? — запитав він на подив ввічливим тоном.

Чоловік у цивільному спохмурнів.

— Я вже тобі наказував, В'юне, не називати мене так.
І потім, що це з тобою?

— Ба! Та ніхто почути нас тут не може. Я досить дов-
го слідував за цією халупою... Тут усе спокійно.

Він змінив тон і подивився на свого співбесідника з
надзвичайною серйозністю.

— То як, мосьє Тьєр приїздив, щоб запропонувати
мир?

Граф Бессан — а саме він щойно переплив Сену цим
туманним ранком — насунив брови.

— Так, безперечно. Але...

— Фавр не захоче миру, — додав В'юн.

— Фавр боїться червоних... Що говорять парижани
у ці дні?

— Ці дияволи, як і раніше, хочуть битися. 31 жовтня
нічому їх не навчило. Організації продовжують хвилюва-
тися. Соціалісти й інтернаціоналісти лишаються незговір-
ливими...

— А Ле-Бурже? Вони забули Ле-Бурже! — глухо про-
мурмотів Бессан.

— Вони твердять, що то помилка Трошю. Він не наді-
слав підкріплення.

— Улани — це не маленькі дівчатка. Я маю право
говорити про Ле-Бурже. То було пекло. Я вийшов звідти...

В'юн похитав головою з виглядом поштового співчуття.

— А! Я вже думав, що ви звідти ніколи не вийдете!

— Мені пощастило вирватись пізніше, ніж я хотів.
Розумієш, В'юне? Я потрапив до справжньої пастки. На-
віть не міг уявити, що може бути така бойня. Врятувався
в останню піч...

— А Берте був там?

— Так! Отримав кулю. Я бачив, як він упав коло мене.
Та я плюю на Берте, В'юне! Жак Сонце, як вони його на-
зивають...

— Він помер?

— Про це нічого не знаю. Але цілком можливо.

— Ба! — озвався цинічно В'юн. — Громадяни подібного
роду мені обридли. Я волю за краще знати їх мертвими.

У В'юпа був досить чітко виражений тулузький акцент. Він народився на берегах Гаронни. Граф Бессан познайомився з ним у той період, коли сам жив у Тулузі й відвідував кола легітимістів. У ті часи В'юн був клерком у одного потаріуса. Він зробив ряд послуг Бессану тоді, коли той по-злодійськи обікрав своїх друзів-монархістів. Бессан зник, а В'юн подався шукати щастя у Парижі. Чи пощастило йому? Про те важко сказати. Хазайповитий дрібний буржуа перетворився на жалюгідного торговця на заставах. Можпа було бачити, як він блукає в Булонському лісі або поблизу аванпостів. Він торгував усім, що потрапляло до рук, від горілки до старого одягу, жартував з солдатами, крав, де тільки можна, потім тікав до свого таємного сховища, яке мав у Парижі.

Коли Бессан знову його відшукав, то В'юн швидко прив'язався до нього. До того ж, граф давав йому житло, дозволяв супроводжувати себе і передавав різні відомості.

— Можемо вирушати,— промовив Бессан, застібаючи своє пальто.

В'юн стрибнув до вікна й підняв мішковину.

— Дуже добре,— промимрив він.— Всюди спокійно. Кокотка пас чекає. А то вона зовсім змерзне. В мене є хліб і сир у візку... Якщо бажаєте... Не говорячи вже про ковток горілки!

Вони обережно спустилися сходами, вийшли з будинку і пішли через подвір'я.

Бессан зупинився і завмер. Подивився у бік шале, захованого серед дерев, за брудною завісою туману.

— Ти чув?

— Авжеж! То Кокотка тупає ногою. Гріється.

Він попрямував у ліс і вивів Бессапа прямо до брудного кабріюлета, у який була запряжена худорлява кобила. Візок був зверху прикритий залатаною халабудою, обидва чоловіки залізли в кабріюлет і сіли.

В'юн клацнув язиком, і екіпаж рушив.

— Тепер,— сказав він,— я дійсно впевнений, що ніхто нас не слухає. Куди ми поїдемо, мій принце? В нашу халупу на вулиці Мобер?

Бессан схвально кивнув головою, потім повернувся до свого кучера.

— Ти відшукав нашого чоловіка?

— Так, шукав і знайшов.

— Хто він?

— Коли я сказав, що відшукав, то мав на увазі, що помітив його. Це не людина, а якийсь вітер!

— І все ж, хто він?

— Та той, про кого ми й думали,— Верні. Подейкували, що він помер. Та, мабуть, воскрес. Після 2 грудня був комісаром поліції в Тулузі. Тоді мені довелося з ним мати справу. Потім він переїхав до Парижа і працював з Лагранжем.

— А що він робить зараз?

— Про це не знаю. Так, справді, нічого не знаю. Але гадаю, що офіційно не працює на поліцію.

— Тоді ж на кого?

— Я ж вам сказав, принце мій, що про це нічого не знаю. Видно, чекає свого часу.

Бессан знизав плечима.

— Де ти його помітив?

— У Клубі медичної школи увечері... Я його примітив у кутку. Він тихо поводив себе і ні з ким не розмовляв. Дуже змінився або, можливо, добре загнувся, та я його впізнав. Це, папевне, ваш знайомий: Верні, колишній комісар Верні. Я намагався простежити за ним. Він зник. У нього є причини остерігатися. Цей громадянин відправив на каторгу чимало людей! Я ж його не боюсь: за двадцять років він напевне забув мене.

— Він надто багато знає! — вигукнув Бессан.

— Ви, мій принце,— то інша річ... І все ж я себе запитую, що він може шукати? Чи він гадає, що Бісмарк поверне Ежені троп? Можливо... Сьогодні йому надто небезпечно нести свою службу... Значить, він вичікує. В мене таке враження, що він не один лишився із старої поліції. Ці мосьє тимчасово відійшли вбік і тільки чекають слухних днів.

— Він надто багато знає! — повторив Бессан.

В'юн зареготав:

— Коли пруссаки будуть у Парижі, Верні повернеться на службу. Ну, а ми теж будемо в одному з ним таборі, чи не так, мій принце?

— Він надто багато знає,— знову повторив Бессан.— Я дуже не люблю, коли надто багато знають про мене. Коли отой набрид виженуть з Парижа, я зможу жити так, як схочу. І щоб ніякий фараон не приходив мене час від часу шантажувати... Ти зрозумів, В'юне?

— Зрозумів!

— Я чекаю па п'юго. Віп напевне прійде. Засумніваўся, що я вііхав до Версаля, і прійде. Можливо навіць, що й с'югодні.

— Що ж тоді, мій прінце?

— Тоді,— протяжно відповів Бессан,— ми владпасмо цю справу.

Він стис кулаки і глянув просто перед собою. Лісова дорога вирипала з туману, а там, за ледве видним горизонтом, з'являлись перші будинки Паріжа. Ледве помітні, все нові вогні уперто засвічувались вздовж Сени і в околицях, де вже починався ранковий рух.

— Ти мені віриш, В'юне?

— Ви в цьому сумніваєтесь? Невже я вам погано служив?

— Ні!

— Ви маєте золото й зв'язки. Що мені ще треба! І потім, ми ж земляки. А це ніколи не забуваўся.

Він нахилився під халабуду і дістав пляшку.

— Вип'ємо, мій прінце, бо нині холодно.

VIII. В'ЮН ГРАЄ НОЖЕМ

Було холодно. Вже падав лапатий сніг. Біля підніжжя собору Паризької Богоматері Сена несла свої сірі й сумні води. Під важким небом листопада день п'як не міг зайнятися.

Вздовж набережної безнерервно лунав глухий брязкіт заліза від пересування військових фургонів, повозок і візків, між якими йшли підрозділи солдатів. У вологому повітрі стояв запах кізяка й диму. У різних місцях — у шинках і крамничках — миготіли газові лампи.

По вуличці, де жив Бессан, повозок проїздило зовсім мало, і навіть пішоходи проходили зрідка. На нерівній бруківці без тротуарів важко було йти тихо, щоб приховати кроки. Отже, можна без усяких труднощів стежити за тими, хто проходив дорогою.

В'юн влаштувався за дверима коридора й уважно прислухався до вуличного шуму. При найменшому підозрілому шереху він відстрибував до сходів і ховався у ніші. Ніхто не міг увійти в похмурий коридор, не штовхнувши дверей, а вони дуже рипіли на своїх заіржавілих завісах.

Минуло вже більше години цього ранку, як В'юн був на варті, коли раптом він почув легкий шерех за нещільними дошками дверей. Він відразу став на своє місце у темній частині коридора. Чиясь спритна рука почала короткими поштовхами відчиняти двері, і врешті вони розчинились без усякого шуму. Як тільки отвір став широким, хтось проворно прослизнув у коридор. «Це він!» — подумав В'юн. Інстинктивно він стис кістяну рукоятку довгого пожа, що відтягав кишеню його старої блузи.

Але рухатись не можна. Граф сказав: «Хай він підніметься. Я хочу знати його наміри. Коли ж він спуститься, ти підстережеш його на сходах унизу і там уже впорасься».

Прибулий дрібними безшумними кроками попрямував до перших східців. В'юн встиг роздивитися його постать, трохи зігнуту, загорпугу в широкий плащ, і навіть обличчя з кудлатою бородою. Той тримав у руці важкий кийок.

Не вагаючись, Верні почав підніматися сходами, а гном продовжував свою варту.

* * *

На поверсі — ані поруху. Бессан, який так і не зняв свого пальта, сидів на тому ж жалюгідному ліжку, на якому колишній комісар застав його під час свого першого візиту. Свічка, приліплена до денця тарілки, блимала над узголів'ям ліжка.

Здавалося, Бессан заглибився у свої думки. І лише коли двері зненацька відчинилися від поштовху Верні, він підвів голову.

— Добридень, мосьє граф,— привітався Верні спокійним, без усякого патяку на іронію, голосом.— Може, ви мене чекаєте? Це добре!

Бессан навіть не поворухнувся, навіть не спробував відповісти на це привітання. А його відвідувач став перед ним і якусь мить розглядав байдуже обличчя. Потім, побачивши припалій порохом ослінчик у кутку, присунув його до ліжка й усівся на ньому.

— Останнім часом ви залишили Париж, мосьє граф?— спитав він з підкреслено холодною ввічливістю.— Де ж ви були? У Версалі?

— Так,— глухо озвався Бессан.— У Версалі. А перед цим я пройшов пекло...

— Пекло? — з подивом і так само ввічливо спитав Верні.

— Я потрапив у Ле-Бурже. Я стежив за вашою людиною у компанії франтирерів з Сен-Дені...

— Для цього потрібна відвага, це так!

— Якщо хочете...

Бессан схилив голову, наче бажаючи прогнати якісь набридли йому видіння, що поверталися до нього: палаючі будинки, сотні мертвих тіл, розпростертих у долині...

— Але я бачу, що вам пощастило врятуватись. Поздоровляю вас. І ви говорите, що Жак Соїце був там?

— Так. Він там був. Власною персоною...

— Значить, він брав участь у битві?

— Авжеж. Я бачив, як він упав коло мене. Дістав кулю...

Верні не міг приховати свого здивування і навіть устав зі свого ослінчика.

— Кажете, дістав кулю? Що ж далі?

— А далі не знаю. У цей час я рятувався.

— Він був убитий?

— Нічого про це не знаю. Можливо, там і залишився...

— Але ви його бачили!

— Так, бачив і навіть говорив із ним...

— Ну і як?

— Що — ну і як?

— Про що він говорив?

— А про що можна говорити, коли снаряди зливою падали на голову й навколо усе горіло? Там лишилися тисячі мертвих. Чули про це?

— Так! — сухо відповів Верні.

— Барош загинув. До останньої хвилини він чекав підкріплень від Трошю. Але підкріплення не прибули. Це має їм послужити уроком.

— А що думають у Версалі? Що про це думає мосьє Штауффельберг?

— Там твердять, що слід негайно розпочинати переговори, і чим раніше, тим краще. Це думка Тьєра. Усякий опір буде марним...

— Але ж так не думає Фавр...

— Про це також знають.

— Фавр боїться червоних,— лагідно промовив Верні.

Бессан з цікавістю подивився на екс-комісара.

— А яку гру ведете ви, мосьє комісар Верні?— спитав він.— За кого ви? Бо ви ж напевне комісар Верні, чи не так?

Верні насупив брови. Він розкрив рота, ніби бажаючи заперечити, але потім лише здвигнув плечима.

— Вірите ви у повернення імператора... чи імператриці? — знову спитав його Бессан вже з відтінком глузування.

— Замовкніть!

— На це не слід розраховувати. Імперію не буде поновлено. Бісмарк поки що не божевільний.

Верні схилив голову, і Бессан зрозумів, що він влучив у ціль.

— У Версалі довіряють лише одній людині...

— Тьєрові! — кинув раптом Верні.

— Так, Тьєрові. Лише він може вести переговори, лише він здатний керувати урядом... Саме на Тьєра й потрібно працювати, мосьє Верні.

— У нас ще є час...

— Час? Але ж Париж не може триматись. Через кілька днів тут бракуватиме всього. А зима має бути лютою. Бісмарк це знає. Парижани бідуватимуть...

— Що ж, нехай бідують.

Похмурі очі Верні спалахнули зловісним блиском. І Бессан зрозумів думки колишнього комісара: він ненавидів завжди, віддавна всю цю наволоч, що підбурювала Париж, діячів різних клубів, республіканців, соціалістів, усіх цих робітників, адвокатів, журналістів, які плели змови в роки імперії і які зараз, у надії на владу, знову підносили голову. Кожне кровопролиття зменшуватиме їхню кількість, послаблюватиме їхній запал. Тих, що загинули у Ле-Бурже та в інших битвах, він скидав з рахупку. Бо то вже були знищені супротивники. Незважаючи на свій цинізм, Бессан здригнувся. Він потрапив у Ле-Бурже поза своєю волею і зберіг жахливі спогади про все, що там побачив.

— Хай продовжується облога! — вів далі Верні. — Мене особисто вона не лякає.

— А я не люблю страждати, — підводячись, відповів Бессан.

Він був на голову вищий за свого співрозмовника. Той і не поворухнувся.

— Я знаю. Вам потрібне життя з комфортом і багато золота, щоб вести це життя. І це прийде, якщо ви станете моїм співником.

— А ви мені зовсім не потрібні!

— Поміляйтесь, мосьє граф Бессан, поміляйтесь!

І знову похмурі очі запалали лихим вогнем.

— Ти був злодієм, Бессане, у тебе лишилася кров на руках, ти колись був ватажком банди! Бісмарк не залишатиметься тут вічно. І хоч хай який буде уряд, але тебе ніхто не захоче захищати. Ти у мене в руках! А проте не вимагаю чогось особливого. Поки що збирай далі відомості та інформуй мене про все...

— А потім...

— А потім побачимо.

Бессан важкими кроками почав ходити по кімнаті. Верні ж тільки повертався на каблуках, стежачи за рухами господаря.

— І не забувай, що навіть у цей час твоє становище дуже хистке. Досить мені видати тебе поліції чи деяким членам клубів — і на цьому кінець твоїм задумам. Не забувай, Бессане, що ти шпигун!

Бессан припинив свій ведмежий танець.

— То що треба робити?

— Ти повинен точно дізнатись про наміри прусаків. Для цього повернешся до Версая. У Версалі розумна людина може багато про що дізнатись...

— Але все це коштує надто дорого,— відповів Бессан тягучим і вульгарним голосом.

— Пруссаки тобі платять, і платять добре.

Бессан здригнувся від люті, яку, проте, вчасно зміг стримати. І подумав про свого спільника, який причаївся під сходами. Через кілька хвилин Верні вже не буде загрозою.

— Слухайте, Бессане, я хочу до найменшої дрібниці знати наміри прусаків...— повторив екс-комісар.

Це звертання на «ви» говорило про намір Верні піти на примирення.

— Наміри прусаків? Хіба про них не знають?

— Ну, ну, подумайте! Армія на Луарі небезпечна, і Бісмарк повинен це знати. В Ореля де Паладіна більше сотні тисяч солдатів. Проти нього стоїть фон дер Танн, у якого не більше двадцяти п'яти тисяч людей і значно менше гармат. Якщо Орель ударить як слід, він може розгромити баварця і дійти до Парижа. А Гамбетта неодмінно буде його під'юджувати на це...

— Але то буде не завтра...

— Справа може бути вирішена через кілька днів, навіть годин... Логіка підказує, що слід допомогти фон дер Танну. Як саме? Військами, що звільнилися після падіння Меца... Чи зможуть вони дійти вчасно? І як дістануться?

І чи скерують їх на південь, щоб перерізати дорогу на Луару? От про що повинні говорити у Версалі, я в цьому впевнений. От що я хочу знати...

— Але я не генерал, — пробурчав Бессан.

— Я тим більше. Проте непотрібно бути генералом, щоб ставити подібні питання...

— Я не відвідую генералів...

— Годі-бо вам! Завжди є засоби дізнатися... Яке у вас завдання у Парижі?

Бессан здвигнув плечима.

— У мене немає ніякого завдання...

— Не пробуйте хитрувати. Прусська служба розвідки є однією з найкраще організованих. А Штауффельберг не платитиме вам просто так...

— У мене немає точного завдання... — повторив Бессан майже покірно.

— І все ж таки?

— Я повинен відвідувати клуби й кафе для того, щоб знати, про що там говорять...

— Це вже завдання, і навіть дуже точне. Коли ви повертаєтесь до Версаля?

— Ще не знаю. Думаєте, легко перепливати Сену?

— Ні. Це просто професійний ризик.

Бессан знову всівся на своє злидепне ліжко і випростав ноги, втомлено зітхнувши.

— Але ви все ж повернетесь до Версаля. Мені відомо, що Штауффельберг залишив Париж і не має більше намірів повернутись, у найближчий час, в усякому разі.

Бессан буркнув з досадою:

— Якщо ви все знаєте, то навіщо я вам?

— Я знаю не все. І вже вам сказав, чого не знаю і про що мені необхідно дізнатися. Стривайте, у Версалі є одна особа, яка вас зацікавить...

— Одна особа?

— Так. Жінка!

— Жінка?

— Жінка, яку ви добре знаєте і яка так, як і ви, об'їздила перед цією війною всю Європу. Жінка, яка вас образила... Можливо, ви ще хочете помститися...

— Про кого ви говорите?

— Та ви зрозуміли. Я говорю про баронесу де Фобла. Вона також працює на прусаків. На Штауффельберга...

Бессан сів пряміше.

— Минули роки, як ми розлучились...

— Знаю. Вона жила в Англії та Італії тоді, коли ви були в іншому кінці Європи.

— Я забув цю жінку...

— То ваша справа.

— Значить, вона у Версалі?

— Так. Віднедавна.

— Мені це зовсім байдуже.

— А мені павпаки. Я хочу, щоб ви при пагоді докладніше розповіли про неї...

— Навіщо?

— Ця жінка колись врятувала Жака Сонця, врешті, того, кого називали Жаком Сонцем і справжнє ім'я якого Жак Берте, сипа коваля з Монторіюля... Мабуть, вона повинна ще його кохати. Вона його кохав. В її житті було безліч чоловіків... А кохала, можливо, лише тільки одного... Я хочу дізнатись, що сталося з цією жінкою...

— І ви гадаєте, що вона приведе вас до цього Жака Сонця? Та ви тільки про нього й думаєте!

Верні дивився на Бессана. Екс-комісар ніби скам'янів. Для нього то вже був не прусський шпигун, якого він бачив перед собою. Жорстокі очі поліцейя дивились крізь графа і, здавалось, бачили якісь зовсім інші образи, що переслідували його. Все могло йти шкереберть навколо нього. Валилася імперія, війна нищила Париж. Віднині він думав лише про людину, за якою полював уже протягом багатьох років. Наче цей син південного ремісника увібрав у себе все те, що Верні навчився ненавидіти і з чим боровся. Партажисти, червоні, соціалісти... В останні роки імперії, в той час, коли всюди вибухали страйки, коли організовувався Інтернаціонал, Верні зненавидів його лютою ненавистю і використовував усі можливості, аби боротися з цією невловимою людиною... З Жаком Сонцем, тією людиною, яка запряглася боротися з режимом до самого кіпця...

— Таке! — насмішкувато озвався Бессан. — Жак Сонце, мабуть, давно вже мертвий. І потім, він не один... Якщо ви схопите його, на його місце стануть десятки, сотні інших... Подібної потолочі у Парижі вистачає!

— Потолоч дістане по заслугі! — відгукнувся Верні.

— З потолоччю хай буде так! А решта?

— Яке мені діло до решти!

Верні повільно відійшов до дверей.

Бессан не поворухнувся. Віп знав, що Верні завжди був насторожі.

— Прощай, Бессане! Через кілька днів я тебе знайду...

— Де ж ви мене знайдете?

— Тут або в іншому місці, не турбуйся.

Бессан подумав: чи вартує В'юн на своєму посту? Чи пощастить йому напасти знеацька? Цей фараон ходить тихо і всюди прослизав непоміченим...

Двері зарипіли. Звук був досить сильний, щоб стривожити В'юна. Бессан закричав:

— До побачення, комісаре...

Верні зупинився. Голос був надто гучний, а прощання підозріле. Це означало, що Бессан щойно попередив свого співника.

В три котячі стрибки Верні покриття шлях сходами і опинився внизу.

Він угадав небезпеку у темній піші коридора.

Зупинився. Жодного поруху.

Тепер треба було добутись до дверей, що вели на вулицю.

Нападник повинен був зіщулитись у глибині, готуючись стрибнути на нього.

Верні-вирішив іти далі, але після двох кроків притулився до брудної поверхні стіни. З силою стиснув свій кийок, але розмахнутись ним уже не встиг. Нападник досяг його одним стрибком. Верні відчув дуже сильний удар у лівий бік. Його вдарили не кулаком, а лезом ножа, що з сухим тріском пробило тканину плаща.

Той, що був з ножем, утратив рівновагу. Верні відчув, що нападник послизнувся й захитавсь. Він підняв дубця і двічі вдарив ним з усіх сил. Чоловік застогнав і зробив спробу підвестись.

Верні кинувся до дверей і розчинив їх. Світло похмурого дня проникло в коридор. Верні підніс руку до рани. Біль тепер став таким гострим, що він навіть похитнувся. Його рука була залита кров'ю. Він вискочив на вулицю.

Побачив кількох перехожих і візок.

Комісар притулився до брудних дощок фасаду і сховав руку.

Позаду нього, в коридорі, В'юн вже став навколішки. Він повільно підвівся, провів рукою по лобі і пошукав ніж. Потім і собі вийшов на вулицю.

Надто пізно! Верні, тулячись до стін, віддалявся у напрямі площі Мобер. Раптом він обернувся і глянув у бік В'юна. Той відхилився назад.

«Чи пізнав він мене? — подумав В'юн. — Е! Це б мене дуже здивувало. Хіба він може мене пригадати після двадцяти років?»

— То як? — спитав Бессан, який також врешті з'явився. — Ти дав йому змогу втекти...

— Цей фараон виявився значно спритнішим, ніж можна було чекати. Він приголомшив мене. Проте і я добряче його штрикнув. Повірте мені, я завжди знаю те, що роблю. Він стікає кров'ю, мов бик. Далеко не піде. В усякому разі, швидко не підбіжить. Ми зараз його наздоженемо... Він десь за сотню метрів...

— Це буде дуже небезпечно, — промовив Бессан. — У разі, якщо він упаде, то ти станеш його піднімати?

— А чом би й ні? Я хочу впевнитись, чи лишиться він цілим і здоровим.

Вони пішли вуличкою, усе прискорюючи кроки в міру того, як наближались до площі Мобер.

Та Верні зник.

— Ти погано попрацював, В'юне! — прогарчав Бессан. — Тепер наша черга зникати. І безслідно!

Вони знову рушили вперед, оглядаючи кожний провулок. Поранений зник, мов крізь землю провалився.

— Він забився у якусь діру... А, може, його десь чекали, — зробив висновок Бессан.

В'юн миролюбно заквоктав:

— Заспокойтесь, мій принце. Я його добряче поцілюв. Якщо він навіть і зіпнеться на ноги, то це буде не завтра... А виграний час — то вже багато.

Барабанний дріб пролунав на протилежному кінці вулиці. Повз них пройшла рота Національної гвардії, прямуючи до Сени й правого берега.

Вони бачили, як вона виринула з туману, а потім розпливалась у його сірій пелені, яка одна по одній гасила жовтуваті іскри сурм. З піднятими головами та байдужими обличчями, солдати машипально крокували вперед, що дуже контрастувало з стрибками дітей, які верещали навколо них.

В'юн спостерігав цю колону з шанобливим острахом, потім торкнувся руки свого компаньйона:

— Зараз найкраще буде зникнути, а потім змістити халупу й шкуру. Через кілька днів у Парижі буде зовсім погано. Чи, може, подамося до Версаля? У Версалі хоч не здохнеш з голоду, та й Верні дасть нам спокій, в усякому

разі, на якийсь час... А якщо він вріже дуба, то буде ще краще...

— І все ж слід тікати до біса в пекло, — вилаявся Бессап крізь зуби. — Там ми справді будемо спокійні. Тут всюди червоні, та ще й Верні. А там пруссаки. Вони мене так само підцупили, як і ці. Тільки пруссаки краще платять.

На Париж спускався туман. У міру того, як рапок переходив у день, небо все більше захмарювалось, а холод ставав нестерпнішим. Здавалося, зовсім інше місто замінило те, що його знали парижани — з іншими фарбами й іншими голосами. Все було сіре, чорне, поблякле. На похмурому, темному фоні метушились такі ж похмурі й темні тіні. Повна несподіванок імла обгорнула будинки. А над гуркотом екіпажів і повозок, над незліченим тупотінням чобіт, зливаючись з усіма цими звуками, здіймалась монотонна й тривожна, глуха музика барабанів, наче сповіщаючи, що драма триває...

* * *

Порив вітру підняв поли плаща, і людина ніби похитнулась. Вона зникла між перехожими.

Нестор Лалуєтт присвиснув.

— Що таке? — запенкоївся Теофіл.

— Подивись!

— Куди саме?

— Туди, вниз!

Куди саме вниз?

— На ріг вулиці Монтень-Сент-Женев'єв.

Нічого не бачу, крім туману.

— Дивись краще.

— Бачу лише фіакр.

— А перед булочною?

— Перед булочною бачу чергу. Люди чекають борошно... Черга досить довга.

— Подивись краще! Громадянин у плащі і з ціпком... Пізнаєш його?

— Громадянин, який, мабуть, нічого не їв, але випив. Бо він не йде прямо.

— Це Верні. Цього разу я вже точно його пізнав.

— Комісар?

— Безперечно. Ми вже двічі його губили. Третій раз буде вдалим.

— Але ж ми не маємо часу. Ми повинні йти в Сад Рослин¹. Це важливо. Ми пообіцяли мадам Латрюскай принести печеню.

— Печеня зачекає!

— Що це значить? — закричав обурений Теофіл.

— Я розмовляв з мосьє Жаком і мосьє Есташем. Конче треба дізнатися, що саме робить Верші в Парижі і чи вродовжусь він бути шпигуном імператора.

Теофіл зітхнув.

— Сподіватимемося, що він не заведе нас надто далеко.

— Ходімо! Він віддаляється.

— Але ж він іде поволі.

Вони швидко рушили, тулячись до стін, обходячи назовпи на тротуарі.

Коли відстань до людини в плащі лишилась вже зовсім незначною, Нестор раптом зупинився.

— Чорт забирай! — процідив він крізь зуби. — Але ж цей чоловік не п'яний, він поранений. У нього вся рука в крові... Ми без усяких труднощів зможемо стежити за ним, і він нас приведе до місця почівлі.

— Надто пізно! — промовив Теофіл тоном прихованого задоволення.

— Як то надто пізно?

— Фіакр!

Нестор кинувся вперед. Але справді було вже надто пізно. Фіакр, якому візок перешкодив проїхати вздовж тротуару, раптом змінив напрям і опинився біля людини у плащі. А вона із зусиллям підтягнулася і стала на підніжку. Чиясь рука схопила чоловіка і втягла всередину фіакра, візник щосили стьобнув коня. За кілька секунд екіпаж щез у тумані.

Нестор з досадою поморщився.

— Наче наврочено, що ми ніколи не зможемо спіймати цю пташку... Ти бачив, Теофіле? Він був поранений. Його одяг залитий кров'ю.

— Не бачив, — озвався Теофіл, — але вірю тобі. Ці фараони завжди потрапляють у небезпечні історії. Може, він помре у якомусь закапелку... Справді, у фараонів важке життя... Що робитимемо?

---

¹ Сад Рослин — належить до Музею природничої історії в Парижі, де, крім екзотичної рослинності, знаходяться також численні дикі звірі з різних країн.

— Я йду за тобою.

— У Сад Рослин?

— Авжеж, туди.

— Що ж, поспішаймо. Ми вже запізнюємось.

Теофіл Порткруза мав побачення із старим знайомим по роботі, хлопцем свого віку, який колись був помічником повара на вулиці Рішельє, а тепер завдяки мінливості життя і облозі став чимось подібним до робітника у Саду Рослин, якщо так можна було назвати те, що залишилося від колишнього Саду.

Через деякий час обидва приятелі вже йшли вздовж грат Саду, що простягнувся по набережній Сени?

— Розумієш,— пояснив Теофіл Нестору,— я допоміг здобути Жюлю чудову форму національного гвардійця, до того ж за півціни...

— Жюлю?

— Це хлопець, якого ми зараз побачимо. Справжній республіканець, і до того ж хоче піти волонтером.

— Дуже добре.

— Але поки що він працює у Саду Рослин з мосьє Жоффрау.

— Жоффрау Сент-Ілер?

— Саме так. Це Альбер, онук видатного вченого.

— От здорово! Твій друг має зв'язки. А що він робить?

— Чистить клітки й годує тварин. Їх ще трохи лишилось.

— Отже, можна сподіватися?..

— Але слід поспішати. Якщо облога триватиме, то зостанеться з гулькин піс. Бачиш, Несторе, з початку вересня вони вже попродали багато звірят. Жюль мені розповідав про двох азіатських буйволів, двох оленів і кількох зебр... Не говорячи вже про гусей і качок...

— Дві зебри? Який вона має смак, ця зебра?

— Схожа на конину, тільки значно твердіша. Проте ти можеш зрозуміти, що паризькі м'ясники надто зацікавились цими тваринами... Перший клієнт — то мосьє Дебу...

— А хто такий цей мосьє Дебу?

— Власник Англійського м'ясного магазину на авеню Фрідланд.

— А що, англійці полюбляють зебр?

— Не жартуй, це серйозно. Мосьє Дебу вважається першим м'ясником у Парижі. І цей мосьє знає свою справу, має першокласних клієнтів. Можливо, він продає трохи джоржче, але м'ясо в нього тільки пайвищої якості.

Минулого тижня він купив двох африканських антилоп і двох тюленів з Північного полюса...

— Щодо антилоп, то я б хотів їх покуштувати. А от щодо тюленів, то слід ще подивитись...

— Здається, і вони чудові. Зараз мосьє Дебу веде переговори з мосьє Жоффрау на предмет двох слонів...

— Двох слонів? Та ними ж можна нагодувати весь Париж!

— Повторюю тобі, зараз не до жартів. Це падто серйозні справи. У Саду лишилося всього двоє слонів, Кастор і Поллукс...

— А скільки коштують ці двоє слонів?

— Більше двадцяти п'яти тисяч франків... За тисячу франків можна придбати антилопу, а за чотири-п'ять тисяч — верблюда...

— А ти добре обізнаний, Теофіле, з цими справами. І сам би міг заснувати м'ясну торгівлю екзотичними тваринами...

— Екзотичними?

— Еге ж! Так називаються усі ці зебри і їхня компанія! Проте верблюд, може, й справді смачний...

— Мосьє Дебу бере все і не терпить конкуренції. А мені ще треба мати кошти...

— І що ж, слонів повбивають?

— Так! Справу буде закінчено цими днями.

— Шкода. І мені надзвичайно прикро, Теофіле. Пам'ятаєш, як ми минулого року частували слонів усякою всячиною?

— Так, пам'ятаю! То, напевне, ті ж самі. Якщо не їхні брати... Відтоді, як бомбардують Булонський ліс, сюди привезли тварин і з Саду Акліматизації... Стривай, а от і Жюль!

Жюль їх чекав біля входу в Сад. Це був високий білявий хлопець з кирпатим носом і меланхолійним виглядом. Він тупав ногами, щоб зігрітися, і дивився, як підходять Теофіл і Нестор. Під рукою він тримав пакет, загорнутий у корячневу ганчірку. Теофіл познайомив з ним Нестора і глянув на пакет.

— То па печеню?

— Так, — відповів Жюль, — я взяв найкращу.

— Птиця? — запитав Нестор.

— Майже! — цілком серйозно відповів Жюль.

— Гуска?

— Ні, з породи орлиних.

Нестор аж підстрибнув.

— Орлиних! Розумію. Покласти орла в каструлю — завдання республіканців! А воно хоч смачне?

Жюль зробив заспокійливу гримасу.

— М'ясо зовсім непогане. Тільки треба зідрати шкуру й довго варити. Я його вже їв з квасолею.

— Матінко моя! — скрикнув Теофіл. — Орел... Я б віддав перевагу качці.

— Це не зовсім орел. Він з породи саричів, — уточнив Жюль. — Гусей і качок уже майже немає: мосьє Дебу залишив лише зовсім маленьких...

— Значить, ти його для нас поцупив? — спитав Нестор.

— Не зовсім. Це подарунок мосьє Блонделя, головного сторожа...

Теофіл узяв пакет і відгорнув ганчірку. То справді був досить великий хижак. Нестор з цікавістю подивився на нього, погладив гачкуватий дзьоб і вражаючі пазури.

— Хай буде орел! — закричав він. — Все одно це краще, ніж пацюк.

— Якщо захочете пацюка, дайте мені лише знати! — сказав Жюль. — Тут їх вистачає. У Парижі вже починають добиратися й до пацюків. Але поспішайте, я не завжди лишатимусь у Саду Рослин...

— Здається, ти хочеш записатися добровольцем?

— Так, — відповів Жюль, відразу споважнівши.

— Це добре, громадянине! — сказав напівжартома Нестор.

— Розумієш, у п'ятдесят першому вони вбили мого батька...

— Розумію... Але ти ще надто молодий.

— Коли досягнуть вишні, мені буде сімнадцять.

— Але ж імперію скинуто. А пруско — то не імперія.

— Та всі вони одного поля ягідки. Якщо дозволити пруско, то вони швидко повернуть Баденге або Євгенію...

— Ти маєш рацію, Бісмарк, видно, не дуже любить республіку.

Теофіл позіхнув.

— От і знову починається! Тільки й мови, що битися або когось тельбушити. Хіба ви народилися для цього?

— Ні, — відповів Нестор. — Але я вважаю, що Жюль має рацію. Саме через імперію і пруско ми зараз їмо пацюків. Виходить, ти хочеш, щоб таке тривало й далі?.. Якщо ми дозволимо, то все так і залишиться.

Жюль попросився з ними. Йому вже час було повертатися до роботи. Якраз треба було виконувати замовлення з Англійського м'ясного магазину: приготувати казуара з Голландії, двох старих вовків, лань з Болоньї, двох кенгуру і ведмедя...

— Ведмедя! — повторив Теофіл з сяючими очима.

— Ведмедя на п'ятсот франків, — уточнив Жюль.

* * *

Вони повертались уздовж Сени, несучи свого сарича, якого мали приготувати з квасолею.

— Мадам Лятрюскаї більше хотіла б курку, — зауважив Теофіл.

— І я також, — озвався Нестор. — Але все-таки ніжка орла завжди краще, аніж пацючий паштет.

— Гм, — промовив Теофіл, — якщо ця облога триватиме, то ми ще попоїмо пацючого паштету.

Нестор озирнувся.

— Що там таке? — спитав у нього його товариш.

— А таке, що дивлюсь, чи ніхто не цікавиться нами...

Перед мостом Сен-Мішель, скориставшись численними прохідними вуличками навколо церкви Сен-Северен, вони скоротили собі шлях і невдовзі вже досягли Люксембурзького кварталу.

За ними хтось біг. Це була Пакеретта, личко якої розчервоніло від холоду. В руках вона несла велику круглу хлібину.

— Браво! — вигукнув Нестор. — У тебе буханець, у нас курятинка... Білий чи чорний?.. Е, чорний...

— Курятинка? — здивувалась дівчинка.

— Майже... Це сарич.

— Сарич?

— Щось подібне до орла, — насмішковано уточнив Нестор. — А справжні орли відлетіли разом з Бадеїге.

І знову став серйозним.

— Як здоров'я мосьє Жака?

— Лікар приходив сьогодні вранці, — відповіла дівчинка. — Він дав йому опій для заспокоєння...

— Значить, це дуже серйозно!

— Ні, лікар особливого занепокоєння не виявив. Він каже, що мосьє Жак дуже міцний і що він видужас.

Нестор похитав головою, а потім машинально повернув голову до саду, до дерев, що ніби плавали в тумані разом

із силуетами солдатів, які ходили назад і вперед поміж возами й похідними кухнями.

На Париж спускалася холодна й сувора вимя. Старе знайоме місто поступалося повому й незнайомому. Що воно буде? Десь далеко, там, за укріпленнями, чекали пруссаки. Замість звичайного гомону чулися сигнали ріжків, барабанний дріб, іржання коней. Не було більше сонця. А той, кого звали Жаком Сонцем, лежав поранений, прикований до ліжка і міг померти.

Химерний ранок! Жак Сонце лежав у мансарді на маленькому залізному ліжку. А той, хто його переслідував протягом стількох років, цей поліцай з мордою купинці і зловісними очима, щойно зник із закривавленою рукою. Його також цоранили, і, можливо, він теж помре... Смерть! Смерть! Чи перестануть коли-небудь вимовляти це слово? Битви, валки з пораненими, обози з убитими солдатами, голод, злидні, снаряди, що руйнують будинки, ряди людей у багні... Хліб був чорний. Уже їли пацюків. Було голодно, і всюди повсякчасно чекали смерті, яка підстерігала Париж, яка вже жила у Парижі і наближалася до всіх із своєю мертвотно-блідю постаттю і облудними руками туману...

ІХ. ЗБОРИ В ПАЛЕ-РУАЯЛІ

На маленькій вулиці Жан-Жака Руссо, неподалік від критого ринку, як і всюди цього грудневого вечора, свистів холодний і безперервний північний вітер. Усе поглинула темрява. Треба було довго оглядати один за одним фасади заціпенілих будинків, щоб побачити світло кількох жалюгідних лампочок, що блимали крізь щілини віконниць.

Ближче до Критого ринку і до Пале-Руаяля можна було вгадати нічний рух: обозні частини, крики візників, що метушилися біля своїх тварин, які ковзалися на льодовій бруківці. Холод скував Париж мертвою хваткою, позагапав у домівки всіх, кому не було чого робити на вулиці. Люди тулилися до вогнищ, де горіли дошки чи папір, або намагалися заснути.

На цій же вулиці Жан-Жака Руссо біля входу в публічний зал, що називався інакше Редутом, з настапням вечора стало значно жвавіше. Кілька груп чоловіків у блузах

і пальтах попрямували до залу. Особливо не затримуючись на подвір'ї біля критого входу, де їх шалено шмагав північний вітер, вони швидко увійшли у вузьке й довге приміщення, полуцнені стіни якого ще мали на собі сліди старої фарби шоколадного кольору. Воно освітлювалось чотирма чи п'ятьма свічками. У центрі помосту стояв звичайний дерев'яний стіл, навпроти нього були поставлені кілька рядів лав без спинок. Маленький чоловік з непоказним обличчям сидів за столом і перегортав папери, безперервно поправляючи своє пенсне.

А люд усе прибував. Це були перші збори Республіканської Ліги Національної оборони до переможного кінця, яка щойно була створена групою патріотів центральних округів Парижа. Там були Ежен Шатлен, доктор Нап'я-Піке, Констан Мартеп, Антуан Арпо, старий залізничник Адольф Клеманс, палітурник, друг Варлена, знайомі обличчя з Комітету безпеки центральних округів, бланкісти та інтернаціоналісти.

Десь о сьомій годині до залу зайшов високий, могутньої статури чоловік і всівся на лаві в глибині саме тоді, коли голова закричав пронизливим і тонким голосом:

— Слово надається громадянину Левердею.

— Громадяни,— різко розпочав Левердей,— цей уряд, що називається урядом Національної оборони, є нічим іншим, як урядом національного занепадництва.

Майже всюди в темнуватому залі вибухнули аплодисменти. Могутня людина, яка сиділа в глибині, нахилилася вперед, щоб краще почути слова оратора. А той уже заглибився в дуже довгу промову, у якій викладав усе, що сталося після 4 вересня, зокрема, розповідав про подорожі Тьєра у різні країни Європи, щоб добитися підтримки Англії, Австрії, Іспанії, Італії і навіть Туреччини!

— Як! — обурювався Левердей.— Невже вони чекають, що європейські монархи втрутяться на користь республіки?

— Браво, браво! — пролунали безладним хором численні голоси.

Левердей наводив нові докази. Жахливе становище, у яке потрапила Франція, нещастя, викликані облогою, не були випадковими. Починаючи з падіння імперії, урядовці боялися соціальної революції. Вони відчували страх перед пародом, перед Національною гвардією. Лише революція може врятувати Париж і республіку.

— Браво, браво,— повторювали голоси.

З першого ряду підвівся сухий, худорлявий чоловік. Він запевняв, що Ледрю-Роллен навів сказані йому особисто слова Трошу:

— Після того, як тридцять тисяч чоловік віддадуть своє життя, честь буде врятована.

Серед присутніх здійнявся схвилюваний гомін.

— Так, так,— закричав від стіни чоловік у блузі муляра,— саме цього вони хочуть: нашої крові. Вони вважають, що коли з нас витече досить крові, то ми не захочемо більше битися. Громадяни, ми зазнали невдачі в день 31 жовтня, не минаймо ж нагоди іншим разом. Нам потрібна Комуна! Комуна, так, Комуна!..

Слово злітало й відлунювалося в темному й димному залі.

— Комуна, Комуна, Комуна...

Цивільний, модно одягнений громадянин підвів руку у бік президії.

— Слово громадянину Шаберу.

— Так, громадяни, чому б і не Комуна? Комуна може нас врятувати... Тільки...

Муляр простягнув руку і вказав пальцем на того, хто говорив:

— Громадянин Шабер — монархіст, мені це відомо.

— Нічого подібного,— відповів Шабер,— я належу до республіканців-соціалістів.

— Тоді чому ти відмовляєшся від Комуни? — суворо запитав його робітник.

— Я не відмовляюся,— відказав повагом Шабер.— Але я питаю себе про шанси на успіх. Не забувайте, громадяни, що трударі села найчастіше стоять в опозиції до робітників міста. Комуна? А хто її підтримає? Хто нею керуватиме?

— Народ! — кинув муляр.

— Щоб вести справи, потрібні знання і хист.

З першого ряду підвівся чоловік у сюртуку:

— Цього не досить, громадянине Шабер.

Здійнявся суцільний і тривалий галас, у якому суперечливі фрази перемішувалися з реготом і вигуками «браво».

— Дайте сказати громадянину Нап'я-Піке,— кричав голова, стукаючи своїми худенькими кулачками по столу.

— Громадянине Шабер,— розпочав чоловік у сюртуку,— увесь народ повністю повинен увійти в Комуна... Невже людям 4 вересня не вистачало доблесті й хисту?

Ні. То були освічені люди. Але на чію користь вони правили? Це складне питання...

— Наші селяни не вміють читати,— кинув Шабер.

— А я вмію читати? — закричав муляр.— Хіба потрібно вміти читати, щоб тримати у руках шаспо?

— Отож,— відказав Нап'я-Піке,— це слід зрозуміти. У Ле-Бурже та Шампіньї наші солдати хотіли битися. Але Дюкро відступив. Де, на чіім боці знаходиться доблесть, громадянине Шабер? Хіба генерал Дюкро не освічена людина? Але ж саме він відступає перед пруссаками...

Гримнули аплодисменти.

— Він має рацію. Так, це правді.

— Нам усіляким чином відмовляли. Казали про повінь на Марні. Але Марна не розливалася. Казали про холод. Так, було холодно, були морози. А проте наші солдати прагнули битися. Вони знали, що можна прогнати прусаків. Але Дюкро з благословення Трошю віддав наказ на відступ. Бойня ні до чого не призвела!

— Я всім серцем за Комуґу,— вигукнув громадянин Шабер,— але повинен застерегти...

— Застерегти проти чого? Проти кого? — спитав Нап'я-Піке.— Саме в цьому питання.

— Бездіяльність — це відступ! — крикнув хтось із залу.

— Всюди зрадники! — підхопив інший.

— Але ж хіба я зрадник? — звернувся до них Шабер, у голосі якого бриніло щире обурення.

— У листопаді ти захищав монархію в клубі Фолі-Бержер! — заперечив муляр.— Я був там. І чув твій виступ.

— То що ж? — суворо запитав голова, дивлячись на Шабера.

— Так, то правда, громадянин,— глухо відповів Шабер.— Я цього не приховую. Але мої ідеї змінилися. Я довго міркував. Я і зараз думаю про це. Хіба я не маю права? Хіба республіка не означає свободи думки?

Тепер уже зал мовчав. Голова кахикнув:

— Я згодний з доказами громадянина Шабера і вітаю його щирість.

Потім один за одним виступали різні оратори. Тепер вони говорили про холод, труднощі постачання продуктами і ціни на харчі.

Муляр, що обвинуватив Шабера у монархізмові, в глибині залу приєднався до групи робітників, яких можна було пізнати по їхніх блузах і кашкетах.

На трибуву піднявся національний гвардієць.

— Нам сплачують тридцять су на день,— розпочав він.— На тридцять су можна купити лише салат або собачий мозок. А в цей час багаті наїдаються досхочу в розкішних ресторанах. У Жокей-клубі безперервно бенкетують, а дітям робітників не вистачає найнеобхіднішого... На укріпленнях бідняки несуть службу за тридцять су, а багаті від неї звільняються... У листопаді одне яйце коштувало п'ять су. Зараз його менше ніж за три франки не купиш...

До підніжжя помосту вийшов чоловік у блузі, па голові в нього був поношений, зім'ятий і почорнілий військовий кашкет.

— А куди подівся Дюкро?— звернувся він до присутніх.— Перед виходом з Шампінї він заприсягнув, що повернеться в Париж або мертвим, або переможцем. Наскільки мені відомо, він не помер... Але він також не став і переможцем! Куди ж його сховали?

І під загальний сміх громадянин у кашкеті додав:

— Це не жарт, громадяни! Через його помилку загинули тисячі людей. А тепер він забився в куток. Перше завдання Комуни полягатиме в тому, щоб повиганяти нездар, зрадників, усіх тих, хто сидить не на своєму місці. Не забувайте, що Вінуа у п'ятдесят першому був тюремником республіканців у Ламбессі. А Клеман Тома, який сьогодні командує Національною гвардією, розстрілював нас у червні сорок восьмого року. А тепер він усуває з посади командирів республіканських батальйонів.

— Хай живе демократична і соціальна республіка! — залунали численні голоси.

— Хай живе Комуна! — долучився до них дужий людський хор.

Громадянин Нап'я-Піке підвівся з своєї лави. Свічка, приліплена неподалік від нього до ослінчика, освітлювала його обличчя знизу. Густа борода й темний чуб відтіняли його широке й бліде чоло. Він підніс руку, вимагаючи тиші.

— Так, Комуна, нам потрібна Комуна, громадяни! Але ми повинні до неї підготуватися. З сьогоднішнього дня нам потрібно скрізь шукати друзів Комуни,— у Національній гвардії, в клубах, різних організаціях, в укріпленнях і ремісничих майстернях. Ні, народ зовсім не байдужий, як це намагається дехто довести. Народ страждає, народ обдурено. Його слід переконати. Нас врятує лише Комуна!

— Велика кількість харчових продуктів гниє у погребках! — вигукнув тесляр, широкі оксамитові штани якого виділялися навіть у півтемряві.

— Так! — підтримав його Нап'я-Піке. — Комуна дістане їх і розділить між тих, хто найбільше голодує.

— Усі голодують, — продовжував тесляр. — Зараз ми їмо і наших друзів кішок, і наших ворогів пацюків. А завтра що — їсти людське м'ясо?

— Спершу з'їмо пруско, — прокричав чийсь молодий і задержуватий голос. — Хай живе Комуна!

Цю глузливу репліку кинув тесляреві незграбний юнак. Він був одягнений у блузу художника, на голові — темний фетровий капелюх, прикрашений червоною стрічкою.

Сміх і крики «браво» злилися водно. Голова постукав по столу.

— Громадяни, записалося ще багато бажаючих виступити. Кожен повинен висловити свою думку. Закликаю до порядку, бо холодно і ми вже втомлені.

І знову на трибуну почали сходити люди в блузах і пальтах, сюртуках і уніформах. Один оратор точно підрахував, наскільки зросли ціни на продукти. Другий запропонував складний план визволення Парижа, що полягав у проведенні цілої низки вилазок з метою обдурити ворога. Ще один почав критикувати Тьєра. За його характеристикою, «чоловічок» становить чи не найбільшу небезпеку для Комуни, уклавши безсоромний союз із Бісмарком і вичікуючи свого часу...

У залі холод ставав усе нестерпнішим. Люди почали кашикати й чхати. Голова запропонував закрити збори. Він підбив підсумки усім виступам і зробив висновок про необхідність провести велику роботу, щоб якомога ширше пропагувати ідеї Комуни серед населення.

Зал дуже швидко порожнів. Коротко попрощавшись, люди розходилися по обидва боки вулиці Жан-Жака Руссо. Голова зібрав свої папери і також пішов у супроводі Нап'я-Піке.

Мабуть, уже було десь за північ. Черевики й чоботи голосно гупали по бруківці, вкритій кіркою льоду.

Муляр і тесляр, які виступали на зборах, ішли поруч з тим високим чоловіком, що сидів у глибині залу і так нічого й не сказав. З ними також йшла група людей у блузах.

— Ти так і не розкрив рота, Латрюско, — лагідно звернувся до нього тесляр.

— Більше не було чого додавати.

— Авжеж! Нас не так багато, щоб переконувати тих, хто вагається.

— Більшість присутніх була переконана...

— Не всі, не всі,— зауважив тесляр.— Є буржуї, які так і лишаються буржуями.

Він повернувся до групи:

— А куди ви всі йдете?

— Спати,— озвався муляр.— Ніч буде короткою. А завтра багато роботи. О п'ятій годині я вже повинен бути в Монружі. І все ж спробую заснути.

— Я також,— додав інший.

Латрюскай поклав свою важку руку на плече тесляра:

— Хай вони йдуть. Люди потомились, а дні важкі. А куди прямуєш ти, Марсо?

— Повертаюсь до себе. В мене халупа поблизу Пале-Руаяля. Звідси зовсім близько.

— Я проведу тебе.

Робітники розійшлися. Латрюскай пішов слідом за теслярем у темну вуличку, на якій стояли будинки з обвислими стінами. А вгорі, поміж дахами над вулицею, звивалася вузька смуга морозного неба, всіяна металевими зірками. Тесляр похукав на свої пальці.

— Мій притулок тут. А халупа належить шевцю. Давній товариш, він пропав у Шампінї. Приміщення невелике, але є де притулитися, щоб поспати.

Він на мить зупинився перед входом, розташованим у підворотті будиночка.

— Починаючи з вересня, я надивився, як гинуть товариші! І то ще не кінець! Вони весь час пускають пам кров, бо саме цього й хочуть.

Він глибоко зітхнув і стовхнув двері халупи.

— Зачекай! Я запалю сірника.

Латрюскай розгледів непоказне ліжко, маленьку пічку й купи старих шкур і стоптаних черевиків.

— Я роздмухаю вогонь,— сказав Марсо.— Малюки принесли трохи дров. Вони всюди вештаються з сокирами й привносять кору й гілля... В мене є трохи вина. Ти вип'єш трохи гаряченького вина на дорогу? Як здоров'я Жака?

— Не дуже добре,— відповів Латрюскай. Тим часом тесляр заходився хазяїнувати.

— Це значить, що він себе ще погано почуває?

— Він ще дуже слабкий.

— А там тепло?

— Так собі.

— Його відвідують?

— Так, але він довго був у гарячці, тому його не слід втомлювати. Поранення важке. Куля зачепила серце.

— От нещастя! Різні падлюки рятуються, а хорошим людям дістається. Знаєш, Латрюскою, вперше мені про нього розповів один товариш з півдня у шістдесят п'ятому чи шістдесят шостому році, не пам'ятаю вже точно. Він розказав мені про життя цієї людини, Жака Сонця, який заприсягнув боротися безустанно доти, поки існуватиме імперія...

— Так,— поважно озвався Есташ.— Усе саме так. Імперія вбила його батьків, і, починаючи з п'ятдесят першого, він не припиняє боротьби.

— Жак Сонце! Чудове ім'я... Чи побачимо ми коли-небудь, як засяє сонце?

— Невже ти в цьому сумніваєшся?— різко спитав Латрюскою.

— Ні, ні, але важко вибороти це.

Маленька пічка, набита гілками, загула. На круглій конфорку тесляр поставив каструлю з вином. Невдовзі терпкий і ніжний аромат киплячого вина сповнив усю кімнату, змішуючись із неприємним запахом старої шкіри й холодного клею.

— Стало навіть тепло,— промовив Латрюскою, розстібаючи свою куртку.

— Не дуже радій. Це ненадовго.

— Як справи в Інтернаціоналі?

— В Інтернаціоналі?

— Так, мене питав про це Жак.

Та не дуже добре.

— А Варлен?

— Я його бачив учора.

— Що він думає?

— А що тут надумаєш? Організація важка. Внески від секцій не надходять. Люди порозбігалися. Бронзовики, які складали найсильнішу частину, пішли хто куди, навіть у військові частини. Кожний б'ється, як може. На кріпосних стінах чи в своєму кварталі... Корпорації перестали бути тим, чим були. Облога триває. Тоді йдуть у клуб свого кварталу або в Комітет безпеки свого округу... Інтернаціонал...

Він не закінчив фразу і зробив псевиразний жест.

— Жак вважає, що його слід поповити і вдихнути в цього життя,— повільно вимовив Латрюскай.— Навіть якщо це дуже важко.

— І Варлен так гадає. А питання стоїть так, щоб якомога швидше зібрати федеральну раду...

— Коли?

— Хіба я знаю?

— Де, у Ла-Кордері?

— Безперечно.

Вино пішилось у каструлі. Тесляр узяв дві військові чарки й наповнив їх. Одну подав Латрюскаю.

— За Комуни!

— За Комуни! — вівголоса повторив Латрюскай.

Смакуючи, вони почали пити вино маленькими ковтками. Присмне тепло піднялося до скронь, і вони на хвилину замовкли.

У нетривкому теплі швидко холонучої пічки вони насолоджувались короткочасним, але таким необхідним відпочинком. Він ставав ще приємнішим од вина, почуття дружби, безпеки, яку їм надавала ця тісна комірчина у центрі старого паризького кварталу, загублена серед чорного нагромадження будинків і жахливого холоду, що скував Париж. Вони прислухались: усе здавалося спокійним, не було чути ні гуркоту возів, ні тупоту кроків, ні постійної музики труб і барабанів, яка вдень і вночі лунала в оточеному місті.

Тесляр спорожнив свій келих і звернувся до Есташа:

— А ти що думаєш, Латрюскаю? Як обернуться події? Чи швидко ми переможемо?

Латрюскай похитав головою. Важко було зрозуміти, чи це означало «так», чи «пі».

— Швидко... То залежить багато від чого... Гадаю, що настануть дуже важкі дні. Ворогів надто багато.

— Нікого, крім прусаків...

— Якби ж то тільки пруссаки...

— Фавр і Трошю не можуть порозумітися...

— Вони не можуть домовитися, як пас краще з'їсти. Трошю справді не хоче битися. А Фавр зпас, що перед громадською думкою Трошю себе скомпрометував. Фавр боїться пароду. І він намагатиметься його обдурити...

— А Тьєр?

— Тут ти маєш рацію: Тьєр чекає свого часу,— повільно продовжував Латрюскай.— Він домагається влади вже давно. І хоче постати перед буржуазією як добрий геній...

— А тоді?

— А тоді, гадаю, вони спробують нас розбити, не боячись кровопролиття... Тьер на цьому знається ще з часів вулиці Транспонен¹.

Він подивився на дно своєї спорожнілої чарки, на яку му винна піна залишила пурпурово-фіолетові сліди.

— Саме тому слід об'єднуватись і збирати сміливців. Про це говорив Жак. Він повторює це безупинно протягом довгих років, починаючи з п'ятдесят першого. Коли ви вбили його матір, він був майже дитиною. Відтоді він невтомно їздить по країні, звертаючись до пролетарів: об'єднуйтесь, збирайте сміливців. І ще він говорить: одна людина — ніщо...

Вони знову помовчали, дивлячись кудись у безвість, не помічаючи тіней, які безладно коливались од мерехтіння свічки. Що вони там бачили? Людину, яка десь крокувала доріжками й шляхами, приходила на будівельні майданчики, у ремісничі майстерні чи пустинні ферми, на людні вулиці, до своїх товаришів, щоб закричати їм: єднайтесь! Єднайтесь! Голос губився серед ночі, вітер і дощ намагались його знищити. Але він відроджувався, рокотав, кликав... Він будив людей серед ночі, і вони з надією вдивлялись у темряву, хоч буря оскаженіло стукала в їхні двері, знов і знов намагаючись заглушити цей настирливий заклик.

Раптом у тиші почувлися гучні кроки. Потім хтось постукав у двері. Тесляр підвівся.

— Це я. Франсуа де Монруж...

Тесляр обернувся до Есташа Латрюска і сказав унівоглосо:

— То Франсуа... Муляр, якого ти щойно чув на зборах.

Він відсунув засув.

— Ти так і не пішов спати?

— Ні. Я зустрів товаришів, які повертаються з Обервільє.

— А що сталося?

— Трошю вирішив зробити вилазку на півночі.

— Де саме?

— Через Стен і Ле-Бурже.

---

¹ 14 квітня 1834 року в Парижі на вулиці Транспонен Адольф Тьер, що був міністром внутрішніх справ в уряді буржуазної монархії Луї-Філіпа, розправляючись з революційними робітниками, влаштував жахливу різанину.

— Заходь, сідай.

— Війська вже вирушили. З ними також ффраптарери і національні гвардійці... Атака повинна початися вдень.

— Це щось нове,— промовив тесляр.

— Нове для нас, але не для пруско,— похмуро відповів муляр.

— Як то?

— Вчора пополудні моряки адмірала Ла Ронсьєра зайняли позиції в Обервільс. Не ховаючись. Пруско їх добре бачили. І приготувались для оборони. Вони впевнено чекають вилазки. І ффраптарери з Сен-Дені та інших місць підуть на поголовне знищення. А в мене там багато товаришів.

Тесляр важко зітхнув.

— Так, знову маневр надзвичайно ясний. Проголошують вилазку. Трошю готує атаку і нею займається так добре, що пруско нас знищують.

— Хто командує у Стені? — спитав Латрюскай.— Це відомо?

— Дюкро.

— Он воно як! — глузливо сказав тесляр.— Він не помер, зате інші повинні вмерти...

Латрюскай підвівся.

— Мені треба йти.

— Я скоро матиму новини,— сказав муляр.

— Мені треба йти,— машинально повторив Латрюскай. Він нахилився до тесляра.

— Ти будеш бачити Варлена? — спитав він тихо.

— Так, сьогодні ввечері або завтра.

— Я ще повернуся за новинами.

Він штовхнув двері, махнув на прощання рукою і вийшов у темряву. Свічка замиготіла від протягу.

Обличчя розтали в п'їтмі.

І знову на все впали ніч і холод.

Х. ЧЕРВОНА АФША

У кінці грудня, ближче до сумного різдва під час облоги, потеплішало і випав сніг. Але ненадовго. Знову вдарили морози — ще лютіші, ніж раніше. Сена несла на собі величезні крижини.

Рано-вранці 6 січня чоловік у просторих теслярських штанях швидко піднявся сходами кількаповерхового бу-

динку в Люксембурзькому кварталі, де мешкали Есташ Латрюскай і його рідні.

Дійшовши до площадки, він по-умовному постукав, і молода жінка відчинила йому двері.

— Мене звать Марсо,— прошепотів чоловік. — Есташ чекає на мене. Я...

Він завагався.

— Я йому дещо приніс.

— Знаю,— відповіла жінка, тепло усміхнувшись.

Вона була чорнява й тонка, з великими темними очима і, незважаючи на загострені риси обличчя і блідність щік, залишалася вродливою.

Було видно, що під блузою тесляр притримував рукою довгий пакет.

— Заходьте!— запросила жінка, відходячи вбік.

Відразу ж за нею виросла велика постать Есташа Латрюскай.

— Привіт, Марсо! Проходь. Ти прийшов досить рано. Сьогодні добрячий мороз!

— Я не мав часу помітити його,— відказав тесляр.

— Великий пакет?

— П'ятдесят.

— Це добре.

— Прямісінько з друкарні.

Вони пройшли на кухню. Єдина газова лампа, що стояла посеред столу, освітлювала приміщення. Вогник у лампі був зовсім маленький. Було видно тільки стіл, заставлений тарілками й чашками.

— Я розбудив вас,— вибачився Марсо, відгадуючи в темних кутках силуєти людей.

— Не так, щоб дуже...— обізвався тонкий, пронизливий голос.

— То моя буржуазія! — рекомендував Латрюскай з доброзичливим сміхом.— Кароліна...

— Готова до ваших послуг,— додала худорлява дружина великого Латрюскай.— Ви хочете їсти, молодий чоловіче? Та що це я! Хіба про таке питають у наші дні! Почуйте себе як удома! А тут майже тепло.

Вона схилилась над лампою, щоб збільшити вогонь.

Марсо відхилив блузу і дістав з-під неї пакет.

— Фарба зовсім свіжа. Тільки-но з під преса. Це Валлес, Трідон, Вайян і Левердей учора редагували її.. Вона чудова!

— Ну, годі,— насварилась Кароліна,— ще поговорите. А зараз з'їжте шматок. Тримайте, ось хліб і щось подібне до паштету...

Вона повернула до свого чоловіка довге й задерте вгору, паче передок калоні, підборіддя:

— Есташе, апу дістань пляшечку з буфета.

— Зараз вип'ємо, вип'ємо,— пробурмотів Есташ, беручи рулон з рук Марсо і розгортаючи його на тимчасовому ліжку, влаштованому в кутку кімнати.

Він розправив рулон і, взявши газову лампу, підняв її над афішею, щоб краще освітити.

Папір був червоний, навіть темно-червоний. Під слабким світлом лампи свіжа фарба виблискувала синюватим кольором. Афіша була поділена на дві частини подвійною чорною рисою. У правій частині можна було побачити п'ять колонок рядків, надрукованих маленькими літерами. Зверху на червоному аркуші великими жирними літерами було написано:

«До парижан!

Делегати двадцяти округів Парижа».

— Вже майже всюди почали їх розклеювати,— пояснив Марсо. — Агенти Трошю спробували їх зірвати. Але народ пильнує...

— А саме так і треба!— вигукнув Латрюскай.— Треба, щоб народ пильнував.

І він повторив з трохи комічною урочистістю, продовжуючи тримати газову лампу своєю великою волохатою рукою.

— Так, треба, щоб народ пильнував!

— Але треба також, щоб народ і їв,— додала Кароліна, підштовхуючи Марсо до плетеного стільця.

У цей час на кухню зайшов молодий незграбний парубок у супроводі меншого хлопця.

Есташ обернувся до них.

— Апу підійдіть, хлопці!

І він представив їх тесляреві:

— Це Нестор і Теофіл, двоє гультяїв, наші друзі, які багато нам допомагають. Підійдіть, хлопці, й подивіться! Це слова, що їх народ уже давно хотів побачити на стінах Парижа.

Нестор нахилився до афіші й захоплено свиснув:

— Цей папір побачиш здаля, він привертас увагу. Так, це або республіканська афіша, або я нічого не розумію.

Він уклонився Марсо.

— Це ти, громадянине, написав усе?

— Не зовсім. Її редагували чотири громадянина за згодою делегатів двадцяти округів.

— Головне, — втрутився Есташ, — не колір паперу, а те, що на ньому можна прочитати!

— Ви маєте рацію, мосьє Есташе, але білий — це колір тирана і його компанії. Я віддаю перевагу червоному. Червоний колір означає здоров'я.

— Послухайте трохи! — сказав Есташ.

І почав читати:

— *«Чи виконав уряд, що з 4 вересня став відповідальним за Національну оборону, свій обов'язок? — Ні!»*

— То істинна правда, — пробурчала Кароліна.

Есташ продовжував:

— *«Нас 500 000 бійців, 200 000 пруссаків нас душать! На кого лягає відповідальність, якщо не на тих, хто нами править? Вони думали лише про переговори замість того, щоб відливати гармати і виробляти зброю. Вони відмовились від загального ополчення».*

Есташ підвів свою руку з велетенським кулаком, що відразу зник у темряві під стелею.

— Так, добре надруковано, це саме те, що ми думаємо. Виявляють нерішучість і не хочуть, щоб управляв народ.

Марсо кинув їсти, підійшов і показав почорнілим ука-зівним пальцем на останні рядки червоної афіші, надруковані жирними літерами.

— Зверніть особливу увагу на закінчення!

— Так, — погодився Есташ, — і воно звучить здорово.

— А про що воно говорить, це закінчення? — спитала Луїзон.

— *Дорогу народу, дорогу Комуні!*

Він підійшов до столу, взяв пляшку й наповнив склянки, а потім повторив глухим і урочистим голосом:

— *Дорогу народу, дорогу Комуні!*

Усі стали тісним колом навколо нього. Гостре лице Кароліни набуло незвичайного виразу врочистості. Луїзон посміхалася. Світло лампи золотило її чорні очі. Теофіл і Нестор супили брови у напруженому чеканні. Тесляр дивився на свої руки. Червона афіша на столі виблискувала, наче шовковий килим, па якому звивалися сині відблиски. По пляшці бігли заспокійливі іскри, відбивалися на товстих склянках і навіть на чорному півбуханцеві.

Це було ніби скромне й урочисте причастя в захаращених і темній кухні. У пічці тріщали дрова. З Люксембурзького кварталу долинали гуркіт фургонів і далеке перегукування голосів.

Теофіл кахикнув і нахилився до своєї склянки.

— А от тепер треба випити,— миролюбно озвався він.

— Ти маєш рацію, хлопче, треба випити!— повторив Латрюскай.

Вони почаркувались, і Луїзон лукаво глянула на них:

— Але ж це не все, друзі мої, місце афіші не тут...

— А де ж саме?— спитала Кароліна.

— На стінах, звісно.

Нестор з рішучим виглядом підтягнув свого ремінця.

— Зараз ідемо, громадянко, зараз ідемо...

— Я піду з вами,— сказала Луїзон.

— Гм!— пхикнула Кароліна.— Хіба це жіноча справа йти розклеювати афіші?

— Е-е,— озвався Нестор,— це значно безпечніше, аніж йти на кріпосні стіни. У нас є клей і щітки. У цих місцях агенти Трошю нас не турбуватимуть.

Двері, що виходили в сусідню кімнату, напіврозчинилися, і всі побачили нічну сорочку, обшиту мереживом, і миловидне личко, обрамлене білявим волоссям.

— Це моя дочка Пакеретта,— проголосив з гордістю Есташ, який завжди не минав нагоди підкреслити, що він був батьком такого чудового створіння.— Пакеретто, любонько моя, ти б краще зоставалася у своєму теплому ліжку...

— То правда,— тонко проказала Кароліна,— ще день ле настав, моя красуне. Повертайся і лягай.

— Ні, ні,— відповіла Пакеретта, стріпуючи своїми косами.— Поки ви випивали, я розважала Жака...

— Він що, прокинувся?— запитала Луїзон.

— Так, і хоче вас бачити.

— Ходімо,— сказав Латрюскай тесляреві.

Вони вийшли на площадку і піднялись сходами на мансарду. Луїзон йшла за ними слідом.

Вони зайшли до малесенької кімнати, у якій стояли лише залізне ліжко й стіл, завалений паперами й книжками. Біля узголів'я ліжка мерехтіла свічка.

Жак сидів, спираючись на подушку. Посмішка освітлювала його схудле обличчя, вкрите темною бородою, що стала ще густішою за час його хвороби.

— А! То ти не спиш,— незадоволено промовив Латрюскай.

— Не сплю, і мене вже не лихоманить,

Есташ представив тесляра:

— Це Марсо, надійний товариш...

— Я його знаю.

— Він приніс афіші.

З падзвичайною жвавистію Жак простягнув руку.

Марсо потиснув її, а потім розгорнув на ліжку червону афішу. Есташ підняв свічку, щоб краще освітити написане.

— Привіт, Марсо,— сказав Жак.— Мені про тебе багато розповідав Есташ, а також громадянин Варлен...— Потім він поклав біду й схудлу руку на червоний папір: — Ця афіша дуже важлива, громадяни, надзвичайно важлива... Те, що починається з неї...

Він урвав свою мову і схилився над чорними літерами.

— Тепер Трошю повинен забратися! — пробуркотів Латрюскай.

Жак знизав плечима:

— Трошю, еге ж, Трошю, але Трошю — то ще не все... Я знаю, що більшість мерів двадцяти округів на чолі з Клемансо і Делеклюзом хочуть, щоб він пішов у відставку... Та й Фавр не скривдиться. Трошю починає заважати...

— Його треба було скинути після вилазки під Стеном,— повільно вимовив Марсо.— Атака під Стеном закінчилась невдало з його провини. Наші солдати хотіли битись, а Трошю наказав відступати, використавши як привід холод і туман...

— Це зайвий раз доводить, що влаштована бойня вийшла через нього,— втрутився Латрюскай.

— Що правда, то правда,— розмірковував Жак.— Ви добре знаєте думку генерального штабу: Парижу слід вточити крові, щоб виликувати його від гарячки... Вточити крові Парижу... Вони ні перед чим не спиняться... Фавр не кращій за Трошю, але він дивиться значно далі... Саме тому потрібно пильнувати... Саме тому потрібно застерегти народ і звернутися до нього із словами, які написані тут... Трошю так просто не піде, не зробивши лиха, великого лиха. Треба чекати злочинних справ!

— Яких злочинних справ?— лагідно спитала Луїзон.

— Не знаю.

Жак знову погладив червону афішу, що лежала перед ним, потім упівголоса почав читати її. То не була теат-

ральна урочистість Латрюская, він вимовляв слова ніби велику таємницю, і тому вони поступово набували особливої сили, сповнюючи темну мансарду чимось подібним до співу птахів:

— «Чи чекатиме у бездіяльному розпачі великий народ 89-го року, який зруйнував Бастілію і поскидав трони, що холод і голод заморозять у його серці, з полум'ям якого змушений рахуватися ворог, останні краплини крові?— Ні!

Населення Парижа ніколи не погодиться на ці злидні й цю ганьбу. Воно знає, що час іще є, що рішучі заходи дозволять грудівникам вижити, перебороти все.

Загальна ревізіція — безкоштовне постачання — все-народний наступ...»

— Так, здорово надруковано! Здорово надруковано!— вигукнув Латрюская.

— Це попередження від народу, — додав своїм повільним і щирим голосом Марсо. — І єдиний засіб врятувати нашу справу... Різні там Трошю і Фаври будуть вигнані. Що вони можуть проти нас? Вони бояться...

— А страх дуже небезпечний, — відгукнувся Жак.

І він знову схилився над блискучими рядками, що іскрилися під полум'ям свічки.

* * *

Північний вітер песамовитів уздовж вулиці Вожірар. З першим світлом дня мороз посилювався і став різкішим.

Червону афішу тепер можна було бачити на стінах усіх паризьких кварталів. Пурпуровий прямокутник вирізнявся на цементі й тинькові, на вітринах кіосків і крамничок, збираючи до себе групи людей. Дуже часто хтось голосно читав, інколи навіть по складах, текст афіші і список делегатів. А ті, хто не вмів читати, слухали, хоч часом читач і спотикався на словах.

Слухачі обговорювали імена, пізнавали тих чи інших. У цих юрбах сновигали поліцейські агенти в цивільному, емісари Трошю. У деяких місцях афіші були порозривані або зірвані.

День уже починався, коли Луїзон, Нестор і Теофіл повернулися після свого обходу. Молода жінка щільно загорнулася в широке пальто, і тільки почервоніле від холоду лице виглядало з капюшона. Теофіл ніс відерце з клеєм.

Вийшовши на вулицю Вожірар, усі трое притиснулись одне до одного, щоб гуртом краще долати силу північного вітру.

Коли вони вже підходили до Люксембурзького кварталу, Теофіл полегшено шморгнув носом:

— Ми напевне заробили добрячий суп!

— Ти його заслужив і ти його матимеш! — сказала Луїзон. — Мати Кароліна чекає на нас.

З металевим брязкотом повз них проїхав омнібус. Копита сухо стукотіли по замерзлій землі. Коней оповивала сіра пара. На імперіалі сиділи люди в різноманітній формі, дах карети наїжачився стволами гвинтівок і був схожий на подушечку з голками.

Підійшовши до вулиці Турнон, Нестор помітив жалюгідне на вигляд кафе, брудні шибки якого, розташовані в нішах, були своєрідною прикрасою коло булочної.

Від входу в булочну витяглася довга черга жінок і стариків. Двоє національних гвардійців стояли на варті біля порога. Люди безладно підстрибували у своїм лахмітті, кутались у кашне, тупали ногами або били по плечах руками, щоб зігрітись.

— Це час видачі борошна, — зауважив Теофіл. — Пекарям пощастило: їм тепло, і вони мають хліба доскоду.

Луїзон непомітно показала на кафе.

— У цей шинок люди не ходять.

— Ми про це знаємо, — озвався Нестор. — Мосьє Есташ нас попередив. Він служить місцем зустрічей для бонапартистів і фараонів. А поліція Трошю приходить сюди гамувати спрагу...

Він глузливо посміхнувся:

— Саме тут нам потрібно наклеїти останню афішу. Що ви на це скажете, мадам Луїзон?

— Не роби дурниць. Нам уже час повертатись додому.

— Але ж архангели навіть не насміяються нам щось сказати перед усіма цими людьми біля торговця тістечками, а національні гвардійці й не поворухнуться. Теофіл памазує клей, і ми приліпимо афішу за одну мить. Немає ніякого ризику. Вперед, Теофіле!

Луїзон обвела поглядом довкола. Не помітила жодної підозрілої постаті. Перехожі, кілька молодих солдатів, домогосподарки і дітлахи, які поспішали до булочної... У черзі люди розмовляли упівголоса, дмухали в руки і тупотіли підшвами...

— Зрештою, ти маєш рацію. Тут афішу читатимуть...

Нестор ступоуп в Теофіла в бік:

— Ходімо, громадянине! А ви, мадам Луїзон, стійте на місці і кашляніть, якщо з'являться поліцаї.

В одну мить у заглибленні стіни вже висіла приклеєна афіша. Нестор, підвівшись навшпиньки, швидко розглядив останні зморшки, і обидва хлопці приєднались до Луїзон.

В цю мить відчинились двері кафе.

Звідти вийшов якийсь огрядний чоловік у пальті з добротного матеріалу і темному фетровому капелюсі, а за ним — капітан у довгій шинелі піхотинця.

— Що це? — здивувався чоловік у капелюсі, наближаючись до афіші.

— Це та сволота, — відповів капітан. — Червона афіша — все ясно!

Вони якийсь час вдивлялися в список імен, потім офіцер люто підкреслив нігтем останній рядок тексту:

— *«Дорогу народові, дорогу Комуні!»* Я ж вам казав, що то сволота! Зараз я здеру все це.

Той затримав його руку:

— Обережно!

І головою кивнув на чергу коло булочної і на кількох робітників, які прямували до червоної афіші.

— Не треба встрявати в історію! У нас важливіші справи.

— Так, — погодився капітан, — не буду собі бруднити руки. Очисткою займатиметься поліція...

І вони рушили в напрямку вулиці Вожірар, піднялись по ній і пішли до Люксембурзького кварталу.

Але перед цим чоловік у фетровому капелюсі сторожко озирнувся, і Луїзон здригнулася, побачивши його обличчя, жирне й бліде обличчя втомленого гульця.

Нестор, який помітив її здивування, стиха спитав:

— Ви знаєте цього громадянина, мадам Луїзон?

— Можливо...

— То не друг.

— Ні... Він змінився, але це він, я впевнена...

— Хто він?

— Ти його не знаєш.

— За ним можна непомітно простежити...

— Ні. Якщо буде потрібно, ми його знайдемо.

— Він що, з поліції?

— Хто знає!

— А як його звуть?

— Його ім'я тобі нічого не підкаже,

— І все ж, скажіть.

— Граф де Бессан.

— З колишніх! Це мене не дивує. Ці мерзотники охоче співробітничать з людьми Трошю.

— Я його знаю ще з Тулузи, коли він відвідував род-лістів.

— Граф, то ясно.

— Ні, злодій.

Троє молодих людей прямували до Люксембурзького кварталу. Луїзон мовчала, заглиблена у свої думки. Вона знову бачила Бессана таким, яким він був тринадцять років тому, хвилюючого й елегантного Бессана у часи, коли він відвідував палац Монторіюль і салон баронеси де Фобла. Потім зник, і невдовзі стало відомо, що він викрав таємні скарби легітимістів... А тепер, виходить, Бессан перебуває у Парижі! Може, він знову зв'язався з баронесою?

Останні пасма темнуватого туману коливались на деревах Люксембурзького парку. Збільшилась кількість перехожих і солдатів. Біля входу в сад від похідної кухні пахло гарячим супом.

— О,— мовив Теофіл,— бульйон з конини. Він надає сили.

Вони проходили між групами солдатів, поміж фурго-нів, що захаращували дорогу.

Раптом позаду зацокали копита, просто до них набли-жався екіпаж.

Вони відступили до будинку. Екіпаж зупинився на-проти них. Це був найманий кабріолет. Дверцята з тріском розчинилися, і з нього вийшла жінка у чорному манто і круглому темному капелюшкові, облямованому бісером з чорного бурштину. Вуалетка закривала обличчя незна-йомої. З її зовнішнього вигляду, з її ходи можна було здогадатися, що то була вже літня жінка. Її довга спід-ниця тяглася по землі, підмітаючи грудочки замерзлої гря-зюки. Вона швидко підійшла до Луїзон і зупинилась перед нею. Луїзон спочатку всміхнулась їй, вважаючи, що це якась дама з буржуазної родини, котра заблудилася серед солдатів і вирішила спитати в неї дорогу. Але потім об-личчя Луїзон скам'яніло. Незнайома ледь помітним же-стом торкнулася пальцями руки Луїзон.

— Я вам не хочу вчинити ніякого зла,— звернулася до неї дама в чорному.

Голос був серйозний, глухий і ледь хрипкуватий.

Луїзон мимоволі відсахнулася назад.

Невже це їй не сниться?

Жінка на мить підняла вуалетку.

— Ви пізнаєте мене?

Луїзон не відповіла, але її вигляд промовляв, що вона пізнала цю дивну перехожу, яка виринула з холодної ранкової темряви.

— Ви пізнаєте мене? Ні, я вам не хочу вчинити ніякого лиха. Хочу тільки сказати вам кілька слів, передати...

Голос став ще глухішим.

— Передати вам повідомлення...

То було бліде і скорботне обличчя баронеси де Фобла. Ніяких сумнівів бути не могло. Але, незважаючи на всю свою відразу до цієї жінки, на якусь мить Луїзон відчула в собі непереборну жалість до неї. На цьому трагічно постарілому обличчі вже ніякі рум'яна чи прикраси не могли приховати плин часу. Навколо чорних очей виднілися глибокі синці. Лише одні вуста, червоні й хижі, здавалось, ще жили на цій крейдяній масці. Що означала ця нова зустріч? Спочатку Бессан, а тепер вона. Зловісна душа злочинного графа, колишня володарка палацу Монторіоль, яку Луїзон неодноразово бачила верхи на коні, коли та з кавалькадою мчала володіннями де Фобла. Чи то був збіг обставин?

— Повідомлення для кого? — пролепетала Луїзон.

Вона швидко озирнулася довкола. Перехожі й солдати ходили туди й сюди по дорозі, не звертаючи уваги на розмову двох жінок. Нестор і Теофіл, які стояли неподалік, пильно стежили за всім.

— Я Маргеріт де Фобла, — майже шепотом промовила жінка.

Луїзон кивнула головою.

Жінка й собі глянула довкола, і Луїзон зауважила в її поведінці щось таке, що нагадувало страх, обережність або недовіру зацькованого звіра.

— Я поспішаю, — вела далі баронеса. — Я приїхала з Версаля. Повинна дуже швидко виїхати.

Вона перевела подих, потім швидко заговорила:

— Відомості, які я зараз вам передам, узяті в генеральному штабі Бісмарка. Мені можете вірити. Бісмарк хоче повної капітуляції Парижа. Фавр не чинитиме опору. Про це вже відомо. Тьєр і Бісмарк уже домовились. Це має статись дуже скоро... Так, це станеться. Якщо Париж протестуватиме, то йому добряче вточать крові. Так вони

вирішили, так вони вирішили... Передайте саме це. Командує Бісмарк і ніхто інший. Тьєр лише виконує накази Бісмарка. Гармати вже б'ють по Парижу і битимуть доти, доки не впаде останній квартал не лише в передмістях, а й у центрі. Пруссаки хочуть увійти в Париж і ввійдуть. Бісмарк вирішив зробити короля Пруссії імператором Німеччини.

— Ну, і що ж я маю зробити? — спитала Луїзон, не в змозі погамувати тремтіння.

— Я не можу вам порадити, що треба робити. Можу лише сказати, що ви повинні стерегтися. Інакше станеться жахливе... Жахливе...

В цю мить у мову баронеси раптом увірвався свист, і за ним гримнув вибух снаряда, що впав між дерев Люксембурзького саду.

— Бачите, я кажу правду, — промовила Маргеріт де Фобла.

Коні заіржали. Почувся новий вибух у протилежному кінці саду, з боку Монпарнасу. Забігали солдати, вусебіч рушили фургони. Третій вибух зрізав гілки дерев уже метрів за двісті.

— Повертайтеся! Швидше повертайтеся! — вигукнула Маргеріт де Фобла.

Сама швидко підбігла до кабриолета й хутко вскочила в нього. Кучер стьобнув свого коня, і вже через кілька секунд екіпаж зник за рогом вулиці Вожірар.

Нестор підійшов до Луїзон, яка все ще стояла нерухомо.

— Я пізнав цю громадянку...

— Ти пізнав її?

— Так. То колишня баронеса де Фобла...

— Правильно, вона.

— Але ж як змінилася!

— Так, справді вона змінилась...

— На кого вона працює?

— Не знаю...

— Але підозріло, що вона тепер така добра до нас...

Луїзон пригадала крейдяне обличчя, темні, без жодного вогника очі, червоний, мов рана, рот на блідому овалі лица.

Знову в центрі парку вибухнув снаряд, і відразу ж над деревами по той бік ґрат здійнялося велике полум'я.

— Загорівся барак, — сказав Теофіл. — Не подобається мені все це. Краще швидше повернутись додому. Бо зараз нам на голови посиплеться залізний дощ.

Луїзон схопила обох хлопців за руки і потягла вперед.
— Повертаймося,— кинула вона.— Завжди, коли починається день, стає холодніше.

Десь почав бити барабан. З вулиці Вожірар витягнулась низка солдатів, що йшли маршовим кроком. Пурпурні відблиски пожежі мерехтіли на вістрях ґрат, на кінцях гвинтівочних стволів, на кепі військових... У небі поступово займалася інша зоря. І вже було невідомо, запалювало її зимове сонце чи трагічне полум'я війни.

XI. У ВЕРСАЛІ ТАНЦЮЮТЬ

Через кілька днів граф де Бессан і В'юн, наприкінці ночі перейшовши Булонський ліс, знов опинились у тому ж занедбаному будинку, де вони вже неодноразово зустрічались раніше.

Вони прийшли пішки. В'юн залишив свій візок і шкатулку десь у конюшні на виїзді з Парижа.

Перехід через ліс минув без усяких несподіванок. Незважаючи на піч, В'юн безпомилково знаходив путь, хоч сліди бомбардувань траплялись на кожному кроці. Майже всюди на замерзлій землі лежали стовбури дерев, чагарник вигорів, схили й дорога були вкриті вирвами.

Підійшовши до галявини, де стояв будинок, вони не помітили нічого підозрілого. Місце було безлюдне. Занедбана будівля здіймала свої чорні стіни в морозну ніч. Жоден снаряд, здавалося, не зачепив її. Вони обережно наблизились до неї і відразу піднялись до кімнати, де завжди звикли зустрічатись.

Близько четвертої години ранку почувлись сильні вибухи з боку Сен-Клу, і небо над деревами стало пурпуровим. Над Сеною нависли хмари червоного, мов вино, диму.

— Саме слушний момент, щоб тікати,— упівголоса мовив В'юн.

Бессан, що лежав на покаліченому ліжку, повільно підвівся й підійшов до вікна. Підняв мішковину, яка прикривала його.

— Багато не побачиш...

— Саме те, що треба!

— Засвіти ліхтаря, поки ми спускатимемось.

— Ні, мій принце, то буде великою необережністю.

Перил немає, але сходи падійні. Ви спиратиметесь на мене. А світло у цій халупі можна побачити здала...

— Зачекай!

— Ви щось почули?

— Ні, нічого. Хочу поговорити з тобою.

В'юп також наблизився до вікна і погузував:

— Ге, артилеристи пруско прокидаються дуже рано...

Саме полпвають Сеп-Клу...

— Завтра буде краще.

— Завтра ми вже будемо у сховищі!

— Можливо...

— Як це — можливо? Ви жартуєте, мій принце!

— Ніщо наперед не відомо, В'юне. Треба бути готовим до всього. Всюди зливи снарядів, та й куль вистачає.

— Пройдемо. Вам не вперше переправлятися...

— Так, не вперше...

Бессан пустив мішковину, і вона впала, знову затуливши вікно. Повільно повернувся в темряві до свого поплічника і схопив його за руку.

— Послухай, В'юне, якщо зі мною щось трапиться, тоді ти підеш до Версаля!

— Хіба ми не разом поїдемо у Версаль?

— Так...

— То що ж?

— Ти мене не розумієш.

— Де ми будемо зараз спати?

— У Шавійї.

— Отже, все гаразд,— простодушню сміючись, зробив висновок В'юп.

— Слухай мене,— знову почав Бессан.— Ми трохи спочинемо і вдень рушимо до Версаля, на вулицю Прованс...

— Знаю, ви мені пояснили. Це невеличка вулиця, що піднімається на виході з авеню Королеви. Я знаю Версаль...

— Я повинен усе передбачити. Зі мною може трапитись нещастя...

— Що ви вигадуєте? У вас надійний паспорт. Пруско вас вільно пропустять...

— Та постривай! Ти вважаєш, що це зовсім легко? Кулі й снаряди не вміють читати. Якщо зі мною трапиться нещастя, ти підеш до Версаля одип. Прийдеш у 13-й номер на вулиці Прованс. Це маленький будинок у глибині саду. На цій вулиці зупинився Бісмарк...

— Хай йому біс! Ви що — хочете, щоб я зустрівся з самим Бісмарком?

— Ні! Бісмарк мепкає трохи далі, в готелі Жессе. Ти спитаєш мосьє Штауффельберга і перекажеш йому все, що ми знаємо. Штауффельберг, запам'ятай!

— Я йому розповім про все, що готується тут?

— Так. Зможеш це зробити?

— То мені за іграшки.

— А що ти йому скажеш?

— Що Трошю повинен розташуватись на Мон-Валер'є-ні, щоб керувати операціями...

— І потім?

— Ліворуч од нього буде Вінуа. Він має атакувати Монрету. У центрі стоятиме Бельмар. Він повинен рушити на парк Бузанваль. Праве крило очолюватиме Дюкло. Він має вийти за межі парку Бузанваль і рушити на Ла-Сель-Сен-Клу. Це легко запам'ятати. Я добре знаю всі ці закутки.

— Не забудь сказати, що п'ятдесят тисяч національних гвардійців братимуть участь у цій операції. Це важливо.

— І про це скажу. П'ятдесят тисяч — то багато...

— Вони не всі повернуться.

У темряві проскрипів сміх В'юна:

— Будемо сподіватись.

— Тобі заплатять, і ти зможеш повернутись.

— Замовчїть, володарю, бо я заплачу. Хіба ми не можемо вдвох перейти лінію вогню?

— Зачекай! Це ще не все. Ти ще скажеш Штауффельбергу...

— Що саме?

— Розповіси йому про баронесу де Фобла.

— Про красунечку Маргеріт! — глузливо вигукнув В'юн.

— Помовчі!

— Тисяча вибачень, мій принце!

— Ти йому скажеш, що в ці дні її бачили в Парижі і що вона увійшла в контакт з червоними...

— Ви в цьому впевнені?

— Яка різниця, ти так йому скажеш...

— Значить, ви не любите цю жінку?

— Вона — справжня потвора. Не здумай коли-небудь потрапити до її пазурів...

— Пхе! Я ще й не таких бачив...

— А зараз ушиваймося звідси!

— Хвилиночку! Ось я тільки послухаю...

В'юн наблизився до дверей.

— Залізний дощ усе йде над Сен-Клу...

— То добре.

— Добре, але через це нічого іншого не почувеш.

Вони почали обережно спускатись сходами. В'юн перший долав сходи із спритністю кішки, за ним Бессан, ступаючи дещо важче. Сміття тріщало під їхніми ногами. Вони минули темний коридор, що виходив з другого боку будівлі.

— Зачекайте! — сказав В'юн.

Трохи світліший прямокутник підказував, де вихід. Через нього в коридор вривався морозний вітер.

Здалеку долиняло брязкання гармат.

— Ну, що! Давай уперед! — прошепотів Бессан.

В'юн не ворухився.

— Мені здається, що надворі хтось є... — відповів він на вухо графу. — Мені здалося, що наче промайнула тінь...

— Тоді вийдемо через парадні двері.

— Я не люблю привидів, — відказав В'юн, шукаючи свого ножа.

Через кілька хвилин вони обоє без перешкод досягли берегів Сени і знайшли свій захований човен.

В'юн узявся за весла, і вони попливли по річці, що несла великі крижини.

Біля Сен-Клу палали будинки. Місяця не було. Сама тільки кривава заграва над Парижем.

* * *

Вона вальсувала.

Прусак вів її навколо довгого й вузького залу по навощеному паркету, об який ритмічно й глухо тупотіли каблучки кобїт. З напівзаплющеними очима вона притискалась до білого доломана капітана. Зелені рослини, лампи й свічки кружляли навколо неї, перетворюючись на довгу смугу смарагдів і спалахів, що безперервно коливалась, дрижала й виблискувала. Дзеркала відбивали зображення цієї чарівної змії. Вона вальсувала. Ні про що не думала. Мерехтіли листя, сукні, відблиски. Шампанське вигравало в келихах, келихи здіймалися до фєстонів і гірлянд на стелі. Музика. Світло. Шампанське вальсувало. Жінка здригалася в обіймах красивого пруського офіцера. Інколи він, усміхаючись, упівголоса наспівував, і раптом її потягло до нього. Вона по-новому глянула на рожеве й чисте обличчя, на тонкі руді вуса, що зухвало стирчали догори,

на сипі, наче небо відбилося в морі, очі. Вона відчувала на своїй талії тверду й водночас ніжну чоловічу руку. Потім хвиля щасливого безумства знову почала свій стрімкий біг над позолоченими еполетами. Довга стрічка світлячків і діамантів. І повітря навколо неї було таким, про яке вона мріяла, — теплуватим і розкішним, мов коштовна прикраса на грудях жінки. Тоді її стомлена голова відкинулася назад, погойдуючись у легкому ритмі танцю. І знову вона бачила обличчя і військову форму, молодих, старих, темні вуса, білі бакенбарди, доломани, орденські стрічки, зірки й медалі. Келихи вальсували на рівні очей. Іскри у вині пливли і з'єднувались, наче ніжна пожежа літньої зорі.

У глибині залу на естраді грав оркестр. Він складався з зовсім молодих солдатів у плоских кашкетах, з-під яких виглядали майже дитячі обличчя. Виблискувала мідь їхніх труб. Позаду них висіла сіра завіса, оздоблена паперовими квітами. Потім ураз усе зупинилось.

А офіцер знай усміхався. Він твердо стояв на ногах, узутих у чоботи, і не ворухився, а вона все спиралася на нього. Відчувала на своїй щоці дотик його вусів.

Від маленьких столиків, розставлених вздовж стін залу, долинули вигуки «браво!». На якусь мить їй здалося, що ці вигуки вітають лише її. Та ні, вона й партнер були серед багатьох інших пар. Німці пили за перемогу. За перемогу та імператора.

— Ви добре себе почуваете, мадам? — чомно спитав її пруссак.

Він володів французькою мовою бездоганно, але вона була в нього якоюсь уривчастою.

У свою чергу вона усміхнулася йому, і він, дякуючи їй, відступив од неї, клацнувши каблуками.

— Ці молоді кавалеристи, — знов озвався він, — чудові музиканти.

Потім кинув швидкий погляд на зал.

— Яке вишукане товариство, мадам, чи не так? З нами всі принци Німеччини...

Він знову вклонився.

— І найвродливіші жінки Франції!

— Ви живете у готелі «Резервуар», мосьє?

— Так, мені пощастило. Тут зараз стільки народу й стільки знаті. У мене зовсім маленька кімната під самісіньким дахом, яку я займаю разом з одним офіцером... Уся пімецька аристократія обрала місцем свого перебування

готель «Резервуар»... Герцог Сакс-Кобургський, принц Вюртемберзький, принц Анхальтський, принц Батмерський, герцог Аугустемберзький, принц Пітбузький, граф Франкенберзький... І багато інших, мадам... Граф Фуртенштайнський, принц Альтенбургський... У ці дні на свято коронації імператора прибули двадцять вісім депутатів із імперського міста на чолі з своїм головою... Версаль перестав бути Версалем. Щоправда, в ньому надто вже багато військових! А ви також живете у готелі «Резервуар», мадам? Мені здалося, що я вже вас бачив... Зараз мене вповноважили підтримувати зв'язки з пресою. Я був поранений на початку кампанії...

— Я живу у готелі «Ватель». Мій чоловік швейцарець.

— Ви не французенка? Не може бути!

Вона посміхнулася, але нічого більше пояснювати не стала. Пруська служба розвідки була надто добре організована. Цей чоловік, безперечно, знав її багато краще, аніж хотів це показати.

— Готель «Ватель» чудовий,— вів далі він.— Знаю його. Я приїздив до Франції вже неодноразово. У Версаль, у Париж... Мені випала честь аплодувати мадам Шнайдер у «Прекрасній Єлені».

І він почав наспівувати:

Скажи мені, Венеро,
Як приємно, чи не так?

— Ах, мадам! Французька дотепність, французька грація...

Він обдивився довкола себе.

— І все ж, нам треба знайти місце, десть примоститись між знатними людьми... Ми створили це скромне казино, але в готелі «Резервуар» так багато народу! Ночівлі влаштовують у більйардних залах, у коридорах, на горіщі... Ви, напевне, хочете пити... Ми повинні випити за мир...

— За мир?

— Але ж так, мадам, то це секрет. Мир має бути підписаний з хвилини на хвилину... Точніше, перемир'я. А вже потім дипломати почнуть займатись угодами та іншими дрібницями... Проте спочатку треба, щоб замовкли гармати... Тоді і Париж знову стане Парижем, містом музики, поезії й краси... Здається, я знайшов місце... За столом оп тих репортерів... Англійці й американці... Я їх усіх знаю, вони чудово розмовляють по-французькому.

І він вказав на стіл, що стояв між двома колонами у заглибленні залу.

— Нас безперечно цікавить думка як англійців, так і американців. Америка виявила глибоке розуміння пащої політики. За столом сидять месьє Скіннер, Вайт, Холл га інші... Ви знаєте їх? То досить веселі гості.

Вони підійшли до столу, за яким журналісти у чорних костюмах вели жваву бесіду. Пруссак представив усіх.

Кремезний американець з гладеньким лобом і широкою рудою бородою, що розходилась віялом, показав на численні пляшки шампанського і коньяку, що прикрашали їхній стіл.

— А ми також, дорогий капітане, перемогли цілу армію!

— Браво! — вигукнув пруссак. — Перемагаймо й далі!

Він наповнив келих і подав його баронесі:

— Вип'ємо за вроду, мадам!

Вона взяла келих і спорожнила його одним ковтком. Голова її відхилилася назад. Довгі пасма чорних кіс упали на оголені плечі. Чи пруссак глузує з неї? Хіба не можна прочитати її вік на пофарбованих щоках? На ній була дуже проста шовкова сукня кольору пожовклого листя, на якій світло газових ламп і свічок запалювало руді відблиски.

— Гадаю, що мадам Кюлоз — ф'ранцуженка, — промовив бородань-американець іронічним тоном. Але відразу ж виправив себе: — Я хочу сказати, що вона достойна бути ф'ранцуженкою. У Женеві так не вдягаються...

— Вважати це за комплімент, містере Кук? — спитала вона байдужим голосом, який зовсім не пасував питанню.

— Безперечно, це комплімент.

— Вип'ємо за Париж! — втрутився пруссак.

Потім він нахилився до маленького чорнявого чоловіка, що сидів навпроти.

— Містере Вайт, то ви передали хороший репортаж про коронацію до «Пелл Мелл газет»?

— Репортаж вийшов чудовий. Більше чотирьохсот рядків. П'ятдесят з них присвятив описові мосьє Бісмарка у його чудовій білій ф'ормі гальберштадських кірасиріз, на фоні якої вирізнялась орденська стрічка чорного орла. Погордлива постать! Я ніколи не забуду цього, як кажуть, чудового видовища. Гадаю, що мої читачі також його не забудуть.

— Ніхто його не забуде! — з притиском підтвердив офіцер слова журналіста. — То був величний момент. Коли

мосьє Бісмарк проголосив милістю божою пруського короля Вільгельма імператором усїєї німецької держави, у світі щось сталося...

— Certainly, certainly ¹,— озвався молодий англїєць з рожевим обличчям, що уважно прислухався до розмови.

— Що про це подумав Людовік XIV? — раптом з гробим сміхом спитав Кук. — Адже все те відбувалось у Дзеркальній галереї!

— Гадаю, що він був згодний! — з поважністю відповів пруссак.

— А я не настільки певен.

— Вип'ємо за славу! — вигукнув офіцер, підносячи келих.

— Що означає слово «слава»? — запитав молодий англійський репортер.

— Це Версаль, це краса, це сила, це все разом узяте.

— Ви п'яні, отже, ви поет, — незворушно продовжував англїєць.

— Я поет, отже, я п'яний! — відказав пруссак з несподіваною для нього витонченістю. — Але... ми вже набридли мадам Кюлоз із своєю політикою.

— Ні, ні, — з тією ж байдужістю відповіла жінка, — продовжуйте...

— Містере Вайт, розкажіть ще про коронацію...

— Ви прочитаєте «Пелл Мелл газет», любя мадам. Ми матимемо портрет мосьє Бісмарка. Його обличчя тієї хвили — то була чудова картина. Нафарбовані вуса, сині очі, погляд, мов сталева шпага... Коли великий герцог першим вигукнув: «Хай живе його величність імператор Вільгельм!» — мосьє Бісмарк навіть ані поворухнувся. Начебто тієї миті історія зупинилась. То була статуя з мармуру чи бронзи. Я побачив, як лише змінився блиск його очей. А потім усі закричали, всі ці королі, принци, герцоги...

— Ви чудовий журналіст, містере Вайт!

— Що ж, мадам, то моя професія. Адже ми секретарі історії.

Мадам Кюлоз граціозним рухом обернулася до офіцера:

— Мій келих порожній, любий мосьє!

Пруссак квапливо схопив пляшку з шампанським.

І знову вона випила вино одним ковтком, потім відхилила голову назад, розглядаючи розетки на стелі, херувимів і букети з штучного мармуру, що поступово почали

---

¹ Безсумнівно, безсумнівно (англ.).

кружляти в неї перед очима. Ангелятка танцювали пада- сталесвими касками, над кепі, над тріпотливими еполетами. Сміялись і кудкудакали жінки, пруські дами, що приїхали до своїх чоловіків, жінки з вищого світу чи півсвіту...

— Мосьє Кюлоз задоволений своїми справами? — вві- голоса спитав у неї Кук.— Гадаю, що мосьє Кюлоз за- ймається комерцією...

— Задоволений,— відповіла вона, і далі роздивляючись стелю.

Знову заграла музика. Полька. Каблуки важко гунали по навощеному паркетові.

— Чи не бажаєте танцювати, мадам? — галантно звер- нувся до неї офіцер.

— Дуже вдячна... Але, гадаю, зараз уже піду спочива- ти... Я трохи втомилась...

— За Париж і мир! — вигукнув містер Вайт.

Кук простягнув до нього свій келих.

— Приймаю цей тост, хоч і вважаю його дещо супереч- ливим. Чи хочуть цього миру самі парижани?

— Бій під Бузанвалем,— продовжував містер Вайт,— буде останнім боем облоги і, можливо, усієї війни. Говорять про п'ять тисяч убитих ф'ранцузів, з яких майже третину складають гвардійці...

— То багато, багато,— озвався Кук.— Ви стверджуєте цю цифру, капітаце?

— Наш генеральний штаб ще не зробив про це офі- ційного повідомлення. Ви говорите, третина з них націо- нальні гвардійці?

— Народні солдати відважні,— сказав Вайт,— але вони не вміють воювати.

— Ви так гадаєте? — втрутився молодий англієць з ро- жевим обличчям.— Завжди легко звинувачувати мертвих.

За столом стало тихо. Серед гучних акордів музики, серед гірлянд свічок і кружляння кольорових бальних су- конь ф'раза прозвучала мов вибух. Хто з цих аристократів і бравих офіцерів думав про мертвих? Влискучі коліщатка шпор, парадні шаблі, доломани, що виблискували в рожево- золотавому освітленні, шовки й мережива спідниць не викликали в уяві ні крові, ні битв, а скоріше були схожі на оперетковий бал, на якусь мізансцену з оперети Оффен- баха...

— Мені здається,— продовжував молодий репортер,— що, якби Трошю мав хоч трохи більше командирського хи- сту, його війська вже сьогодні могли б бути у Версалі...

— Могли бути... Могли бути... — повторив Кук. — Саме так слід сказати з поваги до наших хазяїв.

— Так, — схвально озвався пруссак. — Я не був учасником цієї битви, але можу твердити, що французи хоробрі. Вони добре билися, навіть і ці відомі батальйони з околиць. Цілком справедливо, що Трошю віддав наказ про відступ в умовах найжахливішого безладдя. Зрозуміло, що наші війська скористалися з тієї нагоди.

— Саме тому Трошю і було запропоновано подати у відставку, — озвався американець. — Чи відомо, хто заступить його? — звернувся він до присутніх.

— Вінуа, — промовив старий журналіст із сивуватою борідкою. — Я познайомився з ним у Римі перед війною, коли він командував окупаційним корпусом. То людина крутої вдачі, старий сенатор імперії.

Вайт струснув головою.

— Вінуа туди призначений не для ведення війни, а щоб придушити опозицію. Бездарність Трошю стала надто очевидною. Вінуа, безперечно, більш упертий. Але я не думаю, що він має намір битися далі: про те свідчать перші вжиті ним заходи — знімає війська з фронту під Сюреном, під Жантійї та Ліла і хоче їх одвести до самого Парижа...

— У тому є свій сенс, — знову озвався чоловік із сивуватою борідкою. — Мосьє Вісмарк бажає, щоб французи самі влаштували свої справи.

Кук подивився на пруссака:

— Здається, мосьє Фавр перебуває у Версалі?

— Якщо його зараз немає, то скоро він буде...

— Нам було б бажано знати про це.

— І ви про те дізнаєтесь, месьє, свого часу дізнаєтесь. В усякому разі, перемир'я тепер стало вже питанням днів, а може, й годин.

До столу підійшов високий на зріст і досить ще молодий чоловік і нахилився до американця. Очевидно, це був один з його земляків. Він прошепотів йому на вухо кілька слів. Кук насупив брови.

— У вас якісь свіжі новини? — спитав Вайт. — Ви пам'ятаєте нашу угоду: нічого не приховувати...

— А приховувати й нема чого. Це лише підтвердження. Справа вже відома агентствам. У Парижі сьогодні відбулись бої.

— Отже, це так серйозно?

— Батальйони народних кварталів спробували захопити Отель-де-Віль.

— Нам це вже відомо.

— Ними керували численні відомі ватажки з інтернаціоналістів і бланкістів...

— Ви знаєте їхні імена?

— Одного звуть Дюваль, інших — Ріго, Сапіа... Шодей зустрів їх в Отель-де-Вілі. Це помічник Феррі.

— Що ж далі?

— Вони відступили і знову повернулись. Але бретонці з рухливих загонів Вінуа вже були насторожі, в усіх вікнах. Вони стріляли...

— Були жертви?

— З десяток мертвих і сорок поранених з боку червоних. Сапіа вбитий. А скоро надійшли й підкріплення на чолі з Вінуа і Клеманом Тома. Цього ж вечора порядок був наведений. У Парижі дуже холодно, й Вінуа повністю оволодів становищем.

— То просто якийсь інцидент,— сказав пруссак.

— Так,— вів далі американець.— Щойно мені повідомили, що Вінуа вжив серйозних заходів. Заборонені клуби, кількість військових трибуналів подвоєно. «Ле Ревей» і «Ле Комба»¹, а також ряд інших газет заборопені... Заарештовано з сотню ватажків.

— Тепер французи можуть з нами вести переговори,— промовив пруссак.

Жінка підвелась.

— Мабуть, мені вже час іти,— сказала вона з усмішкою.

Вайт нахилився до Кука. Здавалося, він давно вже забув про присутність мадам Кюлоз.

— Ви підете телеграфувати?

— Завтра вранці,— відповів американець.

— Справи досить цікаві...

— Як це розуміти?

— Вінуа був потрібен лише слухний привід, щоб придушити опозицію. То ясно. Завтра Фавр буде у Версалі, і Бісмарк призначить йому побачення. Ви маєте рацію: телеграфувати потрібно саме завтра вранці...

Офіцер теж підвівся:

— Дозвольте мені вас провести, мадам...

— Але ж іти дуже близько. Я повертаюсь до готелю «Ватель». А для цього потрібно лише перейти дорогу...

---

¹ «Пробудження» і «Битва» — назви революційних газет.

Він провів її до холу, заповненого офіцерами в парадній формі й цивільними в чорних костюмах. З'являлися й зникали кур'єри. Знадвору долинали цокіт кінських підків по замерзлій землі й скрип коліс екіпажів. При вході варту несли гренадери. Часом, коли з'являлася якась особливо поважна особа, лунала хрипка команда, що на мить глушила загальний шум, і солдати, виструнчившись, брали на караул.

* * *

Довга й широка вулиця Резервуар у Версалі пролягла від палацу до бульвару Королеви. Обсаджена деревами, з красивими старими сірими будинками й готелями, з широкими тротуарами, вулиця повільно піднімається до широких мурів палацу, що ховають за собою знамениті сади та басейн Нептуна.

Ідучи в напрямі палацу, можна було потрапити до готелю «Вотель», що був розташований ліворуч, а трохи далі, з правого боку, височів готель «Резервуар» — чотирикутна будівля простих і благородних форм, колишня резиденція мадам де Помпадур, з вузькими вікнами, мансардами під шиферним дахом, з великим жовтим фасадом і надто звичайним входом, з двома пілястрами, що облямовували вікна з кольоровими шибками...

У ці січневі дні 1871 року Версаль жив дивним життям. На вулицях старого й сумирного міста, що наче марило уві сні своїми королями, роз'їжджали коляски й фургони, повозки й вершники. Звідусіль, поодинокі і групами, з'являлися солдати у формі або коротких робочих блузах. Пронизлива музика флейт, тремтливі звуки сурм вривались у тишу вулиць і вуличок. На широких і вузьких дорогах гучно тупотіли німецькі чоботи.

У готелі «Резервуар» зупинилися принци різних держав, а також вищі офіцери й генерали. Неповдалік, у префектурі, жив прусський принц. На Новій вулиці, у голови магістрату мосьє Ламбіне, розташувався Мольтке. Сам Бісмарк поселився в дуже простому готелі мадам Жессе на вулиці Прованс, зовсім маленькій і вузькій, що виходила на бульвар Королеви.

Усі вони жили, безперечно, за рахунок міста Версаля, мер якого, мосьє Рамо, через це повинен був вжити негайних заходів, щоб забезпечити необхідними продуктами й постільною білизною і війська, й німецьке командування.

Кількома днями раніше, з наближенням коронації у зпаменигій Дзеркальній галереї, як офіційно було повідомлено, до міста наїхала величезна кількість нових візитерів — особи королівської крові, військові вищих рангів, що викликали додаткові труднощі у розміщенні. В усіх кварталах за золото наймали не тільки найменші мансарди, але й кутки в найтісніших коридорах.

Коли стояла гарна погода, версальці, що лишилися у своєму місті, могли бути присутніми на прогулянках офіцерів по бульвару Королеви й вздовж вулиці Резервуар, яких інколи супроводжували їхні німецькі дружини, які приїхали на кілька днів, щоб помилуватись містом французьких королів. Тоді між сірими й спокійними фасадами будинків виблискувала парадна форма, орденські стрічки, золоті еполети. Між жіночими капелюшками, прикрашеними страусовим пір'ям і султанами, погордливо блищали гострі шпички сталевих касок.

Хоч населення подвоїлося і навіть потроїлось, харчів було вдосталь. Найрізноманітніші товари й продукти харчування, які не могли більше доходити до Парижа, забезпечували торгівлю у Версалі. Власники ресторанів були зобов'язані постачати офіцерів німецьких військ доброю їжею за встановленими цінами, про що сповіщали оголошення, вивішені на дверях. Сніданок коштував два з половиною франки, в нього входили дві м'ясних страви, до однієї з них додавався гарнір з овочів, сиру й масла, а також півпляшки червоного вина й пляшка пива. Вдосталь було і продуктів моря. Великий лангуст коштував усього два франки.

Тепер місто не засинало ні вдень, ні вночі. Незважаючи на сніг і холод, у найменших вуличках чулися голоси, безперервно прибували й відїздили кавалеристи та екіпажі, команди піхотинців чи артилеристів, що готувалися до маневрів і параду. Можна було бачити солдатів і офіцерів, які поверталися з бою або з окопів, що оперезали Париж, брудні і втомлені підрозділи. З'являлись також розкішні упряжі з блискучими дверцятами, начищеними до блиску ліхтарями. З колясок виходили виблискуючі золотом, прикрашені китицями вельможі й генерали. Туманні й морозні дні, сірість вулиць і брукованих шляхів нерозривно поєднувалися з війною та святами.

Було вже близько півночі, коли мадам Кюлоз, власне, та, яку саме так називали, вийшла з готелю «Резервуар», щоб дістатись своєї кімнати в готелі «Ватель». Вона пройшла між подвійними рядами гренадерів і відразу ж загубилася серед людей, що кишіли на тротуарі. Позаду неї в холодному, небі здіймалась похмура маса палацу. Повз його ґратчасту огорожу один за одним проїздили екіпажі. Дорога, на якій при світлі ліхтарів блищала замерзла грязюка, спускалася до бульвару Королеви між рядами оголених дерев.

Багато людей було і біля входу в готель «Ватель», де проживали офіцери, а також численні іноземці й комерсанти, подорожні, мандрівники, які зупинились у Версалі, чекаючи закінчення війни, таємничі особи, що приходили й сновигали невідомо у яких справах або в пошуках якихось відомостей.

Жінка пройшла через великий переповнений хол і прямувала до контори готелю. Грум простягнув їй записку, яку вона недбало прочитала, пробираючись до сходів між групами людей, між купами нагромаджених ранців, офіцерських баулів і чемоданів. Готель «Ватель», як і інші подібні установи, вже прийняв значно більше мандрівників, аніж міг умістити в звичайні часи. Людей розміщували всюди, навіть у коридорах, салонах і більярдних залах, а також по мансардах.

Мадам Кюлоз пощастило отримати на третьому поверсі щось подібне до мебльованої прибудови.

Незважаючи на пізній час, по сходах і коридорах безперервно сновигали військові й люди в цивільному. В усіх кутках і зовсім неосвітлених вузьких проходах папувала темрява, у них, як можна було здогадатись, призначались побачення й таємні зборища. Готель повністю втратив свій розкішний і комфортабельний вигляд. Килими лежали брудні й подерті. Паркетів відтепер уже не натирали й майже не підмітали. Стояв тривкий сморід ніколи не просихаючого одягу, поту й дешевих сигарет.

Мадам Кюлоз заглибилась у довгий темний коридор і врешті дійшла до своїх дверей. На мить зупинилася, щоб перевести подих. Цей закуток був порівняно тихий. Лише з кінця коридора долинали кроки, гомін голосів, бряжчання посуду й пляшок,

Так, вона втомилась. Вона не брехала, коли казала, що хоче спати. Вальс скінчився. Скінчилося свято, завершився бал. Вона добре знала, що їй зараз скаже дзеркало, коли вона схилиться до нього. З-під рум'ян на неї гляне обличчя старої жінки. Чорне волосся, яскраво-червоні вуста та інколи ще живі очі — от і все, що в неї лишилось од колишніх днів. Вона враз струсонулась, мов тварина, що вийшла з води. Їй нестерпно захотілося дістатися до свого вузького ліжка, лягти і вкритися зайложеними ковдрами, поринути в сон, у забуття. Ні про що не думати, нічого не робити! Темний шлях, а в його кінці — ще більший морок і ніч.

У записці було сказано: «Завтра о восьмій годині чекаю на вас». Почерк секретаря, без підпису. Вона повинна була спалити це владне й лаконічне послання. Завтра о восьмій вона піде на вулицю Прованс у маленький будиночок, де її приймав Штауффельберг. Пруссак зустрине її з лицемірною ввічливістю, поцілує руку й задасть тисячу питань. Що він робив з її відповідями, з усіма цими «кажуть», з пересудами, уривками фраз, які вона йому приносила? Доповідь мосьє Бісмарку? Можливо. Вона знала, що Бісмарк жив на тій самій вулиці. Неодноразово бачила, як він, важкий і неповороткий, в одній і тій же уніформі, з суворою пикою і холодними очима з червоними повіками, сідав у свій екіпаж. Саме таким був справжній господар Німеччини, а можливо, й усієї Європи, цей товстий і великий пруссак, відгодований сосисками й пивом, що, як справжній буржуа, жив у маленькому версальському будиночку.

Вона штовхнула двері своєї кімнати.

Через вікно без віконниць було видно чисте світле небо. Сяйво місяця проникало в прибудовану кімнату, у якій ледь виднілося ліжко, поганенький комод, два стільці й маленький туалетний столик, на якому у безладді стояли пляшечки й флакони.

Вона підійшла до комода, чиркнула сірником. Убогий вогник свічки освітив брудну стелю.

Від стіни коло дверей відділилась тінь.

Жінка повільно обернулась.

— Тепер і ти з'явився! — промовила вона байдужим голосом.

— Так, я прийшов!

З першого ж погляду вона впізнала того, хто чекав на неї, а коли відвернулася, чоловік знову відступив у темряву під стіною.

— Так, я прийшов! — повторив він, намагаючись надати голосу глузливому відтінку.— Вже давно пам слід було б зустрітись.

— А ти постарів, Бессане,— холодно зауважила вона.

— Усі старіють.

— Знаю. Я сама стала вже старою.

Вона присіла на край ліжка.

— В тебе нічого немає випити? — спитав він.

— Ні! Цього вечора нічого.

— Ти щойно танцювала з пруссаками? — продовжував він з підкресленою брутальністю.

— Так!

— А завтра доповідатимеш Штауффельбергу?

— Так! І ти також.

Він розгублено насупив брови. Вона ж продовжувала:

— Я розповім йому, що бачила й чула. Наприклад, що думають англійські й американські репортери. Він за це платить мені. І тобі також. Чого ти хочеш тепер?

— Поговорити.

— Я втомилася. І хочу спати. Забирайся! Ти мені вже набрид!

— А ти скажеш Штауффельбергові, навіщо ти цими днями їздила до Парижа? Адже ти була в Парижі!

— Так, була!

— Ми повинні порозумітись...

— Для чого?

— Скоро все зміниться...

— Так, все скоро повинно змінитися. Перемир'я підпишуть завтра. Пруссаки увійдуть у Париж.

— І хто очолить уряд?

— Тьєр.

— Червоні знову спробують повстати.

— Ні, з цим покінчено.

— Здається, ти добре з усім обізнана.

— Моя тобі порада: забирайся! — з холодним презирством кинула вона.

— Куди саме?

— Куди хочеш. Кудись у Європу. В Америку. Під три чорти!

— А якщо я захочу лишитись?

— Граф Бессан мертвий. І ти його ніколи не воскресиш. Бо ти тільки бродяга. Так чи інакше, але поліція тебе врешті затримає.

— Вона затримає і тебе.

— А то вже моя особиста справа.

Вона простяглася на ліжку, спершись підборіддям на руки.

Зненацька він пішов до неї з простягнутими руками, полум'я свічки враз освітило втомлене обличчя марнотратника. Раптове бажання запалило у маленьких безбарвних очах незвичайні іскри.

Жінка не поворухнулася. З якоюсь іронічною цікавістю вона спостерігала цю маску п'ятдесятирічної людини, вкриту склеротичною сіткою.

Він пробурмотів хрипким голосом:

— Маргеріт...

Нахилився до неї, і вона побачила, як тремтять його руки.

Вона зареготала.

— Ти збожеволів, Бессане! А я ж думала, що ти прийшов просити в мене гроші... або щоб помститися...

І вона знову зареготала.

— Хіба у Версалі мало дівок? Їх вистачає! У Версалі все організовано добре — поліція, готелі, кохання...

Важкі тремтячі руки лягли на плечі жінки, але та враз скочила з ліжка й підбігла до поганенького дзеркала, що висіло над комодом. Вона схопила свічку, піднесла її на рівень своїх очей і наблизила обличчя до темного скла.

— Глянь-но, хто я і якою стала!

Вона поставила свічку й рвучко обернулася до нього:

— Я вже стара, Бессане, така ж стара, як і ти. Я надто багато п'ю. Як і ти! Мені слід було б сидіти у своїй провінції, я мала палац, землю. Була майже багата. Вродлива. Але з тим покінчено. Я стала стара. Шпигунка! Як і ти!

Бессан знову зробив крок до неї і раptom брутально схопив її у свої обійми. На якусь мить вона скорилася йому. Він цілував її розпатлане волосся, белькотів незрозумілі слова, та раptom вона пручко визволилася і так само брутально відштовхнула його з такою силою, що він аж поточився.

— Кінець, — промовила вона тихим голосом. — Пруссаки виграли, й ми нікому не потрібні. Тепер або втекти, або вмерти... А ти нездатний вмерти. Отже, забирайся!

— Пхе! — озвався той тягучим голосом. — Ще можна врятуватись.

— Врятуватись?

— Такі люди, як ми, завжди потрібні.

— Таких людей, як ми, завжди повно!

— А ти знаєш, що тебе шукає Верні й що він зараз на службі у Тьєра?

— Плювала я на Верні...

— То й дурна! Адже саме він командуватиме завтра,

— Звідки це тобі відомо?

— Я знаю багато чого. І про нього, і про тебе.

— Ти так гадаєш?

Він ще раз кинувся до неї. Їй здалося на цей раз, що його чоловіча сила подесятерилась. Бессан забув про усе, що його оточувало — про жалюгідний вигляд кімнати, Версаль, пруссаків, окупацію, війну, небезпеку... Ним непереборно володіло єдине бажання повністю підкорити собі цю жінку. Вона ж відчайдушно пручалась. Він намагався штовхнути її в темряву до ліжка. Жінка вже задихалася, та й він сам дихав хрипко. Усе тісніше притискував до себе важкі груди жінки, чорне волосся якої майже зовсім закривало її обличчя.

— Забирайся! — врешті закричала вона.

Він злякався, що її крик можуть почути в кінці коридора. Вона скористалась його нерішучістю й зовсім звільнилася з його обіймів.

— А тепер забирайся! — повторила вона. — Ти знаєш, що я ніколи не вагаюсь.

З цими словами відскочила до комода і схопила короткий кинджал із срібним держаклом, що лежав серед купи щіток і флаконів.

— І все ж колись я доберусь до тебе! — просичав він, відступаючи до дверей.

Вона обернулася, порилась у сумочку, дістала з неї пачку великих синіх асигнацій і кинула йому.

Він присів навпочіпки, щоб підібрати гроші. Підвівши голову, побачив обличчя Маргеріт де Фобла. Вона не сміялася, не глузувала. Її лице знову закам'яніло, стало білою маскою, на якій ще жили пурпурові уста.

Двері зачинились.

Жінка повернулася до ліжка і внала просто на стару ковдру. Вона тремтіла. Плечі її здригались. Біле обличчя було залите сльозами, очі заплющені. І в цьому розпачному риданні їй марилося дивна картина. Нічний морозний пейзаж. Залишена людьми крижана пустеля. А потім з темряви зненацька виникав ооскаженілий кінь і через мить знову зникав у пітьмі, і, як колись, цей кінь завжди заносив її все далі й далі невідомими стежками з почі в піч.

Десь далеко, у якомусь військовому таборі, заграв ріжок. Чи то прусський ріжок вигравав зорю, кидаючи свій клич над сірими будівлями й вулицями, блискучими від льоду. Чи то просто була болісна музика сновидінь або кошмарів?

Прокотився барабанний дріб, наче підкреслюючи різку арію флейтиста. Десятки, сотні чобіт затупотіли по замерзлій землі. Усім цим були сповнені сновидіння і зоря. Усе це починалось з темряви й прямувало до безвісті. Загін людей па марші, механічні кроки яких позначали ритм долі, життя й смерті. Смерті! Так, смерті!

Йї знову привидівся офіцер з рудим волоссям, з очима кольору океану й молоді музиканти з дитячими обличчями. Вони були там, унизу, на вулиці. Вони крокували вулицями під звуки флейт і барабанів. Вони також прямували з ночі в ніч.

ХІІ. ТЬЕР НАСТУПАЄ

Тьер вздовж і впоперек міряв кроками кабінет. Маленький зростом, він нервово ходив, інколи схилиючи голову і прислухаючись до того, що коїлося зовні. Зупинився перед високим вікном, що виходило на внутрішнє подвір'я, де солдати складали рушниці в піраміди.

Небо було сіре. Вітер ставав поривчастий. Його гудіння чулося в каміні, де горіло кілька полін. Стояла пропизлива погода березня, коли простір синього неба враз закривався шквальними хмарами, а дощі шмагали чорне каміння й листя, що пробивалось на деревах.

День тільки починався. З самого ранку вітер посилювався ледь чи не вдвічі. Тьер дістав з кишеньки в жилеті великого золотого годинника, кинув на нього швидкий погляд, повернувся до столу, перегорнув кілька папірців і знову заходився крокувати, поринувши в думки.

Через кілька хвилин він зупинився, став спиною до вогню, підбравши поли свого сюртука. Що це на нього подіяло — тепло від вогнища чи висновки його думок? Усмішка освітила бліде обличчя, над яким стирчав біло-сніжний чубок.

Так, він справді був тут, у приміщенні Ке д'Орсей, у центрі Парижа, хазаїн Парижа. Усе сталося так, як він

того й бажав. Протягом місяця, від 16 лютого, на нього було покладено виконавчу владу. Ніколи він ще не був такий щасливий! Незважаючи на всі труднощі, на глузування й ненависть, доля, яку він собі накреслив, вершилася з точністю годинника.

Після кривавої бойні під Бузанвалем справу було зроблено рукою майстра. Той дурень Трошю подав у відставку, бонапартист Вінуа став губернатором Парижа, яскраво виражений реакціонер Фавр — комендантом Отель-де-Віля разом із Феррі. Окрім того, Фавра можна було посилати сперечатись з Бісмарком. День 21 січня дав можливість помірятись силами. Була мить, коли його навіть охопив страх. Цей несамовитий Париж підвів голову. Національні гвардійці з червоних кварталів кинулись до Мазасу¹ вивольяти Флуранса та інших, потім зібрались перед Отель-де-Вілем, галасуючи: «Ніякого перемир'я! Війна до переможного кінця!» Божевільні! Вони забули про бретонські рухливі загони й моряків, що засіли в Отель-де-Вілі. А ті зробили гарне діло! Віднині можна було вже вдатись до репресій. І можна було сказати всім чесним людям, селянам, дрібним буржуа: «Тепер ви бачите цих дикунів, які хочуть повалити республіку!»

Відтоді все могло розвиватись нормально: газети було заборонено, ватажків заарештовано, клуби закрито, а балакунам просто позатикали роти. І в цей же час розмовляли з Бісмарком так, як можуть розмовляти лише люди з однієї пристойної компанії. Бісмарк уже зіграв свою гру. З урядом бунтарів не провадять переговорів, домовляються лише з громадянами, наділеними законними повноваженнями. 29-го було підписано перемир'я, і пруські прапори замайоріли на фортах, а через двадцять один день після перемир'я мали бути обрані нормальні Національні збори. Вибори — то голос Франції, і Париж змушений буде замовкнути.

Наступного ж після перемир'я дня торговельні крамниці поповнилися новими запасами, критий ринок був переповнений продовольчими товарами. Гамбетта спочатку почав галасувати, називаючи підписаний пакт безчесним, а такі люди, як Клемансо, протестували лише для форми. Гамбетта наполягав на тому, щоб битись в Оверні і навіть в Алжирі! Врешті він покинув усе й виїхав до Сен-

---

¹ М а з а с — в'язниця в Парижі, переважно для політичних в'язнів.

Себастьяна! Тепер лишився тільки Париж, вічно цей Париж! Але наслідки виборів були більші ніж чудові. Ніколи навіть і не мріяли про подібні Національні збори: аристократів і диктаторів у них увійшло значно більше, аніж у будь-які попередні Національні збори, по суті, більше, ніж у Генеральні штати 1789 року!

Тьєр знову заходив по кімнаті. Посмішка продовжувала вигравати на його вустах. Він не помилився! Він ніколи не помилявся. Кожна фігура на політичній шахівниці пересувалась ним з великою обережністю й точністю. Його особиста коронація відбулась у Великому театрі Бордо. Він ніколи не зможе забути день 13 лютого. Позолочений зал, три величезні люстри з виблискуючими підвісками, поміст, укритий пурпурною тканиною, виставлені прапори, а перед ним на червоних сидіннях усі ці важливі персони, аристократи, промисловці, великі комерсанти, що слухали його з такою шанобливою увагою. Він мав їхні голоси, голоси справжньої Франції. Так, як і він, вони зібралися там для того, щоб покласти край безглуздя і безумствам усіх цих інтернаціоналістів, комунарів і комуністів, яких уже не могли захистити кілька присутніх там базік.

Через тиждень, наділений виконавчою владою, він знову налагодив контакти з Бісмарком. Йому тоді вже було відомо, як Бісмарк відгукнувся про нього в інтимному оточенні: «Мій маленький друг Тьєр — людина надзвичайно розумна й дуже привітна...»

Його програму можна було сформулювати двома пунктами: домогтися миру й приборкати Париж. Незважаючи на протести депутатів Парижа та ельзасців, миру він домогся. Усі інші погодилися з п'ятьма мільярдами контрибуції та іншими вимогами пруссаків. Завжди слід знати, чого ти хочеш. Щодо паризьких депутатів, Гамбетти, всяких Вікторів Гюго, Рошфорів, то вони просто подали у відставку. І дуже добре! Тепер його оточували тільки достойні особи, і він мав законну владу. Лишалось розбити Париж, і Париж буде розбито!

* * *

У двері постукали. Черговий офіцер сповістив:

— Комісар Верні.

— Хай заходить!

Тьєр повернувся до свого бюро. З поважним виглядом у край зайнятої людини він дивився на схудлого й почор-

нілого, втисненого у тісний сюртук чоловіка, що наближався до нього з кашкетом у руці. Верні постарів, але ще не мав сивини. Його видовжене завдяки борідці обличчя мало жовтуватий відтінок, і лише жвавий погляд, що його Верні намагався стримати, інколи оживляв його.

Тьер показав йому на фотель навпроти свого бюро.

— Я хотів послухати вас, комісаре, перш ніж прийняти своє рішення. Як просуваються справи?

— На краще! — відповів Верні глухуватим і шанобливим голосом.

— І все ж?

— Люди скаржаться, але не ворушаться...

— На що вони скаржаться?

— Усе на те ж скасування винагороди в тридцять су для національних гвардійців.

— Це все пусте. Війну закінчено. Національна гвардія нам більше не потрібна.

Верні похитав головою:

— Крім того, підійшов термін відстрочкам платіжних зобов'язань...

— Матінко моя, але ж неможливо без кінця відкладати сплату боргів. У нормальному житті такий день обов'язково настає. Це ж мир, а в мирний час не можна безмежно відкладати платежі. Банкіри не схильні допомагати нам просто так. Отже, гроші повинні бути сплачені.

— Так, — продовжував Верні, — тридцять су не мають особливого значення. Але скасування відстрочок на борги значно прикріше. Воно торкнулося не тільки робітників, але й скромних дрібних буржуа.

Тьер весело розсміявся:

— О, ці кричатимуть, але не діятимуть. Я їх знаю. Зрозумійте, комісаре, що державний діяч повинен прийняти в конкретний момент рішення і вже тоді дотримуватись його. Я прийняв своє рішення. Я завжди приймаю рішення. Розкажіть мені про щось інше!

— Про інше?

— Так! Про інтернаціоналістів. Про славнозвісний Центральний Комітет Національної гвардії. Про робітників. Що вони зараз поробляють? Ці месє з червоної афіші! У них був траур, коли німецькі солдати прийшли на Єлісейські Поля. А насправді ці німецькі солдати врятували нас.

— Зараз інтернаціоналісти не становлять особливої небезпеки, — повільно відповів комісар.

— Ви так гадаєте? — спитав Тьєр голосом, у якому цікавість переважала приховану іронію.

— Ні. Так мені доповіли з Ла-Кордері. Вони вагаються... Ватажки, подібні до Варлена, хотіли б їх залучити до співробітництва з Центральним Комітетом. Дехто цього побоюється. Особливо прихильники крайніх заходів. Вони вважають, що Центральний Комітет ще надто буржуазний...

Тьєр радісно закудкудакав і нахилився вперед:

— То вже щось нове для мене.

— Дехто, — розповідав далі комісар, — твердить, що Інтернаціонал надто рано ризикує себе скомпрометувати... Є й такі, що підтримують Варлена. Вони вважають, що слід приєднатись до Центрального Комітету, щоб узяти його в руки й не дати себе вести на буксирі в буржуазії.

— А гармати, чи вели вони мову про гармати?

— Так, безперечно, але, якщо діяти швидко, то їх можна захопити.

— Ми діятимемо швидко. Ці місяць надто багато балакають. Я ж волю за краще діяти.

Верні поляскав по ручці крісла.

— Справді! Я переконаний, що і для них становище далеко ще не ясне. Адже лише 24 лютого вони заснували Республіканську Федерацію Національної гвардії й тільки 4 березня затвердили у залі Тіволі статут тимчасового Центрального Комітету. Їхні люди обираються на виборах, що мають три щаблі: у батальйонах, легіонах і, врешті, у найвищий орган — Центральний Комітет. Зараз саме проходять вибори. А там багато балаканини й суперечок.

Я читав їхню афішу від 4 березня. Вона мене не налякала. Вам відома моя перша відповідь. Я призначив Ореля де Паладіна командуючим Національною гвардією. Мосьє Рошфор лютує, але справу зроблено.

— Справді, призначення генерала сприйняте погано.

— Але треба, щоб ці місяць відчули кулак. Я заборонив шість газет, серед них «Ле крі дю пепль» мосьє Валлеса і «Ле мо д'ордр»¹ мосьє Рошфора. То моя відповідь на 4 березня!

— Так, знаю!

— Зараз не Париж столиця Франції, а Версаль.

---

¹ «Крик народу» і «Наказ» — назви революційних газет.

— У Центральному Комітеті,— вів далі Верні,— прозвучала пропозиція проголосити Париж незалежною республікою...

Тьєр ураз випростався за своїм бюро на весь свій невеликий зріст. Його маленький білий кулачок стукнув по паперах, що лежали перед ним.

— Слушайте добре, комісарє, що я вам зараз скажу. То ж просто чудова пропозиція. Хай ці месьє відокремляться від країни! Можу наперед сказати, що в такому разі вони напевне загинули б!

Він знову всівся на своє місце.

— В усякому разі, в них надто мало часу. Я запросив вас, Верні, щоб поставити конкретне питання.

— Готовий виконати ваші вказівки! — озвався Верні, знизивши голос і наче відчуваючи, що саме зараз відбудеться найважливіша розмова.

— Чи можна діяти завтра?

— Діяти?

— Так! Я хочу сказати — щоб покінчити з усім цим!

Тьєр більше не дивився на поліцейського. Його погляд був спрямований на камінь, де тріщали поліна. Але він не бачив ні вогнища, ні розжареного вугілля. Йому вижалася руда пика Бісмарка, холодні сині очі канцлера, він навіть чув його прусський голос, що виразно вимовляв пофранцузькому: «Поки ще маєте армію, спровокуйте повстання, щоб потім придушити його!» Армія була тут. Попередні мирні переговори дозволили залишити в Парижі гарнізон з дванадцяти тисяч солдатів. Бісмарк дозволив збільшити цю кількість до сорока тисяч. З 8 березня Вінуа почав вводити в Париж три дивізії свіжих військ; крім того, чекали прибуття дванадцяти тисяч піхотинців, відправлених після поразки в Німеччину, що мали прибути з Майнса залізницею...

— Я сказав ясно: покінчити з усім цим. І ще скажу: завтра, 18 березня. Як ви на це дивитесь? Чи здатні вони вчинити опір? Ви повинні бути з цим обізнані, комісарє. Ви всюди маєте агентів. Ви збираєте відомості й пересуди. І ви знаєте думки в головах цих месьє...

— Мені здається...

— Ну, ну?

— Діяти можна! — з силою вимовив Верні.

— То ваше переконання?

— Так! Вони надто багато балакають і ще дуже роз'єднані. А час працює на них, Із усім цим справді слід кінчати.

— І ми покiпчимо!

— Якщо добре подумати, то це найсприятливіший час,— почав знову комісар.— Коли багато людей протестує то це їх втомлює. Облога була жорстокою. Військовий трибунал Шерш-Міді засудив Бланкі й Флуранса до страти, Валлеса — на шість місяців. А хіба це викликало особливе обурення? Що ж до гармат, то ми поки що втратили їх і в Люксембурзькому саду, і на площі Вож... Але тільки тому, що ставили не ту ставку...

— Ставку ми поставимо! — виразно промовив Тьер різким голосом.— З завтрашнього дня!

За вікнами вже розвиднілося. Порив вітру загув у каміні. Під його подихом полум'я затріпотіло.

Маленький чоловічок підвівся з-за письмового столу й почав ходити по кімнаті. Верні шанобливо повертався у своєму кріслі і слідкував, Тьер прогулювався. Сюртук бив того по худеньких ногах. Виблискувало пенсне, білий чубчик погойдувався над широким білим лобом.

Він зупинився перед каміном і подивився на полум'я, що стрибало від подувів березневого вітру. А той бушував у трубі й гарчав, мов загнаний у клітку дикий звір.

— Ми повинні вжити заходів негайно. Негайно!

Верні кивнув головою. Кінець його борідки торкнувся краватки.

Тьер і далі цідив крізь зуби слова:

— Уся країна зі мною. Я це знаю. Провінція і селянство. Лишається Париж. Якщо Париж обеззброїти, Париж перетвориться в ніщо. У Люксембурзькому саду і на площі Вож ми промацали суперника. Він не кинув гармати. Але кині! Завтра його буде розбито! Та хіба вони по-справжньому насторожі?

Верні сприйняв останні слова як запитання.

— Безперечно,— відповів він, зважуючи своє ствердження,— вони певною мірою остерігаються, тому навколо гарматних парків завжди багато гвардійців. Але Париж, по суті, зовсім спокійний... Так, Париж спокійний!

— Дуже добре. Національні збори призначено на 20 березня у Версалі. Я з'явлюсь на них переможцем над заколотом. Розумієте, Верпі? Лишається тільки здійснити задумане.

Комісар знову кивнув головою:

— Якщо вдаримо по гарматах на Монмартрі, то вони заверещать, мов пав'жені. А тоді ми їх роздушимо!

Тьер глянув на Верпі й випростався.

— Спочатку Монмартр, Бельвіль і Східні квартали. То головні об'єкти. Префект поліції, генерал Валантен, що заступив місце Шоппена, повинен виділити військових, деяку кількість комісарів і агентів, що діятимуть позаду кожної колоши, розшукуючи й заарештовуючи усіх найбільших ватажків...

— Я щойно бачив Шоппена,— стиха промовив Верні. Тьер насупив брови:

— То добре. Ви не гаєте гасу. Ви ж самі, комісаре Верні, отримуєте найголовніше завдання: займаєте Ла-Кордері і вулицю Бафруа у передмісті Сен-Антуан, там резиденція цієї уславленої Федерації Національної гвардії. Ви повинні стежити за цими місцями, проникнути в них і захопити усіх тих месьє. Ви їх знаєте. Адже працювали в Лагранжем. Я довіряю вам, месьє Верні, і не забуду послуг, які ви нам зробите... А зараз я маю зібрати невелику нараду. Повністю покладаю на вас це завдання, комісаре. Воно надто важливе.

Комісар підвівся.

— Ви лишатиметесь у постійному зв'язку як з генералом Валантеном, так само і зі мною. Все ясно? Наступ почнеться о третій годині цієї ночі.

Верні вклонився й попрямував до дверей.

— Зачекайте, комісаре, зачекайте... Мені відомо, що ви енергійна людина. Тож не послабляйте зусиль. Вказівки будуть суворими. І ще одне. Я ніколи не забуваю... Генерал Валантен не завжди буде префектом поліції. У вас є майбутнє, комісаре...

Він зробив короткий жест, ніби прощаючись, і повернувся до свого столу. Тим часом Верні безшумно сковзнув через двері у вестибюль.

* * *

Кількома хвилинами пізніше черговий офіцер увів Шоппена і його наступника, генерала Валантена. Скоро з'явився й Вінуа в супроводі полковника. Тьер, стоячи за столом, зустрів їх легким кивком голови, потім схилився над картою Парижа, розгорнутою перед ним.

— Отже, справу вирішено, месьє. Все відбудеться цієї ночі.

Він глянув на затягнутого в форму Валантена.

— Щойно звідси вийшов Верні. Він особисто займатиметься Ла-Кордері і вулицею Бафруа.

Валантен вклонився. В нього було широке обличчя, якому він намагався падати серйозного вигляду. Глянув на Шоппена й виголосив:

— Інші комісари також мають свої завдання, так само, як і окремі групи агентів.

— А військо? — звернувся Тьер до Вінуа.

Генерал наблизився до карти. Довгим і вищеним вказівним пальцем показав місце, де розкинувся Мон-мартр.

— Тут розташувалася дивізія Сюзб'єля з двома бригадами. Однією, що займає висоти, командує Леконт, другою, розташованою внизу, — Патюрель. Леконт, не роздумуючи, піде на гармати. Йому можна довіряти. Перша ж нагода — і він пустить у хід шаблі. Вони намагатимуться, безперечно, захищати гармати. Тоді все й почнеться. Якщо ці месьє здадуться, то добре. Їх негайно на місці заарештують. Якщо ж вони чинитимуть опір — їх на тому ж місці розстріляють. Наказ беззастережний.

Рожевий полірований ніготь просунувся на схід.

— Дивізія Фарона повинна зайняти Бельвіль і Бютт-Шомон. Дивізія Модюї з бригадою Вольфа утримуватиме площу Бастилії й Отель-де-Віль, Венсенський вокзал, міст Аустерліц і Арсенальний міст. Сіте, мости й площу Сен-Мішель захищатиме бригада Оріу. В Люксембурзькому кварталі ще лишиться резерв.

Він говорив сухим й впевненим голосом, обличчя його було абсолютно спокійне.

— 110-й лінійний полк також захищатиме Отель-де-Віль, 89-й — Тюільрі. Лувр триматиме жандармерія. На площі Згоди й на Єлісейських Полях ми залишимо резерв артилерії та готові запряги. Четверта дивізія перебуватиме у резерві за Будинком інвалідів і Військовою школою.

— Гаразд, — промовив задоволений Тьер. — Усе повинно пройти швидко й так, щоб комар носа не підточив.

— У солдатів не буде ранців, — продовжував Вінуа. — Вони матимуть лише шматок хліба й набої, тож ітимуть швидко. Підйом призначено на дві години без сигналів сурм. Копита коней будуть обгорнуті ганчірками. Ми оволодіємо Парижем без усякого галасу.

— Комісари й визначені поліцейські йтимуть зразу за військами, не гаючи часу, — додав Валантен. — Вони наклеюватимуть підготовані афіші.

— Афіші готові? — спитав Тьер.

— Ось зразок.

Генерал кивнув головою полковнику, що мовчки стояв коло Валаптена. Той розгорнув білу афішу, яку тримав під рукою, і поклав її на бюро.

Тьєр поправив своє пенсне.

— Чудово!

Маленький палець чоловічка вказав на останні рядки: «...покінчити з повстанським комітетом, майже всі члени якого, невідомі населенню, репрезентують лише комуністичну доктрину і намагаються віддати Париж на пограбування, а Францію привести до загибелі...»

— Чудово! — повторив він.

Він випростався і спокійно усміхнувся:

— Отже, завтра о третій годині. А тепер треба...

* * *

Верні вийшов з приміщення Ке д'Орсей, де Тьєр після повернення з Версаля влаштував свій генеральний штаб, і попрямував до Лувра. Ішов повільно, похиливши голову й заглибившись у свої думки. День уже зайнявся. Небом бігли важкі сірі хмари. Вздовж Сени все так же дув сильний вітер, люто пригинаючи дерева на набережній.

Поліцейський перейшов площу Згоди, вже майже повністю забиту валками й підводами, потім дістався до вулиці Ріволі. Значно побільшало перехожих, військових і цивільних. Карбуючи кроки, до площі Згоди йшла рота юних піхотинців. То були юнаки з рожевими, майже дитячими обличчями. Мабуть, вони розташувались табором десь на лівому березі Сени. Перед ними на коні їхав капітан. Вони вийшли на площу, вторглися в товпище фургонів і візків і зникли в сірому тумані.

Верні продовжував свій шлях під аркадами. Ішов тією ж неквапливою ходюю, немов востаннє відпочиваючи перед тією роботою, яку йому належало виконати. Завтра о цій самій порі все вже буде закінчено!

Гурт робітників у блузах, з шаспо на плечах, крокував прямо на нього. Вони сміялися й жартували грубуватими й дзвінкими голосами. Лише один з них кинув на нього погляд, мабуть, угадуючи в цьому схудлому й миршавому чоловікові поліцейського, переодягненого в чорне цивільне пальто і темний капелюх.

Верні нахилився до вузької вітрини, переповненої дрібничками, старовинними тарілками, статуетками, китайськими виробами. Але він не бачив усього того, що було виставлено за зашкленним склом. Інша картина, інша

обстановка поставала в його уяві. Раптом Париж припинив рухатись і гомоніти. Лишались тільки спокійні й безлюдні вулиці. Зникли насмішкуваті солдати, які забавлялися дитячою грою. Не існували більше вкриті лахміттям постаті, що влаштовували змови у шинках. Тиша! Мир! Вулиці прями й спокійні! Всюди порядок! Завтра пануватиме порядок!

Холодне тремтіння пробігло по його спині. Він випростався, струснув головою і пішов уперед, тепер уже значно швидше. Вітер під аркадами стьобав його вузенькі штани. Він глибше насунув на голову капелюх. У темряві коридорів, у мороці закутків народжувалось якесь загадкове гарчання. Він не відчував холоду, ні, йому було зовсім не холодно. А тремтів він, мабуть, від задоволення. Відчував, що наближався до жаданої мети.

Нещодавно він вважав, що все загинуло, і от тепер усе поверталось знову. Та сама влада, якої він колись досягнув за часів імперії і яку вважав назавжди втраченою, тепер знову була зовсім близько. Він щойно розмовляв з Тьером. У вирішальний момент Тьер радився з ним. А то ж був багатий, могутній і спритний чоловік. І даремно червоні глузували з нього, з його маленького зросту, вихора й пенсне. Футріке¹ — так вони називали його — виявився значно сильнішим. Цей чоловік був зроблений із сталі. Він не вагався. Знав, яку ціну треба сплатити за перемогу. Завтра... Завтра... Завтра Париж опиниться під чоботом і більше не поворухнеться!

Верні навіть підстрибнув, і хоч ніколи не сміявся, але тут не міг стримати скупой усмішки. Та ну-бо, що це з ним таке? Хіба в нього був час на прогулянки й мрії? В нього не було навіть двадцяти чотирьох годин, щоб приготуватися до вирішального удару. Але врешті прогулянки по Парижу, він це знав твердо, ще ніколи не бували марними.

Коли він проходив повз коридор біля якоїсь зачиненої крамнички, несподівано чиясь могутня рука схопила й потягла його. Він був безсилий вирватись.

— От нарешті й ти, Верні! — промовив глузливиий голос. — Ти знову пішов на службу?

До краю здивований, комісар швидко отямився. Якщо Верні інколи й доводилось дивуватися, то він принаймні ніколи нічого не боявся.

¹ Тобто «нікчема», «вездара».

Він упізнав високого чоловіка, який зараз височів перед ним і притискав його до холодної стіни, міцно тримаючи за плече.

— А-а, це ти! І ти не вмер? — відказав він спокійно.

— І ти також живий!

— Отже, тобі відомо, що мене намагались убити?

— Мені відомо багато чого. Знаю, наприклад, що ти повертаєшся після своєї доповіді мосьє Тьєру.

Верні схилив голову. В ньому піднімалась невизразна холодна й повільна лють. Жак Сонце тут. Берте, прозваний Жаком Сонцем, переслідуваний усією поліцією імператора, міцно зв'язаний з членами Інтернаціоналу, підбурювач страйків і заворушень...

І от він стояв перед ним. Він торкався його. Але Верні також знав, що цей мерзотник був спритний і сильний. Отже, його поранення не було аж надто серйозним, якщо він знову почав блукати по Парижу й вистежувати його, Верні.

Комісар пізнавав у півтемряві дещо дитяче обличчя Жака, його темну борідку, блискучі очі. І всього на відстані руки!

Він сіпнувся, але тієї ж миті відчув на своєму плечі важку долоню.

— Не здумай тікати або кликати на допомогу, — промовив голос з тулузьким акцентом. — Я вважав тебе просто поліцейським Верні, — продовжував він. — Тепер я знаю, що ти вбивця на службі у вбивць.

Комісар підвів голову.

— Годі-бо! — відповів він з презирством. — Ти знову починаєш свої лекції...

— Колись ти прислужував імперії. Знаю, що були люди, які захоплювались особою імператора. Ти міг належати до них. Уявімо, що ти не зрозумів злочинів Другого грудня. Сьогодні ти служиш на волочі. Тьєр повністю підкорився наказам Вісмарка. Робітники ж, яких ви переслідуете, виявились справжніми патріотами. А ви — зрадниками!

— Замовкни! — гримнув Верні. — Замовкни! Тобі лишається говорити зовсім недовго.

— Знаю. Ви хочете нас роздушити ще раз.

— І з тим не запізнимось!

Верні подумав: «Чи не надто багато я сказав?» Потім вирішив, що ніхто не може точно знати точного часу призначеної справи.

— Ти можеш мене вбити, але все одно тебе спіймають. А заразом і твоїх спільників.

— Ти так гадаєш? По-перше, я не вбиваю. І ти це знаєш. Саме тому ти й не боїшся. Я відпущу тебе, комісарє. Я хотів лише поговорити з тобою.

— Про що?

— Ти служив кепській справі. Так, дуже поганій справі, більше, ніж коли-небудь. З самого початку народ зраджують, убивають. Усе це робиться навмисне. І Бісмарк з тим цілком згодний. Невже ти не любиш свою країну? Невже взагалі ти не людське створіння?

Слова, далекі й невизначні, злітали навколо голови Верпі. Цей мерзотник насмілювався читати йому мораль.

— У чому полягає твій обов'язок?

Цей негідник іще бере па себе сміливість нагадувати йому про його обов'язок! Чи ж існує інший обов'язок понад той, що вимагає покінчити з людьми, які несуть безлад? Хіба ці злидарі репрезентують країну?

— Пустити мене, або я покличу на допомогу.

— Не покличеш! Бо інакше я діятиму так, що більше ти вже не зможеш шкодити. Я не один. І не жартую!

— Чого ж ти тоді від мене хочеш?

— Попередити тебе, що ти прислужуєш поганій справі.

— А ти хотів би, щоб я тобі прислужував? — зареготав поліцейський.

— Ні! Хочу, щоб ти не служив цим злочинцям, що продають країну.

— Ми не в клубі. Збережи свої проповіді для когось. А я їх добре знаю.

— Отже, ти нікого не любиш? Невже немає нікого в світі, хто б зміг тобі допомогти замислитись? Значить, ти не знаєш нікого й нічого, крім своїх фараонів, доносів і пістолета!

— Говори собі! Все одно ти не втечеш!

— Знаю. Ви готуєте новий удар. Нам відомо, що до Парижа прибули свіжі війська. Але ви не виграте!

— І ти в це віриш?

— Я впевнений у цьому!

— Дурень! Ти пі в чому не впевнений. Отже, ти хочеш, щоб іще раз розчавили твоїх друзів?

— Значить, це станеться дуже скоро?

— А то ти вже сам побачиш!

І Верпі подумав: «Завтра, завтра ти будеш мертвий або у в'язниці. Ми покінчимо з наволоччю в Ла-Кордері

й на вулиці Бафруа. Коли ватажків не буде, інші швидко підкоряться».

У півтемряві коридора Жак Сонце уважно роздивлявся свого суперника. Його очі так і прикипіли до невеличкого рота поліцейського.

Комісар ледве стримав рух безсилої люті. Може, він зараз виказав себе? Чи сказав він це слово вголос: «Завтра, завтра...» А може, той зміг його прочитати на губах?

— Ви всі демагоги, божевільні! Імператор хотів дати щастя народові, та ви йому перешкодили. Вашими страйками й заколотами. З червоними не сперечаються! А тепер дай мені можливість іти. В мене багато справ.

— Маєш рацію,— відповів серйозно Жак.— Я більше не дискутуватиму. Забирайся і не здумай кликати когось. Перш ніж мене візьмуть, ти будеш мертвий.

Рука відпустила плече комісара. Голос став майже дружнім:

— Розумієш, Верні, людина лишається людиною. Я побачився з тобою. Хотів поговорити. Людині завжди потрібно давати якусь можливість. Можливо, в Парижі стануться жахливі речі. Саме цього ти хотів і хочеш. Смерть людини — то страшна річ. Мабуть, ти цього не знаєш, ти не боїшся смерті. А от я боюсь померти. Смерть тих, кого я люблю, жахає мене. Саме тому мені хотілося поговорити з тобою, комісаре. Ти розумієш? Ні, цього тобі ніколи не зрозуміти...

Жак Сонце зробив жест розчарування. Його рука впала вздовж блузи. Він був одягнений як робітник. Кашкет приховував його темне кучеряве волосся. Він штовхнув поліцейського до виходу. З глибин цього незнайомого будинку долиняло завивання березневого вітру. Вітер безперервно дув уздовж вулиці Ріволі, на площі Згоди. Свистів над сірою спіненою Сеною, над мокрими тротуарами, у голому вітті дерев. І ставав усе холоднішим. То вже був не подих мокрої весни, а північного холодного вітру.

* * *

У двері постукали десь о п'ятій годині ранку. Було ще темно й холодно. Есташ підвівся. Єдина свічка освітлювала кухню, відкидаючи власну тінь на стіну.

У домі всі ще спали. Спочивали Кароліна й Пакеретта, на горіщі спали обидва хлопці.

Есташ безшумно підійшов до дверей.

— Це я, Марсо,— прошепотів голос за дверима.

Есташ швидко відкинув заціпку.

— А! Це ти. А де Жак?

— Я його бачив у Ла-Кордері.

Марсо пройшов до кухні.

Він захекався, поки швидко піднявся на останній поверх, і важко дихав.

— Війська просуваються вулицями Парижа майже від третьої години ночі.

— Це так і передбачалося. Виходить, справу призначено на сьогодні.

— Так, але ми не будемо захоплені зненацька. Вже всюди здійсмають тривогу. Легіони збираються. Оголошено загальний збір. Зараз уже мають бити на сполох... Слухай...

— Мабуть, то на Сен-Северені,— озвався Есташ, застібаючи свою куртку.

Над Парижем пливли полохливі звуки бронзових дзвонів. Незважаючи на відстань і стіни, їхні тривожні голоси долинали й сюди.

— Куди ми підемо?

— До Пантеону,— відповів Марсо.— Там зараз Дюваль, він чекає розпоряджень Центрального Комітету. Але гвардійці прибувають звідусіль. Заарештовано кур'єра Вінуа.

— А вулиця Бафруа?

— Жак мені сказав, що там усе гаразд. Встановлене постійне чергування, вулицю охороняють. Вже збудовані барикади.

— А Варлена ти бачив?

— Варлен у Батіньолі. Збирає 91-й полк.

— А як на Монмартрі?

— Лінійні піхотинці просуваються до артилерійського парку. Ними командує Леконт. Жак хотів туди піти глянути...

— Він надто багато бере на себе,— пробурмотів Есташ.— Ледь одужав, а бігає по Парижу, мов якийсь хлопчик... Що ж, ходімо до Пантеону.

У глибині кухні відчинились двері, в них з'явилась Луїзон.

— Усе йде добре,— всміхнувся їй Есташ.— Вони нас не захоплять зненацька.

Марсо підтримав його:

— Так, усе буде гаразд. Досі ще не пролунав жоден постріл. А на площі Бастилії, здається, піхотинці вже братаються з нашими.

— Нікуди не ходи! Лишайся з дітьми,— додав Есташ.— Про новини тебе сповіщатимуть.

— А Жак? — спокійно спитала Луїзон.

— Я його залишив у Ла-Кордері. Усе йде добре.

— Куди ж ви йдете зараз? — знову спитала Луїзон.

— До Пантеону. Легіони мають наказ збиратися там і чекати подальших розпоряджень.

* * *

Обидва чоловіки швидкими кроками попрямували від Люксембурзького парку вздовж бульвару Сен-Мішель. Темряву пронизувало світло кількох вуличних ліхтарів. Віяв сильний вітер. Туман уже розсіявся, але небо ще було низьким і важким. Бульвар, безлюдний і мовчазний, ще спав. Проте за Люксембурзьким парком, а також з боку мосту Сен-Мішель чувся неясний шум, гуркотіння фургопів. Інколи у перерві між дзвонами на сполох прохоплювались звуки горна. Та невдовзі на сполох почали вже бити безупинно.

З темряви зненацька виринула якась військова частина. Есташ і Марсо кинулись праворуч і притулились до стін мовчазних будинків, Кавалеристи, наче привиди, їхали попереду піхотинців.

— Солдати лівійного полку,— озвався Марсо.

— Це 135-й полк,— додав упівголоса Есташ.— Вони йдуть до Люксембурзького парку. Мабуть, цей підрозділ лишається в резерві.

Ноги коней були обмотані ганчір'ям. Солдати з шаспо на плечах ішли майже безшумно і не розмовляли. Білуваті плями облич зливались в одну масу, що просувалася вперед і скоро зовсім зникла в нічній пітьмі.

Коли вони минули бульвар, той раптом ожив. Поблизу Пантеону почали бити барабани. Звідусіль з'являлися чоловіки й жінки, гвардійці у повній формі, робітники в блузах, з гвинтівками й без зброї, люди у пальтах і скортаках, юнаки, схожі на студентів.

— Ходімо до самої Сени,— запропонував Есташ.

Всюди грюкали віконниці, у вікнах спалахувало світло. Людей на дорозі ставало все більше й більше. На вулицях

і в провулках ширився гомін. На перехрестях люди збиралися в гурти. Відразу повідчинялись крамнички, де торгували вином, молочними продуктами, хлібними виробами... Ніч іще не кінчалася, вітер свистів між будинками. Біля Сорбонни зібрався чималий натовп, що вже почав виливатись на бульвар, з нього лунали вигуки, жарти, заклики. Зовсім сива жінка з хустиною на шиї продавала гарячу каву в металевих кухлях. Есташ зупинився, побачивши гвардійців, які швидкими кроками проходили через натовп.

— Я знаю цього чоловіка...

Він махнув рукою й покликав того.

Гвардієць зупинився. Він був зовсім ще молодий, блідий, з втомленим обличчям.

— То що, які накази?

— Я йду саме з Центрального Комітету на вулиці Бафруа... Так, так, я маю вказівку від громадянина Ассі... Де зараз батальйон Дюваля?

— Збирається коло Пантеону. І яка вказівка?

— Шикувати батальйони на призначених місцях. Не атакувати!

— Не атакувати? — здивувався Марсо.

— Барикадувати маленькі вулиці. Якщо почнеться бій, то не лишатись у підрозділах, стрільцям розсипатись вздовж будинків...

— А що зараз діється у Парижі? — спитав Латрюскай.

— Всюди війська. Але батальйони Національної гвардії починають збиратися. Б'ють на сполох. То добре. Треба розбудити всіх.

— Ти не бачив Жака?

— Ні. Я ж сказав, що бачив лише громадянина Ассі. У Париж цієї ночі входять лінійні частини. Площа Згоди повністю забита запрягами.

— Для чого?

— Щоб спустити гармати Монмартру! Але це їм не вдасться! Народ пильнує всюди... Хочу їсти. Я зовсім не спав. Шукаю Дюваля... Вибачте, змушений бігти далі...

— Та ой він! — показав Есташ.

Тепер бульвар заповнили солдати батальйону, що прямував до Сени. Попереду крокували барабанщики й сурмачі. У першому ряду посміхалася маркітантка. Жінки й діти оточували підрозділ.

Край неба став рожевим. Над чорними будинками бігли довгі розсмикані хмари.

До батальйону підбіг гвардієць.

— Вони підуть усього лиш до Сени,— промовив Марсо.

Студенти і хлопчачи юрмились навкодо батальйону. Все гучніше били барабани. Двінкий жіночий голос затягнув «Проводжальну пісню». Під ритм кроків заспів був відразу підхоплений. І от пісня вже полилася з сотень, тисяч грудей...

— Куди ти йдеш зараз? — запитав Марсо в Есташа.

— На Монмартр. Упевнений, що Жак саме там. Хочу відшукати його.

Батальйон зупинився неподалік від мосту Сен-Мішель саме тієї миті, коли лінійний полк проходив уздовж набережної в папямі до Лувра. Усе чіткіше можна було розрізнити коливання темної солдатської маси, що наїжачилась виблискуючими багнетами. Збоку на конях рисую їхали офіцери. Вони нахилились до піхотинців і кричали їм якісь накази.

Есташ і Марсо йшли за батальйоном, що продовжував рухатись до мосту Сен-Мішель.

Маркітантка обернулася.

— То як? — закричала вона, сміючись.— Що будемо робити? Виженемо Вінуа з Лувра?

— Рухатись далі не будемо,— озвався старий лейтенант з великими сивими вусами, велику гриву якого вінчало маленьке пом'яте кепі.— Залишаємось у кварталі...

— Тоді підбуримо лінійних солдатів,— знову вигукнула маркітантка.

Вона глянула на міст і щосили закричала:

— Хай живуть лінійці!

— Хай живуть лінійці! — підхопили гвардійці навколо неї.

Пісня урвалася. Барабани більше не били. У темряві площі Сен-Мішель тепер стояла велика мовчазна юрба.

— Хай живуть лінійці! — знову й знову вигукували, змішуючись, жіночі й чоловічі голоси.

Серед солдатів, які крокували далі, зчинилася штовхавина. На чорному фоні набережної безладно заколихалися гвинтівки й багнети, і почувся голос групи лінійних піхотинців, що відповідали федератам:

— Хай живуть гвардійці! Хай живе гвардія!

— Bravo! — вигукнув сивовусий лейтенант.— Ми брати, громадяни солдати! Хай живуть лінійці!

Коли вже солдати виходили на міст, можна було побачити, як вони, вітаючи гвардійців, махали руками й кепі.

Потім їх закрили постаті вершників. Солдати, які відповідали федератам, зникли в темряві ночі. Молодий офіцер повернув свого коня й на кілька кроків під'їхав до площі Сен-Мішель. У його поведінці не було нічого загрозливого. Схилившись до шиї коня, він уважно розглядав натовп.

— Лінійці підуть з нами,— зауважив лейтенант з сивими вусами.— Якщо не зараз, то дуже швидко...

— На Отель-де-Віль! — вигукнув чийсь голос із юрби. Поруч з Марсо і Есташем хтось промовив:

— Здається, з Липневої колони поскидали червоні прапори...

— Нічого, їх піднімуть,— спокійно відказав Есташ.

Інший голос позаду них вигукнув:

— На Монмартрі за наказом Вінуа вбили якогось чоловіка й захопили гармати...

Натовп загув.

— Стережіться агентів-провокаторів! — вигукнув Марсо.

Есташ нахилився до свого товариша:

— І все ж я піду на Монмартр, а потім пройду на вулицю Баффуа.

— Тільки бережись!

XIII. ГАРМАТИ МОНМАРТРУ

Монмартр кишів людьми. Під укритим сірими хмарами небом до восьмої години ранку на багатьох перехрестях уже повиростали барикади.

Жак, перейшовши площу Пігаль, далі прокладав собі шлях з великими труднощами. Десятки гармат, спущених з висот Монмартру солдатами Леконта, стояли на площі, але жінки, робітники, діти, а також групи федератів уже оточували кожну гармату, сперечалися з солдатами. З усіх боків долинали крики й зауваження: «Ви не підете далі! Солдати з народом! Слід повернути гармати! Гармати належать нам! Гармати проти пруссаків! Лінійці підуть з гвардійцями!»

В усіх цих вигуках було значно більше вдовolenня, ніж гніву, більше сміху, ніж образи, вони щомиті виникали в натовпі, який усе більшав, відчував свою дедалі зростаючу силу. Розповідали, що на вулиці Лепік солдати Патюреля і сам генерал Патюрель змушені були тікати під зливою сміття й покидьків, які сипалися на них з вікон. Барикади чергороджували бульвар Рошшуар.

Жак рушив до висот Монмартру. Скрізь віп бачив одну й ту ж картину. Численні солдати лінійних підрозділів уже браталися з федератами й робітниками. Лінійці були голодні й хотіли пити. Вони втрушили на Париж десь о третій годині ночі. Їм пропонували їжу, частували вином у скляних кухлях. Їх можна було побачити в шинках, де вони сперечались з людьми в блузах і з гвардійцями і голосно реготали з ними. Юнаки й хлопці перебігали від гурту до гурту. Люди в сюртуках і пальтах, студенти й артисти з великими краватками втручались у дискусії, сперечалися. Дивний спектакль! Зовні — нічого драматичного! Щось схоже на безладний ярмарок, тисячі кольорових плям, червоні штани, жовті кепі, помпони й перев'язі, ковпаки, хустки, корсажі усіх барв. І поруч із усім цим — похмурий виблиск сталі, спалахи на багнетах, а з площі Пігаль до самих висот Монмартру, на яких здіймалася вежа Сольферіно¹, — сірі маси гармат, брудні колеса лафетів, загрозливі жерла стволів. Адже жерла гармат сміятися не вміють.

Коли Жак підходив до вулиці Мюллера, його покликав робітник-бронзівник, член Інтернаціоналу, якого він часто зустрічав на вулиці Ла-Кордері.

— Увесь Комітет пильності вже там, — сказав бронзівник, указуючи на гурт у кількох метрах од них. — Ферре, Моро, Шрейнер, Бурдей.

— А що там на горі? — спитав Жак, показуючи жестом на вершину Монмартру.

— Леконт намагається перегрупувати своїх людей, але лінійці вже почали брататися з нами.

— Я бачив, що на площу Пігаль уже прибули підкріплення жандармерії...

— Еге! То вони просто втратили довіру до лінійців! 98-й полк уже розпався. Гвардійці 125-го і 228-го полків почали їх перетягати на свій бік.

— Обережніше з Леконтом! — порадив Жак серйозно. — Бо то рубака!

Коло них зупинилася простоволоса жінка в чорному корсажі, з ніжним і водночас серйозним обличчям. У руках вона тримала гвинтівку. Жінка привіталася з бронзівником.

---

¹ Вежа Сольферіно — пам'ятник, поставлений за часів Другої імперії на честь перемоги французьких військ над австрійськими у битві при італійському місті Сольферіно 24 червня 1859 р.

— Це Луїза Мішель,— стиха промовив робітник.

— Я її знаю. Вчителька.

Бронзівник представив свого товариша.

Луїза Мішель підняла голову:

— То, виходить, це тебе називають Жаком Сонцем? Здається, імператорська поліція шукала тебе досить довго, але так і не знайшла...

Вона ледь усміхнулася, потім перевела погляд у бік патовпу.

— Отже,— стиха мовила вона,— народ уже зібрався.

— У Парижі все йде як слід,— озвався Жак.— Національні гвардійці збираються всюди.

— Так і треба. Якщо ми об'єднаємось...

Усмішка зникла. Її обличчя було довгим, трохи худорлявим, з надзвичайно білою шкірою і ледь помітними висипками.

— Загинув Тюрпен.

— Тюрпен?

— Так. Гвардієць Леконта вбив його, коли 88-й полк займав плато Монмартру. До Тюрпена підійшов Клемансо, щоб зробити перев'язку, і тоді Леконт вилаяв його. Тюрпен помер. Маю надію, що більше ніхто не загинув.

І саме цієї миті за будинками, десь на площі Сен-П'єр, пролунав постріл. За цим пострілом, значення якого зрозуміли всі, запанувала тиша, припинилися всякі балачки.

— Я маю поговорити з Ферре,— сказала Луїза Мішель.

Раптом метрів за двадцять від них натовп загомонів, захвилювався. З'явилася гармата, яку тягла група лінійців.

Звідусіль залунали крики.

— Киньте гармату! Відкотіть гармату назад! Геть Віпуа! Хай живуть лінійці!

Кілька десятків робітників кинулись уперед. Жак був підхоплений цією хвилиною, і вона потягла його. Усі, хто підбіг — солдати, гвардійці, робітники,— схопилися за спиці коліс. За якусь мить гармату вже прикотили назад.

— Гармату — в парк! — скомапдував чийсь басовитий голос.

— Або — на Берлін! — вигукнув якийсь хлопчак.

— Лінійці з нами! — закричала жінка.

Жак подивився назад. Знизу вулицею безупинно піднімалися нові гурти, притягвані криками, цим словом «гармата», «гармата», що так часто повторювалося зранку в усіх розмовах.

День уже був у розновпі, різкий і холодний вітер примушував тріпотіти перев'язі, плюмажі, криси капелюхів.

— Он там Леконт! — закричав хтось.

— Де — там?

— Хіба ти не бачиш галуни?

Жак пробився до фасаду будинку і спробував пройти до виходу з вулиці.

— Вони не стрілятимуть! Вони не стрілятимуть! — повторював якийсь юнак.

— Солдати лінійного полку будуть стріляти! — запечив іршиий.

— Увага, увага!

— Леконт накаже стріляти!

— Вони не стрілятимуть!

— Відступіть! Одійдіть назад! Відступіть!

Капітан федератів кинувся в натовп:

— Дайте мені пройти, громадяни...

— Куди ти йдеш, капітане? Домовлятися з лінійцями?

Жак давно вже загубив свого товариша і був у юрбі один. Навколо нього штовхалося багато людей у блузах, не менше було й домогосподарок, дівчат і дітей, які повиходили з усіх маленьких будиночків Монмартру, сільські фасади яких вищилися над людськими хвилями. З вікон у бік плато дивилися тисячі облич.

Гармату вже відтягли назад метрів на двадцять, її жерло дивилося вгору по вулиці. Жак іще раз спробував пробитись уперед і врешті досягнув краю плато. На ньому розташувався гарматний парк. За ним виднілися ряди солдатів, чорні спини гармат великого калібру, що їх люди Леконта не змогли спустити.

Широка смуга багна пролягла між натовпом і лінійними солдатами. По ній самотньо крокував офіцер. То був генерал, його блискучі еполети здригалися при кожному кроці.

— Генерал Леконт, я хочу з вами говорити! — закричав капітан з натовпу.

Спочатку всі зареготали, потім розляглася тиша.

Леконт розмахував шаблею, яку щойно вихопив з піхов. За ним стояли ряди солдатів з гвинтівками наповітові.

— З наволоччю не розмовляють! — вигукнув Леконт голосом, що був почутий лише першими рядами тих, хто піднявся на плато.

Леконт був зовсім маленький. Він погордливо стояв у своїх забруднених грязюкою чоботях, задерши догори підборіддя, а в очах було видно лють, зухвалість і страх.

— Приготуватись! — заверещав він.

Сміх і жарти припинились зовсім.

Солдати наготували гвинтівки. Швидко, як на вченні.

— Цілься!

Чіткий і високий голос генерала пролунав у повній тиші. На плато і на виході з вулиці всі замовкли. Цього разу то була справжня тиша. І раптом закричала дитина. Маленький смішний голосок у напруженні цієї миті.

Солдати приклали зброю до своїх щік, приклади шаспо уперлися в плечі. Схилені набік голови. Уважні погляди. Що бачили ці солдати через приціли своїх гвинтівок? Усі вони були переважно парубками з рожевими обличчями сільських дітей.

І враз до спрямованих на них стволів гвинтівок рушила група старих і молодих жінок.

— Не стріляйте, громадяни! Не стріляйте!

— Ви не стрілятимете в нас!

— Не треба стріляти!

— Це ж убивство! А ви не вбивці!

Знову почав зростати гамір. Позадю жінок з'явилася постать капітана, що йшов просто на Леконта.

— Генерале Леконт, я хочу з вами говорити.

— Ви маєте наказ Люльє? Люльє віддасть вас під суд!

— Я говорю від імені Національної гвардії...

Леконт з люттю поглянув на нерухомих солдатів, гвинтівки яких усе ще цілилися в натовп.

Шабля піднялася вгору. Сіре полум'я в сірому повітрі.

— Вогонь!

Жак сказав собі: «Вони не стрілятимуть». Проте тривога стиснула йому груди. Він нічого не міг зробити. Нічого! Він не міг підбігти й кинутись на Леконта. Не міг зробити нічого кращого, ніж цей капітан, який з непохитним спокоєм наближався до генерала, бажаючи розпочати з ним переговори.

Чи стрілятимуть вони? В інших умовах війська вже б стріляли. У робітників. У жінок. У дітей. Наказ уже віддано. Після нього солдат перетворюється на механізм. За наказом лунає інший наказ. І механічні рухи доповнюють механічну дію зброї. Тоді гримить постріл.

І враз Жак зрозумів, що вже минуло кілька секунд, а солдати так і не натиснули на спусковий гачок. Вони не стріляли.

— Вогонь! — знову щосили зарепетував Леконт. — Вогонь! Вогонь! Вогонь! — тепер уже з безсилою люттяю продовжував він вигукувати свою команду.

А потім витягнув з кобури пістолет і підійшов до найближчого солдата.

— Вогонь! Або я прострелю тобі череп!

Солдат підвів голову й поставив гвинтівку до ноги. Він не дивився на Леконта. Вглядався у натовп перед собою, у щось далеке. Вираз його обличчя був зовсім інший, аніж у розлюченого генерала, із скривленого рота якого вилітала пайбрудніша лайка.

— Значить, ви хочете скласти зброю перед цими падлюками? Сьогодні командус наволоч! Ви відступаєте перед жінками? Ви хочете здатися?

— Ми хочемо саме цього! — вигукнув один з солдатів, кидаючи гвинтівку на землю. Його приклад підхопив інший, і от уже весь ряд почав кидати зброю.

Капітан федератів вже підійшов до Леконта.

— Тепер надійшла й ваша черга здатися!

Леконт різко відскочив від нього і, звертаючись тепер уже до рядів жандармів і поліцейських, що стояли вздовж артилерійського парку, знову заверещав:

— Вогонь! Усі відкривайте вогонь! Знищуйте їх! Вогонь! Вогонь! Вогонь!

По рядах жандармів прокотилося легке коливання. Кілька гвинтівок піднялося, дехто прицілився. Але хвиля народу в нестримному русі вже затопила все плато. Тепер і ліпійці обернулися до жандармів. Навколо Леконта зчинилася штовханна, і він зник у ній.

— Цю людину взято в полон! — прокричав капітан.

Леконт знову виринув, але тепер йому загрожували ті ж самі шаспо, з яких він наказував стріляти кілька хвилин тому. Його обличчя було біле мов крейда. Він ще продовжував бурмотіти прокляття.

— Цього чоловіка судитиме народ! Відпустіть його! — знову закричав капітан. — Не чіпайте його!

Частина жандармів зникла. Решту з них біля входу в артилерійський парк охороняли солдати й федерати.

Натовп розсипався поміж гарматами.

Жак вирішив повернутися назад. Він пройшов брудною витоптанною доріжкою. Подивився на Париж. Здава-

лося, день уже кінчався. Хвилі туману й диму наповзали па сірі й чорні будинки. Вітер із силою навалювався на плато.

За кілька кроків од нього якийсь солдат і жінка сиділи на лафеті гармати. Вони ніби забули про все, що робилося навкруги, — про гурти людей, що йшли і повертались у загальному вирі, про солдатів, які братались з федератами, про молодих офіцерів, що збирали своїх людей і встановлювали па пости вартових, про Леконта і жандармів, яких варта відводила вниз серед галасливих хвиль натовпу... Солдат і жінка, які, мабуть, щойно зустрілися серед цих трагічних подій завдяки якомусь стихійному випадку, як це інколи трапляється... А перед ними розкинувся Париж, укритий плащем з холоду й вітру, туману, снігових вихорів, що збирались на небі над неспокійним містом і створювали невизначний, мов майбутнє, пейзаж.

Жак подивився на плато. Натовп монмартрівців розлився вусебіч. Братання між лінійними солдатами й гвардійцями завершилося. Підготований Тьєром та Вінуа удар зазнав повної поразки. Усе інше тепер залежало від самого Парижа.

Раптом Жак відчув, що за ним хтось стежить, і спробував відшукати того, хто його щойно помітив у цьому безладному натовпі.

Неподалік стояла жалюгідна хатина, маленький старий будиночок сільського типу, який правив землекопам і солдатам коморою чи житлом. Під його стіною лежала купа порожніх мішків, брудних дощок. Перед самим будиночком стояла жінка, її темна постать вирізнялась проти сірого каміння. Чорні спідниця й корсаж, хустка, що покривала голову, водночас маскувала і обличчя. З першого погляду можна було подумати, що то стара жінка. Але Жак помітив її очі. Жінка несподівано швидко одвернула голову й побігла до вулиці Мюллера. І зникла, мов блискавична думка. Так і не зміг Жак пояснити причин того хвилювання, що раптом сповнило його...

* * *

Есташ Латрюскай ходив по Парижу, не відчуваючи втоми. Він дійшов до Лувра, потім до Опери, а звідти рушив до вокзалу Сен-Лазар. Всюди били барабани, оголошуючи загальний збір, всюди збиралися гурти людей. У багатьох місцях — на великих чистих вулицях, на площах,

па вулиці Ріволі, площі Згоди — розташувались війська. Можна було побачити ряди солдатів, загопи кавалеристів, валки фургонів. Чим більше Есташ заглиблювався у квартали, тим порожнішими ставали будинки, а перехрестя, навпаки, все більше сповнювались людьми. Наче в Парижі почали жити два протилежних світи, два міста, які спочатку не знали одне одного, будучи відокремлені кордонами порожніх доріг, блискучою огорожею насторожених багнетів...

Підходячи до Сен-Лазара, Есташ зайшов до торговця вином, поговорив з групою робітників. Він дізнався, що вокзал охороняють військові вартові і що з поїздів щойно почали висаджуватися стрільці, які прибули з Нормандії. Про події на Мопмартрі ще нічого відомо не було, але значні військові підрозділи вже піднімалися на його пагорб. Твердили, що сам Вінуа виїхав на місце подій разом із Сюзб'єлем. Зараз вчікували. Чекати наказав Центральний Комітет, він також попередив про необхідність бути готовими до несподіванок. Стало відомо, що в багатьох місцях солдати піднімали приклади вгору. На площі Згоди панувало величезне безладдя, його створювали численні фури й запряги. Лінійці свідчили, що багато офіцерів залишило свої підрозділи. Накази й контрнакази надходили один за одним.

— Так,— мовив хтось із присутніх,— вони хотіли провести свою операцію несподівано й переконались, що нас багато, до того ж ми готові захищатися. А це не було передбачено.

Латрюскай дійшов до нижньої частини вулиці Амстердам. Усі підходи до вокзалу були зайняті масами піхотинців і кавалеристів. Він прослизнув уздовж стін до площі Будапешта, на якій десятки прив'язаних коней пофоркували в тіні.

Латрюскай продовжував свій шлях до площі Кліші.

Офіцер закричав йому:

— Вам там немає чого робити, добродію! Там небезпечно!

Есташ нічого не відповів і пішов далі, говорячи собі впівголоса:

— Це зайвий доказ, що я повинен глянути, як там ідуть справи!

Від вулиці Льеж почулись звуки сурми, і Латрюскай побачив ескадрон стрільців, які прямували нерівними рядами до площі Кліші.

«Стрільці йдуть на Монмартр, то ясно! — сказав він собі. — Отже, слід їх випередити».

Він скоротив собі шлях, пройшовши вулицею Брюсселя, захарашеною валкою фургонів. Між двома фургонами троє солдатів тримали за повіді кількох коней. Вони приязно глянули у бік Есташа.

— Чи можна пройти вперед? — звернувся він до них.

— А куди ви йдете? — спитав один з солдатів.

— На площу Кліші.

Солдат свиснув крізь зуби:

— Обходьте її, громадянине. Через мить там може стати жарко. Прибули стрільці.

Латрюскай зробив вигляд, що ці слова його налякали, й пішов до вулиці Бланш.

Чимдалі на вулицях ставало все більше парижан. На перехрестях збиралися гурти робітників і національних гвардійців. На порогах будинків стояли домогосподарки.

Через кілька хвилин Есташ уже виходив на площу Кліші. Не було видно, проти його сподівання, ні повозок, ні фіакрів, лише на розі вулиці стояли перехожі.

Латрюскай спробував розпитати про новини. Він дізнався, що 88-й полк підняв приклади вгору і що генерал Леконт заарештований.

Есташ перейшов площу в напрямі до Пігаль, усе більше переконуючись із розмов у правдивості щойно почутої повини. Гармати нагорі тепер були під надійною охоропою.

Він обернувся й подивився на вихід з вулиці Амстердам. Усе здавалось спокійним. Але ж куди поділися стрільці? Вони мали бути саме там. Можливо, оскільки справи на Монмартрі вже були владнані, командування дізналося про це й підкріплення стало непотрібним, а ескадрон змушений був десь зупинитись чи навіть спуститися назад у Париж.

Тепер ця новина передавалася з вуст у вуста. Леконт наказав відкрити вогонь, але лінійці повстали проти нього. Гвардійці та народ оволоділи висотою й артилерійським парком.

Справді, на виході з вулиці Амстердам усе здавалося спокійним. У підворотті сміялися дівчата. Люди спокійно заходили до численних крамничок і шинків, так само спокійно виходили з них.

Раптом з'явився вершник. То був капітан стрільців, він повільно наближався. Нахилився до шиї свого коня

і якийсь час розглядав площу, потім риссю рушив до вулиці Амстердам.

Хтось покликав Есташа. То був усе той же бронзівник, якого Жак зустрів на вулиці Мюллера. Він підтвердив новину. Леонта заарештовано й відведено у Шато-Руж. Його ж солдати хотіли його розстріляти. Життя Леонту врятував капітан федератів. На деякий час.

— Ти зустрічав де-небудь Жака? — спитав Есташ.

— Так. Він був на Монмартрі, як і весь Комітет пильності. Але ж де ти його знову знайдеш у такому натовпі! Я зараз біжу з цими новинами на Ла-Кордері.

— Я прийшов в Сен-Лазара, — пояснив Есташ. — Війська все прибувають. Я на власні очі бачив ескадрон стрільців, що піднімались вулицею Амстердам...

— А де ж вони тепер?

— Не знаю! Але вони становлять велику небезпеку.

— А-а! Хай приходять! Вони не стрілятимуть, усі лінійні частини з нами. Віну повністю програв! А зараз куди ти прямуєш?

Есташ не відповів.

На площу Кліші виїхали кіннотники.

За одну мить частина площі спорожніла. Стрільці просувалися з правого й з лівого боку, вздовж будинків і тротуарів. Половина площі завмерла. Позаду Есташа і його товариша натовп врешті також помітив ескадрон, що рухався обережно далі. І враз юрба заціпеніла від дивної картини, що постала очам. Під сірим і похмурим небом — німа сцена. А внизу, коло підворіття, сміялися дівчата, але їхнього сміху не було чути. Вони махали руками солдатам, що проїздили повз них із своїми шаспо на плечах і не звертали на них ніякої уваги. Люди почали повертатися до будинків або відходити до площі Пігаль.

Капітан виїхав на середину площі Кліші й зупинився, схожий на статую. Навіть струмені пари, що виходили з ніздрів коня, теж здавались нерухомими.

Пролунав постріл.

Усе сталося дуже просто. Стріляли здалеку, але точно. Капітан схилився вперед, наче зблизька вирішив подивитись на вуха свого коня. Потім звалився набік, і його нога висковзнула з стремен.

У натовпі загаласували. Почулися нерозбірливі команди. Стрільці стали на одне коліно.

— Вони не стрілятимуть! — сказав бронзівник.

І цієї ж миті пролунав перший залп. Очевидно, кулі пройшли надто високо. Закричали жінки. Там, де ще кілька хвилин тому були перші ряди, на землі zostались лежати кілька тіл, піби ці люди павмісне кинулись на землю, щоб уникнути куль. Юрба відкотилася, але розпростерті тіла так і лишились на місці. Стрільці ж розсипались по закутках, дехто з них засів за дерев'яні крамнички, у яких звичайно знаходились дрібні торговці.

Кінь без вершника кружляв по площі, паче заведеса механічна іграшка.

Другий залп пролунав майже відразу за першим, і якась жінка впала з хрипким криком.

До центру спорожнілої площі підійшла група стрільців, які згодом розташувалися коло крамничок.

Збоку від Есташа, з-за рогу вулиці, вибігла жінка. Вона залишила рятівне сховище й пішла просто на площу, вигукуючи щосили:

— Солдати, не стріляйте в народ! Хай живуть лінійці!

Латрюскай вискочив із свого закутка, схопив жінку за руку й відтягнув назад. То була сорокарічна робітниця у чорному корсажі, схудла й бліда. Вона розгублено подивилася на нього.

— Ні, вони не стрілятимуть, якщо їх переконати. На Монмартрі вони не стріляли.

Поблизу них у стіну вдарила куля.

— Ну, годі, годі! — звернувся до неї Есташ. — Не можна так ризикувати, громадянко. Ці солдати налякані. І вони стріляють, ти ж добре бачиш. Зараз вони сильніші за нас. Тому треба рятуватись.

Він відтяг її в бічну вулицю, куди сховались усі, хто був на площі.

Бронзівника там не було.

Тепер уже військо займало весь бульвар. Окремі постріли й залпи в напрямку будинків лунали одип за одним. Позачинялись усі вікна.

Мов смерч, промчали вершники бульваром Пігаль на площу Кліші.

З'явився бронзівник.

— Щойно проїхали Віпуа і Сюзб'ель. Я їх бачив.

Раптом усі звуки заглушив постріл гармати. Потім другий, третій. У натовпі здійнявся гамір, схожий на гуркіт моря. Здавалося, він спускався з висот Монмартру і ширився по всіх вулицях.

Бронзівник підніс руку з тріумфальним виглядом.

— То наші! — закричав він. — Вони стріляють зверху в гармат, щоб попередити нас.

Всюди здіймались руки. Вітер розносив уривки «Марсельези».

З площі Пігаль долинув бій барабанів. Між безлистими ще деревами просувався батальйон національних гвардійців.

* * *

Тільки під кінець рапку Есташ врешті знайшов Жака за площею Бастилії у старій школі на вулиці Бафруа, де засідав з перервами Центральний Комітет Національної гвардії.

Уся вулиця була в стані облоги, будинки щільно охоронялися. На маленькому запиленому подвір'ї з двома жалюгідними каштанами стояли піраміди з рушниць.

Есташ назвав себе вартовому і пройшов до класу на першому поверсі, де побачив Жака, Варлена, Ассі, Трідо-на та інших.

— Звідки ти прийшов, громадянине? — звернувся до нього Ассі.

— З площі Кліші. Стрільці відкрили вогонь, але наші батальйони оволоділи становищем.

Ассі похитав головою:

— На щастя, в інших місцях Парижа перестрілки не було.

— Туди прибули Вінуа, Сюзб'ель.

— Авжеж! Для них справа особливо важлива. Але ми тримаємо Монмартр, і гармати звідти не зрушать. Варлен зараз спуститься з 91-м полком до Отель-де-Віля.

У глибині класу, заставленого партами з почорнілого дерева, секретарі складали депеші. Щохвилини сюди входили гвардійці і подавали на стіл, довкола якого зібралися члени Центрального Комітету, нові й нові донесення.

Ассі нахилився до розгорнутої на столі карти.

— Ми втримуємо Ле-Бют-Шомон. Казарми Рейї довго не опиратимуться. На площі Бастилії все гаразд. У районі Сен-Мішель і Люксембурзького парку люди Дюваля вже наготові. На вулиці Севр Фальто зібрав шість батальйонів.

— І тепер треба атакувати! — стиха промовив Жак.

Усі подивились на нього.

— Безперечно,— зауважив Варлен,— але спочатку необхідно закріпити свої позиції. І лише після цього вже йти на Отель-де-Віль.

Вказівним пальцем він тицьнув у карту.

— Їхні сили розташовані тут. На площі Згоди. Біля Лувра. А резерви розтяглися до Військової школи. Вони не зуміли їх використати. Якщо ми підемо швидко, вони й не поворухнуться.

— Це саме те, про що і я думаю,— знову озвався Жак.— Вінуа нічого не зрозумів з того, що в нього сталося. Багато лійців з самого початку браталися з народом. Батальйони ж Національної гвардії виявили неабияку пильність.

Вкритий пилюкою лейтенант підійшов до столу. Ассі зробив йому знак доповідати.

— Ми заарештували агентів поліції і вчинили допит.

— І що?

— Тьєр дав наказ про відступ на лівий берег — до Військової школи й до Марсового поля.

— Якщо це правда, то вони програли! — вигукнув Варлен.

Він узяв своє кепі, що лежало поруч, і радісно кинув:

— В дорогу, громадяни! Сьогодні ввечері ми вже будемо в Отель-де-Вілі.

Жак узяв його під руку:

— Але цього не досить.

Варлен насупив брови. Його гарне обличчя оповила печать втоми. Він ледь погладив край своєї шатенової борідки.

— Що ти хочеш цим сказати, друже Жак?

— Самого тільки Парижа замало.

— То буде щастя, якщо ми візьмемо Париж.

— Парижа не досить.

— І куди ж ти хочеш іти?

— На Версаль!

— На Версаль?

— Так. Це рішення підказує здоровий глузд. Вінуа зараз не хазяїн своєму військові, а ми впевнені у своєму. І ті зараз безладно втікають.

— То дуже важко.

— Гадаю, що ні. Я піколи не прагну битви тільки заради битви, і ти це знаєш. А сьогодні треба атакувати!

Есташ підійшов ближче до своїх співрозмовників. Він глянув на Варлена, на його брудну і зім'яту форму. З самого ранку той командував батальйонами передмістя Батіп'юль. І зараз знову вирушав до них. Безперечно, Жак був молодший, але обидва були схожі один на одного. Не тільки борідкою й густим кучерявим чубом, але й завдяки тому світлу, що осяювало їхні обличчя. Варлен був робітником-палітурником, який самотужки здобув освіту і, як і Жак, в останні роки імперії об'їздив усю Францію, закликаючи робітників об'єднуватись і допомагати один одному. Він бажав загальної освіти для народу. Глибоко вірив у народ і його силу.

— А пруссаки? — запитав він. — Чи ти вважаєш, що пруссаки дозволять нам діяти на свій розсуд?

— Коли війська будуть з нами, Бісмарк замислиться. А війська можуть до нас приєднатись будь-якої миті.

— Не спіши! Зараз ми ще ні в чому не впевнені. Віну ще сильний.

До них підійшов Ассі.

— Ми щойно отримали донесення, яке підтверджує попередні відомості, — сказав він. — Вони відступають на лівий берег...

— Отже, спочатку треба йти на Отель-де-Віль, — озвався Варлен. — А там побачимо.

— Дорога кожна година, кожна хвилина, — з притиском вимовив Жак. — Ми повинні наступати.

— Отель-де-Віль і Вандомська площа, — знову заговорив Ассі. — Коли ми візьмемо генеральний штаб на площі та Отель-де-Віль, усе буде гаразд. А потім подивимось...

Гінці з донесенням усе продовжували приходити до маленької класної кімнати й майже відразу вирушали назад. Лейтенант, що схилився над столом секретарів, підвів радісно голову й звернувся до Варлена:

— Ми втримуємо одинадцятий округ... Мерія четвертого заарештована. Війська відходять від площі Бастілії, здійнявши приклади вгору... Вони починають евакуювати казарми принца Євгенія і Лобо...

— Я виступаю, — просто сказав Варлен.

Він натяг кепі й помахав па прощання рукою.

— Тепер треба йти вперед. Збирати народ і йти!
Звертаючись до Жака та Есташа, додав:

— Знайдіть Дюваля і скажіть йому, де ми. Діяти треба якнайшвидше.

* * *

Було дві години пополудні. Вони йшли бульварами в напрямі до Опери. Повз них рухались фіакри й омнібуси. Більшість крамничок, тютюнових кіосків і кафе були відчинені й приймали відвідувачів. На тротуарах з'явилося чимало мирно настроєних людей. На перший погляд могло здатись, що Париж мав свій звичайний вигляд. Щоправда, на кожному виході з вулиць розташувались національні гвардійці, стояли піраміди з гвинтівок. Люди прогулювались маленькими групами, курили люльки, сперечалися з громадянами в цивільному одязі, дрібними буржуа, робітниками, юнаками з довгими зачісками, жіпками у сукнях та фартуках.

Есташ уважно вдивлявся у цю масу людей.

— А поліцейських там вистачає, — зробив він висновок.

— Так, — відгукнувся Жак, — ми знаємо. Тьєр отримуватиме повідомлення без запізнень.

Він згадав свою вчорашню зустріч. Куди тепер подівся Верні? Можливо, у кількох кроках од них спостерігає, шпигує за ними... Якби вулиці Бафруа чи Ла-Кордері не були під посиленою охоропою, люди Верні проникли б на них уже в перші години. Колишній комісар імперії мав усе те ж завдання, продовжував усе те ж полювання.

— Куди ти хочеш іти зараз? — спитав Латрюскай у свого товариша. — На Вандомську площу?

— Так.

— Ми не пройдемо. Глянь!

Вони саме дійшли до площі Нової опери. З боку театру стояв великий натовп людей у блузах і пальтах. Деякі крамнички були зачинені. Працювало «Кафе-де-Парі». Через запітніле скло виднілися численні відвідувачі. Все ще було холодно.

Латрюскай глянув на важке небо:

— Нагорі, напевне, зараз сніг...

Потім махнув рукою в напрямку бульвару Капуцинів і вулиці Миру й повторив:

— Ми не пройдемо!

Більша частина бульвару була забита фургонами та запрягами. З гвинтівками біля ніг завмерли в чеканні солдати. Війська займали все шосе до самої Вандомської площі.

— Вони ще добре охороняють свій генеральний штаб,— зауважив Жак.— Але якби я був на місці Вінуа, я не дуже довіряв би цим людям.

Солдати, похиливши голови, стояли мовчазні, похмури.

— Ці солдати з ночі нічого не їли. Вони не знають, що на них чекає, і не мають ніякого бажання битися.

— Куди ж усе-таки ти хочеш іти? — повторив своє питання Латрюскай.— Зараз марно пробувати наблизитись до Вандомської площі. Нас просто заарештують ні за цупову душу.

Було видно, як між рядами солдатів проходили кур'єри. Туди й сюди ходили офіцери. Уважно придивившись до цього війська і скупчення валок, неважко було помітити пануючу тут невпевненість і безладдя. Небо чимдалі чорпішало. Пустився мокрий сніг.

— Мене надзвичайно цікавить Тьєр,— процідив крізь зуби Жак.— Хотілося б знати, що зараз твориться на Ке д'Орсей... Ходімо! Можливо, невелика прогулянка стане для нас корисною. Ти не втомився?

— Про це я мав би запитати тебе! — вигукнув Латрюскай.— І додав з хитрою усмішкою:— Адже ти повинен ще бути у своєму ліжку.

Ураз хтось ухопив його за руку:

— Мосьє Есташ...

Очі Латрюскай зробилися круглими.

— О! Чорт забирай, а от і наші ледарята.

Нестор Лалуєтт зробив легкий реверанс. Позаду нього високий Теофіл Порткруа, скинувши кашкета й усміхаючись, розчісував пальцями свій скуйовджений чуб.

— Звідки ви взялися?

— З Люксембурзького кварталу, через вулицю Бафруа. У нас є знайомі в Національній гвардії. Нам сказали, що ви тільки-но пішли. Тоді ми розпочали полювання і знайшли вас на бульварах...

— Отже, ви за нами стежили? — запитав Жак.

— Саме так. Хотілося дізнатись, чи не цікавляться вами ці мосьє з вулиці Єрусалим та ще з деяких місць.

— Гарзд,— мовив Латрюскай.— А тепер вам потрібно повернутись... А що там нового у Латинському кварталі?

— Зараз усе спокійно, але цього ранку нам просто пощастило і ми дешево відбулися...

— Як? Цього ранку? Що сталося? — раптом майже вигукнув занепокоєний Латрюскай.

— До нас приходила поліція.

— Ну, і що? Говори ж! Ти не міг сказати раніше! До нас?

Теофіл кивнув головою.

— Так, ми дешево відбулися,— повторив він водночас зі страхом і гордістю.

Жак поклав руку на плече Нестора.

— Ну, розповідай. Поліція прийшла...

— З десяток поліцейських агентів.

— Їх хто-небудь привів? Хто?

— Люб'язний мосьє Верні.

— І що?

— Я втік, щоб підняти тривогу серед сусідів і національних гвардійців. Мадам Луїзон примусила їх триматися з пошаною. Годі їй розповідати, що їм наговорила мадам Кароліна. Коротше, ми заарештували більшість цих мосьє.

— Вільшість?

Нестор похитав головою і раптом засоромився:

— Верні вислизнув крізь наші пальці.

— Шкода!

Латрюскай насупився.

— А Пакеретта?

— Мадемуазель Пакеретта — сама чарівність. Вона супроводжувала цих мосьє аж до приміщення Національної гвардії.

— Хіба то обов'язок дитини?

— Громадянин Есташу, всі повинні захищати республіку, навіть діти.

— Не жартуй, Несторе. З мосьє Верні жартувати завжди небезпечно.

— Знаю. І йому тепер прекрасно відомо, що ми себе добре охороняємо. Він гадав захопити нас вранці зненацька... Мадам Луїзон схопила карабін і тримала їх на чималій відстані. Вона — дуже ніжна дама, але має міцні нерви.

— Отже, ти говориш, що Верні вислизнув? — знову запитав Жак.

Нестор зробив хитру гримасу:

— Я вам зараз поясню. Внизу, під самим будинком, коли ми супроводжували цих месьє, почалась штовхання, і Верні зник, мов привид. Тоді...

— Тоді?

— Тоді я сказав Теофілові: спробуймо його спіймати. Він випередив нас, але ми його все ж знайшли. Потім я подумав: «Завжди буде час закричати: «Лови шпигуна!» й поклкати гвардійців. Краще простежити за ним до самого його гнізда». І ми пішли за ним слідом.

— І... де ж його гніздо?

— Вулиця Університетська. За Ке д'Орсей. Якщо це вас цікавить, можу провести.

* * *

О третій годині дня стало темно, мов уночі. Вітер розгойдував уздовж Сени чорні тополі. Площа Згоди була вахарашена безладним скупченням застрягів, серед яких ледь виднілися ряди солдатів, що простяглися аж до собору Мадлен. Піхотинці мали той самий вигляд, ті ж самі обличчя, що й солдати на бульварах: понурість, згорблені спиши, похилені голови. Так стояли вони під сумним вальсом лапатоного снігу, що почав кружляти над ними.

Двом чоловікам, за якими на безпечній відстані стежили Нестор і Теофіл, пощастило перейти міст, не викликаючи підозри ні в зустрічних офіцерів, ні в жандармів.

Нестор розговорився з кількома солдатами. Нещасні нічого певного сказати не могли. Унтер-офіцери чекали наказів. Спочатку йшлося про те, щоб вирушати до вокзалу Сеп-Лазар. Тепер уже подійкували про збірний пункт на Трокадеро чи у Військовій школі. А лапятий сніг пронизував сіре повітря й падав у грязюку.

Обійшовши Ке д'Орсей, хлопці дісталися Університетської вулиці. Вона була майже безлюдна. Здалеку Нестор показав ледь помітні дверцята, що були запасним виходом, через який можна було потайки залишити палац. З протилежного боку вулиці в сірому будинку виднілося підворіття, де на варті стояв жандарм.

Жак ніколи не міг забути цієї миті.

Безладний гамір на площі Згоди сюди вже не долинав. Париж вкривався снігом. Вулиці поволі ставали білими смугами. Навскісний сніг заліплював зачинені вікна й

балкони з балюстрадами. Після шуму й вирування інших кварталів ця мовчазна вулиця видавалась особливо підозрілою.

— Верні сховався он там,— показав Нестор.

— Так,— розмірковував уголос Жак,— то спостережний пункт...

Усі четверо сховались у заглибленні будинку.

— Отже, що ми робитимемо? — прошепотів Есташ.— Сьогодні Верні нам уже не загрожує.

Жак торкнувся його руки.

— Зачекай...

— Верні зараз тут нема, він десь блукає...

— Гадаю, що ні!

Здалеку долинув бій барабанів. Спочатку чулося легке гудіння, наче десь поблизу пролітала комаха. Поступово воно ставало дедалі голоснішим, хрипким і довгим. Порив вітру дозволив розібрати ритм. Здавалося, що снігова злива хоче затопити і його. Але інший голос, високий і мідний, пронизав сірий пейзаж. Музична блискавка. Мор раптовий зблиск сонця у похмурій гущавині присмерків. Барабани, а потім сурма. Усе це наближалось, ширилось берегами Сени, вздовж набережних.

— Послухайте! — здивувався Нестор.— Але невже то батальйони Національної гвардії збираються дати котячий концерт мосьє Тьєрові?..

Велика чорна карета, запряжена двома кіньми, промчала повним ходом перед ними й зупинилась біля потаємних дверей. З неї вийшов чоловік у шортуку. Він був маленький, худорлявий, у чорному фетровому капелюсі.

Нестор свиснув крізь зуби:

— А от і комісар!

Фанфара зазвучала з протилежного боку палацу. Свободорозплатисягрізнозгнобителями...

— Так, то сигнал наших,— відізався Есташ.— Отже, вони увійшли в Ке д'Орсей.

— Помовч! — прошепотів Жак.

Потаємні двері відчинились.

Верні запопадливо відкрив дверцята карети.

Дуже маленький чоловічок, загорнутий у широчезний плащ, покvapливо сів у неї. За ним у півтемряві входу блищали галуни й еполети. Карета рушила.

— Тисяча чортів! — вилаявся Латрюскай.— То втік Футріке! Отже, він залишив Париж!

— Так! — серйозно зауважив Жак. — Ця карета не для прогулянок.

— Отже, вони програли!

— Вони програли. Мосьє Тьєр не повернеться!

XIV. СОНЦЕ КОМУНИ

Світло квітневого дня... Воно вливалось через розкриті вікна й торкалося килима. Прозорий золотий промінь перегинав кімнату. В ньому танцювали порошинки. Світло квітневого дня потроху осяяло всю кімнату. Неприбране ліжко. Туалетний столик, заставлений флаконами й коробками. Потерте крісло. Тріснутий стілець. Помутніле дзеркало на стіні. Стелю з іржавими плямами. А на сірій тканині старого килима з'явилась золота краплина, золотий медальйон. День прийшов. Гамір на вулиці Сен-Лазар ледь чувся в цій зачиненій кімнаті, де, здавалося, ніщо не рухалось, хіба що пилюка.

Жінка зітхнула. Вона випросталась і затулила очі руками: ця довга блискуча шпага, що пронизувала півтемряву кімнати, майже осліпила її. Вона відкинула покривало й підвелася з ліжка, підійшла до вікна. Рипіння коліс і тупіт черевиків тонули в барабанному бої. Знову барабани! Спочатку вони нагадували далеке дзиччання бджоли і майже поглиналися гуркотом возів та іржанням коней. Але дедалі ширилися, гучнішали. Барабани! Надокучлива пісня барабанів! Відтоді, як вона повернулася до Парижа, музика барабанів, часом приглушена, часом чітка, переслідувала її. Вона їх зненавиділа. Але про що вони словіщали зараз?

Барабани цього разу стихали. Якийсь батальйон щойно вирушив у напрямку до Сен-Лазара. Все скінчилося. Дзиччання комах зникало, приглушене знайомими голосами вулиці. Але жінка знала, що воно повернеться. Через годину або дві. Надвечір чи вночі. Навіть серед ночі вона раптом прокидалась і дослухалась до впертої музики паличок.

Вона струснула головою, відкидаючи коси на голі плечі. Навіщо так хвилюватись через якусь солдатську музику?

Дуже часто цілими днями вона лишалася на самоті біля вікна, стежачи за голубами й горобцями, що прилі-

тали й прогулювались на безлюдному подвір'ї, закритому від сусідів високими мурами. То був маленький, майже сільський мирний острівець у завжди гомінкому й шумному кварталі Сен-Лазар.

На вулицю вона виходила переважно надвечір, коли спадав присмерк, і йшла блукати навмання, до Трініте чи до вокзалу. Ніхто не звертав уваги на цю постать у чорному, яка пропливала повз фасади будинків і зникала на першому ж перехресті.

Вона прокрадалася попід стінами, наближалася до людських гуртів, віддалялася, зігнувшись, мов стара жінка, старанно закриваючи обличчя. Поверталася серед ночі, інколи дуже пізно, і відразу ховалася у свою кімнату.

Казимир, який з такою пристрасною відданістю прислужував їй у минулому, зберіг для неї цей будинок, що його ніхто не турбував в останні роки імперії, під час облоги Парижа. Казимир, що був у неї водночас і слугою і гувернанткою, також значно постарів і виглядав справжнім дідом. Посивілий, зігнутий, схудлий, він з обережності ще більше підкреслював свій вигляд повної немічності. Адже старий слуга ні в кого не викликає підозри. Говорив він мало, на прогулянки ходив одним і тим же шляхом і ні з ким не заводив знайомств.

Золота пляма на непоказному килимі... Вуркотів голуб. Звуки барабанів розплились у далекому гаморі. А тут час піби спинився. Вона заплющувала очі, забувала все, що її оточувало, і переносилась далеко, у ліс її молодості. Дерева, листя, сонячна долина. Її серце калатало. Хто мав прийти? Хто мав забрати її звідти, відповісти на могутнє бажання, що сповнювало її груди?

Вуркотів голуб. У його довгому вуркотанні вона вчувала ніжність і глум водночас.

Де ж усе-таки було життя? Куди поділось її життя? Недбало розмотаний і знов намотуваний клубок.

19 березня вона несподівано втекла з Версаля, коли дізналася про повернення Тьєра. Місто було геть розгублене. З приводу подій у Парижі ширилися тисячі чуток. На Монмартрі вбито двох генералів. Проголошено Комуни. Солдати полків, що прибували з Парижа, були розгублені і мали вкрай неохайний вигляд. Чекали появи федератів. А вони могли з'явитись з хвилини на хвилину. Тьєр прибув до Версаля, але Версаль уже не був упевнений. Чи вистачить Тьєрові часу, щоб знову прибрати війська до рук?

З л'Етан-ла-Віля вже без усяких труднощів можна було обстрілювати місто королів.

І вона враз вирішила знову закінчити один з етапів свого життя. Подорожі, готелі, бали, мерзотна розкіш її шпигунського життя. Немає більше прусаків, немає більше Штауффельберга, усього, що її зв'язувало... Одягнена в чорне стара жінка, що блукає в п'єтмі свого кварталу. Вона не насмільювалася признатися собі, що шукала щось зовсім інше, інше обличчя, не той зів'ялий тремливий овал, що його відбивало її дзеркало... Чи міг Штауффельберг знайти її тут? Вона більше не існувала. Ніхто пею не цікавився. Це вже було чимось схожим на смерть. Віднині вона жила у півтемряві або вночі.

Проте гамір і музика війни знову ожили довкола неї, оточили її сховище. Безперечно, то були інші солдати, інший гомін юрби. Після флейт і ріжків прусаків тепер барабани й сурми цієї Комуни. І завжди батальйони на марші. Кроки солдатів. І особливо ці надокучливі барабани.

Кілька днів вона, відгородившись від усього світу, сама себе тримала в ув'язненні, але наприкінці березня наказала Казимирові дізнатися, що чути в місті. Чи справді Комуна стала справжньою господинею Парижа? Адже на Вандомській площі сталася відчайдушна сутичка, коли вороги Комуни, монархісти й бонапартисти, вирішили, що можуть розпочати наступ. Вони були переможені. Почались інциденти у кварталі Біржі. Останні короткі спалахи: Або засіб для Тьєра, щоб виграти час. Бо тоді, коли парижани сперечались і гризлились між собою, маленький чоловічок у Версалі зміцнював свої війська й готував наступ. Вона доволі добре знала його, а відтак і його тактику: відступити, щоб одного дня наступати значно краще.

Вона знову згадувала того старого англійського журпаліста у більярдній залі, який з холодною посмішкою говорив: «Мосць Тьєр — то серйозна державна людина, тобто безжалісна людина. *Безжалісна*».

Для чого вона повернулась у Париж? Париж гув, вирував, сміявся, співав. Одного дня зчинилася битва. Наступного ж дня про цю подію розповідали, захилинаючись, у всіх клубах. Навіщо вона повернулась у цей будинок, що височів у центрі Парижа й лише створював ілюзію спокою? І чому не насмільювалась зізнатися, що вона ще хотіла жити, шукаючи неможливого кохання?

28 березня, взявши Казимира під руку і закривши обличчя вуалеткою, вона дійшла до Отель-де-Віля. Вони змі-

шались з натовпом. Їй ввижалося небо, сонце, білі хмари, що плвли над людським припливом, який плескотав біля чорних будинків, доходив до численних червоних і триколірних прапорів. Голос якогось чоловіка, що заповняв нетривалу паузу серед гамору й кидав у натовп імена обраних членів Комуни. Батальйони національних гвардійців вишикувались біля підпіжжя помосту, де стояла постать республіки, увінчана фрігійським ковпаком. Тисячі й тисячі кепі й багнетів. Вітер розвівав прапори. Увесь цей народ сміявся, співав, мовчав, хвилювався. Тиша. Вгорі вітер розганяв важкі хмари. Всюди стояв запах бузку, кізьяка, рупничного мастила... Потім інший урочистий голос у непорушній тиші цієї маси: «Від імені народу Комуни проголошено...» Тоді всі почали голосно співати «Марсельезу», стрибати, танцювати. Гучні вигуки «віват!» зіштовхувались, ширились, стихали і знову спалахували в танці, і в ньому разом з людьми танцювали промені на гвинтівках і на кепі. Тисячі червоних, чорних, синіх мурашок підстрибували й розповзались вусебіч. Юрба з цивільних і солдатів звивалася кільцями по найвіддаленіших вулицях і провулках, доходила до самої Сени.

Серед цього радісного безладдя, проштовхуючись серед людей і коней, вони повільно повертались назад до себе, пробиралися поміж лотками дрібних торговців, схожі на подружжя з середовища добродесних буржуа або колишніх крамарів. Нарешті вони змогли зачинитись у тиші старого будинку, що виходив у Бургіньйонський тупик.

У наступні дні вона навіть не виходила з кімнати, проводячи все своє дозвілля або в ліжку, або сидячи у старому кріслі, що стояло у нижньому салоні. На початку квітня новий приступ лихоманки охопив Париж. Казимир відправився по новини й дізнався, що казарми Курбуа були атаковані версальською кавалерією. Лишилися убиті й багато поранених. П'ятох полонених жандарми Тьера розстріляли без усякого суду біля підпіжжя Мон-Валер'єна. Відразу ж на повний голос зазвучали сурми й забили барабани, батальйони рушили в путь з криками: «На Версаль! На Версаль!» Наступного дня знову сповістили про вбитих, серед яких було кілька керівників Національної гвардії, зокрема Флуранс, Дюваль. Стіни Парижа вкрились афішами, обрамленими чорними смугами. Сповіщалося, що віднині братимуть заложників.

Дивний Париж, схожий на биття серця. Гнів і пісні. Гуркотіння й тиша. Після свята — траур. В одну з перших

неділь квітня вони знову розпочали свої неквапні прогулянки серед юрб людей. Ходили до Палацу промисловості, де були присутні на похованні загиблих. Бачили усе той же натовп, паціональних гвардійців з гвинтівками, багнети яких виблискували на сонці, дрібних торговців, хлопчаків, що сновигали всюди, червоні прапори, червоні гвоздики. Весняний і похоронний запах гвоздик перемішувався з запахами бузку, гною, військового сукна і мастила. Сліпуче сонце на сурмах, оповитих стрічками з чорного крепу, па трьох великих поховальних дрогах, за якими йшли члени Комуни з червоними емблемами, отороченими золотом, делегати Центрального Комітету у формі з перев'язами, облямованими срібними торочками. Попереду, не відриваючи погляду від дроз, ішов старий Делеклюз, схудлий і сумний. Позаду крокували солдати без зброї, батальйони, що брали участь у боях, за ними — величезний натовп, похмура ріка, розцвічена різними кольорами, що розтікалася вздовж бульварів до самого кладовища Пер-Лашез. Обабіч — мовчазні будинки й завмерлі у вікнах люди. Часом, коли замовкала музика, вся ця ріка поринала в тишу. Жахливу тишу! Тоді чувся лише рупіт ніг і плескіт прапорів. Довгі мовчазні хвили цієї ріки, уквітчані пунцовими безсмертниками, перетинали Париж.

Спочатку жінка намагалася вдивлятися у кожне обличчя поблизу себе, щоб спробувати знайти лише одне, пізнати очі й уста, спогад про які вона з бентежною мукою зберігала у своїх мріях. Даремна справа! Вона бачила тільки грандіозне обличчя ридаючого Парижа. Люди називали якісь імена, що для неї нічого не значили. Куди вона потрапила? Що то було за місто? Що за країна? Ким були ці чоловіки й жінки, біль яких вона неспроможна була поділити?

З цього дня постійно говорили про битви, бо розпочалася нова облога.

Увечері тієї ж неділі, коли вона врешті залишила поховальний кортеж, щоб повернутися до Сен-Лазара й затишного будинку в Бургіньйонському тупику, жінка зрозуміла, що їх вистежили. Вона нікого не пізнала, і все ж за ними хтось шпигував.

Вони щойно увійшли через маленькі двері, коли позаду них постукали. Вона сховалася в будинку. Казимир пішов відчиняти. В отворі дверей з'явився маленький на зріст чоловік, одягнений у все чорне, з тонким і глузлигим обличчям. Здавалось, він витанцьовував на місці.

— Чого вам треба? — сухо запитав його Казимир.

— Бачити мадам баронесу.

— Тут немає баронес.

Казимир грюкнув дверима, але маленький чоловік спритно вставив у щілину ногу.

— Тихіше, Казимире, тихіше...

— Хто ви?

— Друг.

— Це не ім'я.

— Мене звуть В'юн. Ти мене знаєш, і я тебе знаю. Пригадуєш Тулузу?

— У мене вже нікудишня пам'ять, — промимрив Казимир.

— А в мене ще добра. Я хочу говорити з мадам баронесою де Фобла. Піди попередь її.

— Її немає вдома.

— То вона все-таки десь є!

В'юн зрозумів, що Казимир вирішив будь-що не пустити його.

— Я повернуся, — спокійно сказав він. — І вона мене прийме.

Він пішов своєю підстрибуючою ходою, поли пальта билися об схудлі ноги.

* * *

Маргеріт де Фобла нахилилася до вікна й підняла запислену гардину. Подвір'я було безлюдним. Казимира не було видно. Він десь ховався насторожі. В'юн мав повернутись. Вона вирішила прийняти його. Може, він прийшов від Бессана? Ні! Мабуть, з'явився на власний розсуд. Чого ж він шукав? Золота? Вона його більше не мала. Маргеріт пригадувала В'юна, коли той ще прислужував Бессану в Тулузі... Злиденний і підозрілий тип. Якийсь повирений клерк, що згодом став злодієм...

Вона побачила, як Казимир пройшов через подвір'я і наблизився до маленької хвіртки, що виходила в тупик. Прочинив хвіртку, і з'явилася постать В'юна. Навіть помітила, як він витяг шию і, обдивляючись, зиркнув праворуч і ліворуч. Потім, комічно пританцьовуючи на ногах, взутих у незграбні черевики, пішов слідом за Казимиром.

Вона спустилась у побляклий салон першого поверху. В'юн стояв перед каміном, розглядаючи меблі й дрібнички.

— Чого ти хочеш? — спитала вона без усякого вступу.

— Поговорити! — відповів В'юн, посміхаючись. Він тримав у великих долонях натертій і блискучий казанок.

— Де Бессан?

В'юн зареготав, його сміх нагадував звуки надтріснутого дзвона.

— Нічого про нього не знаю. Десь поїхав. Справді, мадам баронесо, він накивав п'ятами. До Нормандії чи Америки. Я нічого про те не знаю. Він обдурив мене. Тоді я сказав собі: повертаймося до Парижа, я люблю Париж.

— Париж небезпечний, — промовила Маргеріт, пильно вдивляючись у свого відвідувача.

Він був одягнений у цивільний одяг. Покручені зім'яті штани, чорне жалюгідне пальто склали разом з його обличчям волоцюги досить дивну постать.

— Пхе! Я звик виходити із скрутних становищ. До того ж, Париж великий. У ньому завжди знайдеш роботу... Тільки я відчуваю себе надто самотнім...

— Чого ж ти шукаєш? Грошей?

— Грошей завжди шукають.

— У мене їх немає.

— Справді, я вже чув про це. Але ви маєте хоч цей будинок...

— Він теж не мій.

— Отже, він належить Казимирові... Дарма...

— Що ж ти тут робиш?

— Працюю в поліції.

Вона не могла стримати свого здивування.

— У поліції?

— Так. Мене найняв мосьє Ріго. Смішно, і все ж таки то мосьє Ріго. Кажуть, справжній якобінець. Відданий Комуні. Він захопив поліцію і тримає її у своїх руках досить твердо. І мене завербував, не дуже допитуючись про минуле. Я йому вже зробив кілька послуг і ще зроблю не одну. Маю від нього папірець. І можу ходити, де тільки заманеться.

— Отже, ти донощик. А донощиків ніколи не бракувало.

— Можу піти до комісара кварталу й поговорити з ним про вас. Він мене послухає.

В'юн погойдувався на каблуках своїх черевиків і навіть випустив щось подібне до радісного іржання.

— А я тебе не боюсь, — лагідно відповіла йому Маргеріт де Фобла. — Я про тебе також можу з ним поговорити.

— Але в мене немає ніякого наміру лякати вас.

— На кого ж тоді ти працюєш?

— На себе.

— На Бісмарка? — спитала вона, розмірковуючи вголос.— Саме так і має бути. Ти працюєш на Бісмарка. Бессан утік, але перед тим звів тебе з Штауффельбергом... Ти працюєш на прусаків...

Він не відповів. Його маленькі очі були заплющені.

— Якщо не працюєш на поліцію мосьє Тьєра. Але це майже те ж саме. Ти прийшов у Париж і повернешся для звіту у Версаль... Що ж ти хочеш од мене?

— Спілки!

— Годі! Я вже стара і не хочу ні в що втручатись.

— Справді, так кажуть.

— І я не маю ніякої влади.

В'юн ступив крок до неї. Вона зблизька побачила жовтаву шкіру його обличчя, тонкий рот, опуклі вилиці, рідкі брудні вусики над верхньою губою.

— З мене досить того життя, яке я вів,— стиха промовив він.— Я також постарів. І мені б хотілося влаштуватися. Дрібна комерція нічого не дасть.

— То що ж? — спитала вона.— Чим саме ти хочеш займатись?

— Ви баронеса. У вас є знайомі. І ви мені допоможете.

— У мене немає ніякого впливу.

— Сьогодні, можливо, так, але завтра...

— Завтра?

— Ця Комуна довго не протягне. Усе те — про людське око. Вона не має серйозного уряду. А у Версалі стоять війська. Мосьє Тьєр поступово їх організовує. Він звідусіль звозить гармати. І чекає свого часу. А час не забариться. Тоді...

— Тоді?..

— Безладдя — то добре. Але й порядок не гірший. Комунари мені остогидли. Вони самі не знають, куди прямують. А я хочу знати, куди йду. У Ліоні та Марселі такі ж справи провалилися. Це відомо. Проваляться вони і в Парижі. Національні гвардійці майже нічого не варті: Ключере неспроможний їх організувати. Хвалько, до того ж на цьому зовсім не розуміється. Слід ще додати, що серед них багато невдоволених, які тікають через кріпосні стіни...

— Що ж, забирайся у Версаль. Ти обрав поганий час для служби в Ріго.

— Ви так гадаєте? Поліція лишається поліцією. Вона завжди добре поінформована.

— Усе те для мене нічого не значить. Чого ж ти чекаєш од мене?

— Сьогодні — майже нічого, завтра — дуже багато!

Вона сіла у потерте крісло, стиснула підборіддя руками й замислилась. Отже, спокій ніколи не прийде до неї. Адже вона вірила, що назавжди порвала із своїм колишнім життям. Цей жалюгідний волоцюга цойпо їй нагадав: воно не скінчилося. Бо після В'юна з'являться інші. У тому безладді, що панувало в Парижі, агенти поліції кишили, працюючи на Версаль чи Берлін, на останні групи монархістів чи па тих, хто нудьгував за імперією... Тьєр ніколи б не рятувався, не забезпечивши собі тили.

Маргеріт знову почула тріскучий сміх В'юна. Він продовжував:

— Через кілька днів, можливо, через тиждень, усю цю комедію буде закінчено. Солдати мосьє Тьєра чекають лише нагоди, щоб увірватись у Париж. Тоді...

Його важка лапа з брудними нігтями навскіс розітнула повітря.

— Тоді?

— Тоді слід бути наготові, й мені не вистачатиме лише гідної поваги підтримки.

Тепер уже зареготала вона.

— Ти вважаєш мене за шановну жінку? Спасибі!

В'юн струснув головою.

— Так. У певному розумінні. Ви маєте будинок, а це вже багато...

— Ну, і все ж, кому ти служиш, скажи одверто?

— Сам собі, я вам уже сказав.

Він знову затанцював на своїх черевиках, глянув навколо себе, ніби чогось побоювався, і ледь чутно пробурмотів:

— Слухайте... Сьогодні я у вас нічого не вимагаю. Але завтра попрошу вашої за поруки. Коли всю цю мерзоту буде знищено, баронеси лишатимуться баронесами. Зараз я маю свій план...

— Який план?

— То моя справа. Я хочу зробити велику послугу мосьє Тьєрові...

— Як саме?

— Я вже сказав, що то моя справа.

— І ти хочеш, щоб я тобі відповіла?

— Поки що я даю вам спокій. А завтра ви підтримаєте мене. Я скажу, як саме...

— Отже, ти чекаєш од мене тільки обіцянки?

— Так, але коли обіцянки не дотримуються...

Враз він урвав себе на слові й глянув їй просто в обличчя. Його маленькі жовті очі спалахнули лютим блиском.

— Я лихий,— додав він, роблячи пірует.

Маргеріт де Фобла не поворухнулась. На якусь мить у неї виникло бажання покликати Казимира й наказати йому викинути цього мерзотника носакон чобота, але вона стримала себе. Що він знав? Чого хотів? Яким був той план, що повинен був зацікавити карлика з Версаля? Найкраще було стримати себе, пообіцяти йому все, що він просив. Пізніше вона пустить Казимира по його слідах і вистежить.

Зробивши комічний реверанс, він вийшов, підстрибуючи на кожному кроці. Вона бачила, як В'юн прослизнув через подвір'я і вийшов у хвіртку, що виходила в тупик і яку Казимир старанно зачинив після нього.

Поринувши в мрії, вона так і сиділа коло вікна, дивилась на подвір'я, залите сонячним світлом, на голубів, на блакитне небо й дикі левкої попід муром.

Глухий гуркіт, струснувши повітря, долинув до цих місць. Він ішов далеко з заходу, і часто гамір Сен-Лазара перекривав його. Вона почала звикати до цього бабахкання. Гармати Версаля обстрілювали Париж. Тут воно сприймалося як приглушений гуркіт, хоч інколи від нього і здригалися шибки... Воно навіть не лякало голубів. Уже протягом багатьох днів небо над Парижем було сипім. Опаловий сумирний атлас. З присмерком у ньому починали літати ластівки. Пахтіли левкої. Барабани, сурми й снаряди не могли перешкодити цьому повільному цвітінню весни.

* * *

Поглянувши надвір, Маргеріт побачила, як Казимир вислизнув з хвіртки. Вона знала, що він був хитрий, терплячий і значно сміливіший, аніж можна було подумати, дивлячись на його постать старої людини. Казимир мав вистежити В'юна, щоб спробувати точніше дізнатись, яку саме загрозу ніс із собою цей жалюгідний тип. Сьогодні ввечері він їй звітуватиме.

Зараз вона була в будинку одна. На самоті з сонцем, голубами й синім полотнищем неба, що мерехтіло над містом.

Гомінкий голос Парижа розбивався об ці стіни. Вона більше нічого не чула: ні гуркоту екіпажів, ні криків торговців газетами, ні зловісних вибухів снарядів. Були лише сонце, спокійний квітень, вічність весни. Нікого... Її самої вже не існувало. Не існувало й смерті, що вже тримала Париж у своїх пазурах.

XV. ЗРАДА У ФОРТІ ІССІ

Коло вулиці Арп лише один вуличний ліхтар протинав своїм світлом навколишню темряву. А вузька вулиця Сен-Северен взагалі освітлювалась тільки вітринами двох виноторговців. За склом шибок можна було побачити гвардійців і людей у цивільному одязі, що, сидючи за столом, освітлюваним гасовими лампами, сперечались, жестикулювали. О восьмій годині вечора вони групою вийшли з шинку й попрямували до собору.

У нефі храму зібралось близько сотні осіб, але розгледіти їх було важко. Лише одна кафедра була освітлена кількома гасовими лампами, причепленими до колон. Полум'я червоного прапора, встромленого ліворуч від кафедри, переливалося у блідому жовтавому світлі. Усе інше — хори, арки, бокові проходи — губилось у темряві. Біля підніжжя трибуни розташувалась група гвардійців. На низькому стільці була покладена сурма. Все це створювало дивну картину. Великий храм, у якому гомонів і хвилювався народ, і цей освітлений острівець, темне дерево кафедри з пунцовою плямою прапора і смугою блискучої міді...

Коли Жак увійшов під склепіння храму, засідання вже почалось. Чоловік середнього віку в формі національного гвардійця, простоволосий, виступав з кафедри. Але його голос був глухий, низький, і слова він вимовляв надзвичайно невиразно.

— ...необхідні засоби, щоб примусити здригатись боягузів і зрадників... рівність перед законом і небезпекою... перегородити шлях спекулянтам...

Жак наблизився до однієї з колон і, намагаючись триматись у тіні зі своїм високим зростом, пильно оглянув ряди присутніх. Оратор продовжував свою промову усе

тим же одноманітним голосом, і знову вдавалось почути лише уривки окремих фраз:

— ...соціальні заходи... доля вітчизни...

Жак залишив своє сховище біля колони і пішов ліворуч боковим нефом. Трохи осторонь від загальної маси присутніх на солом'яному стільці сидів чоловік могутньої статури.

— Есташе...— прошепотів Жак.

Чоловік повернув голову. То був справді Латрюскай. Жак підійшов ближче.

Есташ запитливо подивився на нього.

— Де Луїзон?

— Біля трибуни,— відповів Латрюскай.— Вона має представити Наталі Лемель публіці. А Наталі говоритиме від Спілки жінок.

Жак кивнув головою.

Він знав Наталі Лемель відтоді, коли вона разом із Варленом, ще навіть перед падінням імперії, заснувала робітничий кооператив «Казанок». Як і Варлен, працювала палітурницею. То була маленька, енергійна, жвава й пристрасна бретонка, яка вміла говорити просто й безпосередньо. Вона вже була не молода, але зберегла рожеве й свіже обличчя, яке відтінялось білявим волоссям, що вибивалося з-під білого чепчика. Вона прийшла до клубу Северен висловити точку зору Спілки жінок, у діяльності якої вона відігравала досить значну роль, щодо охорони Парижа й допомоги пораненим.

Жак присів коло Есташа.

— Я вирушаю цієї ночі,— прошепотів він.

— Куди?

— У форт Іссі...

— Значить, зрада саме там?

— Про це слід дізнатись точніше, і я дізнаюсь.

— І я з тобою...

— Ні. То зайве. Одному там діяти краще.

— Вийдемо на хвилину,— сказав Есташ.— Ми не можемо тут розмовляти.

Вони безшумно підвелись і вийшли надвір.

Повільними кроками йшли двоє друзів безлюдною й темною вулицею Сен-Северен.

— Я хочу поїхати з тобою,— знову почав Есташ.— Хлопці займатимуться Пакереттою, та й Луїзон залишається...

— То зайве, я буду обережний...

— Про що ти дізнався? Знову В'юн?

— Так. Я його вважав надто дрібним негідником.

— Шпигун Тьєра, — сказав Есташ. — Таких багато.

— Він зустрічався з агентами Ріго й самим Ріго... Виявляється, В'юн — шпигун честолюбний...

— То не має особливого значення. Ріго використовує кого завгодно...

Велетень Латрюскай зітхнув.

— Ет! Поліція лишається поліцією. Вона не завжди може бути вимогливою до засобів і до людей... Ріго непокоїть мене...

Раптом він блискавично обернувся й подивився на дорогу, на будинки з обвислими стінами позаду них. Нікого не було.

— Треба всього стеретися, — пробурмотів він.

Потім узяв Жака за руку:

— А Россель?

— Він пішов на побачення з Ріго в компанії Жерардена. З ним були також Ед і Да Коста...

— То справді була змова... Ти знаєш подробиці?

Жак похитав головою:

— Про це нічого не знаю. Россель не любить Комуни. Але служить їй.

— Військових не переробиш, вони завжди лишаються тими, ким є, і я тобі не раз це казав. Россель хоче особистої влади. Диктатури. Є люди, яких це повністю влаштувало б. Що думає про це Варлен?

— Він вагається. Хоч, можливо, й вважає Росселя нечесною людиною.

— У нас немає часу вагатися. Хіба той самий Тьєр вагається? Бомбардування не припиняються. Версальці збирають свої війська... А тут лише балаканина, змови, сварки... Річ у тім, що робітники лишаються в Комуні в меншості... Саме вони висунули ідею Комітету народного врятування. Наче мавпи, вони хочуть наслідувати приклад революціонерів 1793 року. А одними лише словами ми не врятуємось...

— Знаю, знаю, — відповів Жак. — Можливо, ми все втратили вже ввечері 18 березня. Тоді просто необхідно було вирушати на Версаль. Тьєр був геть виснажений. Його війська відступали... А в нас були сили, щоб покінчити з ними й не дати часу отямитись. Я тоді казав про це Варлену... Навіть Россель цього не зрозумів...

— Що було, те було. Шкодувати нема чого, треба відповідно реагувати на наслідки...

Жак засміявся. До нього прийшло навіть якесь полегшення.

— Ти маєш рацію, Есташе! Нема чого скиглити...

Він сміявся. Його обличчя знову набуло того дитячого вигляду, який завжди з'являвся, коли він відчував себе щасливим.

Стояла напрочуд м'яка ніч. Старий паризький шлях відсвічував у тих місцях, де на нього падало світло рідких вуличних ліхтарів. Якби не далеке бухкання гармат, усе було б схоже на тиху весняну ніч, коли мирно засинає місто, одне за одним зачиняються вікна, за якими люди не бачитимуть кошмарних снів.

— Але якщо існує змова, що вони намагатимуться зробити? Чи втрутяться Ключере? — спитав Есташ.

— Гадаю, що ні. Ключере просто хоробрий вояк. Вони позбудуться його, і Россель займе місце Ключере...

— Не люблю цього Ключере. Він такий же хвалько, як і інші! Навіть виявився нездатним організувати Національну гвардію...

— Вони не мають у ньому потреби.

— А що зробить Національний комітет?

— Вони намагатимуться і його знешкодити... Або повстати проти Комуни...

— Все це дуже серйозно.

— Надзвичайно серйозно, але ми ні в чому не впевнені. Слід і надалі дуже добре пильнувати. А зараз я вирушаю... Повернуся завтра. Якщо запізнюватимусь, тримай зв'язок з Варленом і друзями... Але я не запізнюсь.

— Ти добре знаєш, що робитимеш?

— Так, знаю.

Його голос став похмурий і низький.

— Ми не маємо потреби в шпигунах,— продовжував він тим самим тоном.— І без них розумію, що вони хочуть. Відкрити ворота ворогові. Вони шукатимуть слабке місце в системі фортифікацій. Гармати Версаля ведуть невпинний обстріл. Кавалеристи підходять зовсім близько і майже всюди намагаються вивідати про наші сили. І в той же час ці пацюки просковзують і підгризають інші укріплення. Вони мають свої центри розвідки, про те добре відомо...

— Ти гадаєш, що вони хочуть проникнути з півдня?

— Цілком можливо! На відтинку між Бісетром та Іссі вони зможуть знайти прохід. Саме це, мабуть, В'юн зараз і готує...

— Якщо вони увійдуть, бої йтимуть у Парижі...

— Не думаймо поки що про це. Ворог не повинен увійти.

І знову пролунав дитячий сміх.

— До завтра, Есташе!— промовив Жак.

— Ти не підеш послухати Наталі?

— Послухаєш за мене і повернешся разом з Луїзон.

Що поробляють зараз діти?

Есташ здійняв руки догори:

— Вони хочуть битися! Я затримаю тебе ще на одну мить. Хіба діти повинні битись і вимагати шаспо! Саме це доводить, що світ пішов шкереберть...

Жак простяг другові руку й промовив:

— А ми поставимо його на місце, друже, поставимо на місце...

Есташ Латрюскай нерухомо стояв серед вулички й дивився, як віддаляється висока постать Жака Сонця. Той швидко крокував у напрямі бульвару Сен-Мішель. Його постать поступово зменшувалась між сірими й чорними будинками. А скоро він уже змішався з іншими постатями, що входили в будинки й виходили з них.

Місячне сяйво освітлювало верхівки дахів. З невидимих у темряві садів линув аромат свіжого листя. Есташ і далі стояв нерухомо. Протягом кількох секунд з напівзаплющеними очима слідкував за другом, який пробирався через темряву Латинського кварталу, пругкими кроками прямуючи до Сени. Ніч настала зовсім недавно. І для цього мандрівника вона буде довгою... Есташ струснувся, мов собака, що вийшов з води, і швидко повернувся до клубу Северен.

Під аркою біля входу нікого не було. Всередині приміщення нічого не змінилося. В освітленому слабкими гасовими лампами нефі гомоніла та ж сама публіка. Він пізнав голос Луїзон і прискорив кроки, щоб зайняти своє місце в боковому нефі. У світлі ламп він бачив обличчя молодої жінки, кафедрю. Луїзон оголосила, що зараз говоритиме Наталі Лемель. Але й сама почала закликати до єднання й пильності. В неї був не сильний, але чіткий і спокійний голос, у якому приємно відчувався тулузький діалект. Здавалось, кожне слово миттю облітало все приміщення, досягаючи найвіддаленіших кутків. Вона говорила також

про дітей і школи. Про пенсії і допомогу вдовам, про сиріт війни, яких Комуна повинна була всиновити. Говорила і про світське навчання, яке необхідно було вводити в школах. Школи, школи, діти... Слова летіли із світла й линули в темряву, ніби ластівки в літній вечір. Есташ усміхався. Обличчя Луїзон між червоним полум'ям прапора і білим рядом колон виблискувало, мов бліда мідна маска. Діти, діти, школа, діти... Безкоштовне письмове приладдя для дітей... Світське безкоштовне навчання... Аудиторія була уважною і гомінкою. Луїзон говорила так, як це робив Жак Сонце. Вона викликала в уяві той чудовий край, про який він сам неодноразово мріяв. Спокійний і блискучий край! Без гармат і шаспо, без в'язниць і п'їтьми. Край, сповнений школами, відкритими для всіх дітей народу. Гармати більше не гриміли навколо Парижа. І на зорі діти більше не прокидались, щоб іти страждати на фабрики. Діти вже не були більше тими маленькими сумними й втомленими створіннями, які брели брудними дорогами на роботу...

Чоловік із сивим скуйовдженим чубом сидів перед кафедрою і кілька разів крикнув низьким і хрипким голосом: «Браво, громадянко! Браво, громадянко!» Потім якийсь надзвичайно дзвінкий жіночий голос вигукнув: «Дайте говорити громадянці!» Луїзон на мить замовкла. Її руки стискали край кафедри. Очі оглянули темний тріпотливий простір, що простягся перед нею. Спокійний голос знову почав кидати слова, які, мов живі птахи, летіли від колони до колони.

Есташ усміхався. Він навіть не зрозумів, звідки до нього враз прийшло оце почуття щастя. Він забув про чорний і неспокійний Париж. Знову був у себе, у протилежному кінці країни, літнього вечора на березі Гаронни. У нього щойно народилася дочка, і він вийшов надвір, щоб біля ріки викурити люльку. Небо було зеленкувато-синє, зафарбоване вишневим кольором на заході. М'яке дихання Гаронни ширилось до самого неба, линуло вздовж берегів, сповнювалось запахом листя платанів, молодих в'язів і акацій. Ластівки з криками гасали в прозорому океані простору. Океан в індиго і м'яти, безкрає прохолодне небо. Есташ думав про свою дитину, що міцно спала. За течією пливло запізніле судно. Останні промені освітлювали кам'яну набережну. Малиново-медвяна лінія простяглась у молочно-синьому світлі присмерку. Есташ був щасливий. У його голові назавжди оселилося дитяче обличчя...

Луїзон спустилася з кафедри, на її місце піднялась Наталі Лемель. Голос Наталі також був твердий, та інколи він ставав гострим, мов удар батога. Спочатку маленькі руки бретонки лежали на кафедрі, потім на короткі проміжки часу почали відриватись од неї. На круглому й дуже блідому обличчі блищали очі. Раптом вона нахилилась уперед. Тепер її очі ніби пашіли вогнем.

— Ніякого примирення, громадяни! Чи може бути примирення між свободою і деспотизмом? Між народом і його катами? Не мир, а війну, війну не на життя, а на смерть щойно проголосили робітники Парижа... Тепер примирення означає зраду...

Есташ прокинувся. Залишивши свій білий і смарагдовий край, куди його занесли спогади про дитяче обличчя, він знову повернувся в Париж, на темні вулиці, до гармат, що гриміли біля воріт. Отже, щоб врятуватись, зараз потрібно було говорити про битви й війну. Так, це було потрібно... Голос Наталі шмагав темряву нефа. Під склепінням ворухнулись голови.

— *Об'єднані й сповнені рішучості, зрослі й освітлені стражданнями, породженими, як наслідок, соціальними кризами, глибоко переконані, що Комуна...*

Біло-зелений край зник остаточно. Ці чоловіки й жінки, що хвилювались у темряві, сиділи тут, у Парижі, у соборі Сен-Северен і замислювались над своїм майбутнім.

— *...глибоко переконані, що Комуна, як вираження інтернаціональних принципів народів, несе в собі зерна соціальної революції. Жінки Парижа доведуть Франції й усьому світові, що вони також зможуть в разі найвищої небезпеки...*

Есташ згадав полковника Росселя, що його зустрічав не дуже часто і який не нагадував тих робітників, з якими доводилося зустрічатись усе життя. То був буржуа і військовий. Він приєднався до Комуни лише з ненависті до капітулянтів. У пам'яті сплило його бліде й пихате обличчя. Росселю було плювати на народ. Безперечно, він прагнув влади. А Ріго, товстий Ріго, що сміявся у свою широку бороду, надсилаючи тисячі прокльонів... Він кричав про небезпеку з боку шпигунів, а сам, виходить, також зрадник? Отже, Париж був обложений як ззовні, так і зсередини?..

— *...якщо ворог виламає двері, на барикадах, на паризьких укріпленнях віддати, як і їхні брати, свою кров*

і своє життя для захисту й триумфу Комуни, тобто народові!

Аплодували всі присутні на зборах. Гвардійці навколо кафедри виструнчилися і простягали до Наталі руки.

Есташ теж підвівся, намагаючись відшукати Луїзон. А та стояла біля підніжжя кафедри й усміхалася. Ця жінка, що була втіленням самої ніжності, усміхалася словам про битви й смерть. І вона мала рацію. «Так,— подумав Есташ,— вона мала рацію. Ворог був там, і, про це знали чудово, цей ворог не пощадить нікого. Навіть у цю мить люди гинуть на паризьких укріпленнях. Люди, які мріяли жити й бути щасливими. Муляри, теслярі, бронзівники, шевці... Снаряди вибухали безперестанку. Солдати Тьєра розстрілювали окремих бійців без усяких вагань. Хто почав? Хто хотів страждань і смерті? Чому лилася кров?»

Подав голос сурмач. Він сповіщав про кінець засідання. Присутні рушили до виходу. Тривалий гомін сповнив вулицю Сен-Северен.

* * *

За ухилом зруйнованої дороги йшов, підстрибуючи, чоловік. Позаду лишилось містечко Іссі, а він прямував до форту, темна маса якого вгадувалася попереду в світлі ночі. Місяць укривав сріблом горбкувату місцевість і всю долину.

Канонада припинилась. Лише десь далеко окремі гарматні постріли розривали тишу.

Чоловік зупинився, поправив свій зім'ятий кашкет, зиркнув навколо себе, здивований, мабуть, тишею, а також тим, що він так легко просувався вперед. Зробив ще кілька кроків і майже наптовхнувся на рештки повозки, за якою і вирішив сховатись. Він пильно оглянув місцевість, ледь пригладив роздвоєний кінчик свого гострого вуса. Нікого! У форті також не було ніяких ознак життя, не чути ніякого шуму.

У неозорому світлому небесному обширі ще мерехтіли зірки.

З обох боків шляху простяглися горбкуваті простори, деінде порослі травою. Бомбардування й неодноразові переходи військ поборозли ці місця, що зовсім недавно являли собою квітучі поля й сади. Потрібно було уважно придивлятися, щоб розгледіти рештки стін чи загорож. Війна геть перемісила цю землю.

— Тисяча чортів! — вилаявся чоловік. — А де ж дерева?

Він шукав купку дерев, по яких завжди орієнтувався, але більше їх не знаходив. Проте йшов далі, роблячи, де треба, повороти.

Трохи далі мандрівник наткнувся на кінський труп. Він прискорив кроки, щоб скоріше втекти від огидного смороду, що отруював це місце. Через дві чи три сотні метрів присів навпочіпки. Трохи далі, на фоні прозорого неба, вирізьблювалося спокійне серед цього жахливого пейзажу, нерухоме й важке громаддя форту. Довкола стирчали з землі якісь дерев'яні обрубки. Всюди з заглиблень і пагорбів витикались безформні уламки, розбиті колеса, поламані снарядні ящики. Коло сіруватого куща під місячним світлом виблискував багнет.

І враз чоловік помітив і дерева, і будинок, точніше, те, що від них лишилось після обстрілу в останні дні. Замість дерев стриміли одні пошматовані стовбури. З будинку було зірвано дах, стіна обвалилася. Напевне, то була якась стара ферма, покинута ще за часів першої облоги.

Чоловік пробурмотів:

— Сад зовсім знищено, але це та ж сама халупа...

Він помітив обламані стовбури трьох тополь, поблизу яких купою лежали рештки клуні. Зігнувшись, рушив уперед, перейшов через купу каміння від старих мурів і обережно свиснув.

Ніхто не відповів. Він знову свиснув.

З руїн долинув голос:

— О! Це ти, В'юне!..

Чоловік зробив крок уперед і з тією ж обережністю покликав:

— Еге ж, Барбоссе...

— Не ворушись! Я йду...

В'юн тримався насторожі. Хоч і пізнав голос Барбосса, але все ж засунув руку під блузу.

Постать кремезної людини вилізла з розваленої клуні. В'юн пізнав свого спільника.

— Я думав, що вже ніколи не знайду цієї халупи, — промовив він.

Той, кого він назвав Барбоссом, грубо зареготав:

— Гармати тут добряче наплювали...

— Звідки зараз? — спитав В'юн.

— З форту.

— З форту?

— Щойно, так би мовити...

— І тобі пощастило втекти?

— Так, пощастило. І навіть перед самим світанком...

Барбосс був не вищий на зріст за В'юна, але значно важчий і товстіший. Його пика й патлата борода були наче натерті сажею. Серед обличчя картоплиною стирчав великий ніс, важкі руки також були чорні. Його форма федерата перетворилась на лахміття.

— Мені пощастило втекти,— повторив він.— І скоро я туди повертається не збираюсь. Проте вони залишають форт. Межі наказав заклепати гармати. Це кінець.

— Отже, у форті вже нікого немає?

— Ні, ще ні! Бо ці месьє артилеристи з Версаля чомусь ще не наважились як слід обстріляти його. І я вже думав, що не вирвуся звідти. Слово честі, якби я не мав тут зустрітися з тобою, то вже б давно втік до села...

— Де вони?

— Хто?

— Версальські артилеристи.

— Вчора вони мали захопити Муліно і Парк. Вони просуваються уперед, мов дияволи. Привезли з собою гармати великого калібру. Протягом двох днів то було справжнє пекло. Вогняна злива йшла від Бісетра й Монружа аж до самого Бійянкура і Булоні. І ти хочеш, щоб після цього форт витримав? Червоні давали себе вбивати, мов мухи. В самому форті панує гармидер! Всюди лежать мертвяки. Я тим і скористався...

Співрозмовники сіли навпочіпки під розваленою стіною, що колись була загорожею. В'юн уважно вислухав повідомлення Барбосса. Він скинув засмальцьованого кашкета й довго чухав голову.

— І проте обстріл припинився. Що то означає?

— Це лише невеличка перерва. Він знову розпочнеться. Якщо незабаром вони не підуть на штурм.

— Ти подавав сигнали?

— Так. Але вони, напевне, чекають, що Межі накиває п'ятами...

В'юн на мить випростався і подивився в бік форту.

— Можна подумати, що вони там усі поздихали!

— Ще ні, але це швидко станеться,— озвався другий, брутально регочучи.— Солдати лінійних полків зовсім неподалік. Усього триста метрів — і натрапиш просто на них.

— Гаразд! — промовив В'юн.— Це значно краще, ніж я думав. А тепер треба вертатись.

— Куди саме?

— До Парижа. Але слід зробити невеликий гак. У мене в одному місці схований візок...

— Матінко моя! — забурчав Барбосс, стривожено сіпаючи себе за густу щітку бороди.— Мені нема чого робити в Парижі. Париж — то кепська справа... Мені краще втекти...

— Втекти? Ти хочеш приєднатися до солдатів Мак-Магона? І маєш бажання битися?

— Аж ніяк! Я хочу втекти в якусь сільську діру й там перечекати, поки все владнається. Вже недовго.

— Ти пойдеш зі мною,— сказав В'юн м'яко й загрозово водночас.— Ти мені потрібний, і я заплачу тобі лише тоді, коли підеш зі мною.

— Ти жартуєш! У наступні дні в Парижі буде зовсім не до весільних радощів...

— Я нічим не ризикую. У мене всюди знайомі. До самого Ріго включно!

— Дарма!

— Усе відбудеться значно легше, ніж гадають. Війська трохи постріляють. Дрібна буржуазія аплодуватиме, а ці месьє з Федерації Національної гвардії знову позалазять у свої льохи. А звідти їх повиловлюють одного за одним...

— Ти так гадаєш? Я їх знаю... Деякі опиратимуться...

— А ти мені набрид, Барбоссе,— просичав В'юн крізь зуби.— Все одно не тобі вирішувати. До того ж, ти викінчений дурень. Особливо, коли я повторюю, що зі мною ти у цілковитій безпеці.

Нарешті Барбосс наважився.

— Що ж, тоді ходімо. Ця халупа на поганому місці. Як тільки знову заспівають гармати...

Він говорив зовсім тихо. Враз урвав себе й пильно глянув у бік зруйнованого будинку.

— Ти нічого не чув? Ніби покотився камінець...

В'юн нічого не відповів. Його очі звузились, а погляд став гострий і пильний. Він підвів свою важку руку з пласкими пальцями, подаючи знак мовчати. Що означав цей шум? Просто впав камінець? То було б цілком нормальним явищем для цієї купи зруйнованих стін, які раз по раз обвалювались після кожного обстрілу... Чи там ховався якийсь солдат? Наприклад, дезертир, що хотів перебігти до версальців? А таких було чимало. Навколо фортів і укріплень, незважаючи на канонаду й перестрілку, сторожко блукали тисячі привидів. Люди Версаля й Парижа, шпигуни або ж торговці. Перенощики листів або газет...

Перший снаряд вибухнув далеко позаду них, з боку селища Іссі. Бухкання гармат ширилося в напрямі Вапва і Мопружа. Барбосс підвівся, готовий тікати. В'юн схопив його й брутально кинув на землю. Потім намацав щось під блузою й дістав великого пістолета, якого міцно взяв у праву руку, спрямувавши дуло на руїни ферми.

Один з снарядів вибухнув у порожній траншеї майже поруч із входом у форт. Барбосс здригнувся. Очевидно, він не міг заспокоїтись.

— Тікаймо! — важко видихнув він. — Ми надто засиділись.

В'юн на якусь мить задумався, потім, мабуть, схвалив пропозицію свого товариша. Переступив у найнижчому місці стіну загорожі й рушив уздовж наваленого каміння. Потім розпластався на землі, зробивши знак Барбоссу повторити те ж саме. Підвівся й знову закрокував уперед. Барбосс ішов слідом за ним. Вони трималися під захистом стіни, що йшла навколо зруйнованої садиби. Знову почулося падіння камінців, і В'юн подумав: «Цього разу, безперечно, там хтось є...»

— В'юн, кидай зброю! Руки вгору! — чітко наказав голос з-посеред руїн.

В'юн вилаявся і враз вистрелив у бік голоса. Водночас із цим пролунав вибух снаряда, і постріл потонув у ньому.

— Руки вгору! — повторив голос.

Тієї ж миті куля влучила у низ живота Барбосса, і він із стогоном покотився в пилюку. В'юн знову вистрелив, але тепер йому ніхто вже не відповів. Він поповз уздовж стіни. З неба почувся довгий свист, і снаряд вибухнув десь у зруйнованій фермі. В'юна оповила чорна хмара диму, і він, скориставшись цим, скочив і побіг до шляху, що вів у селище Іссі. Мчав шодуху, але позаду ніхто його не переслідував. «От тисяча чортів! — подумав В'юн. — Я ще раз викараскався!»

* * *

Жак підвівся. Снаряд вибухнув зовсім близько від його сховища. В'юн цим скористався і втік. Наздогнати його тепер уже буде важко. Слід було краще зайнятись отим другим типом. Барбосс лишався усе на тому ж місці, де в нього влучила куля. Було чутно, як він стогнав по той бік розваленої стіни. Жак наблизився до нього. Той намагався повзти, але поранення було надто болісним. Жак став

навколішки, нахилився до чорної пики волоцюги й тицьнув у його скроплю дулом пістолета. На обличчі Барбосса з'явилась гримаса жаху.

— Я не хочу тут подихати,— пробелькотав він.

Не промовивши й слова, Жак вдивлявся у нього. Метрів за п'ятдесят вибухнув ще один снаряд. Стрільянина наближалася до траншей форту.

— Я вам нічого не зробив, громадянине,— знову промимрив Барбосс.

— Коли ти втік з форту? — спитав Жак.

— Не більше години тому... Там уже все скінчилось. Навіть гармати заклепали. Я вийшов ще до того... В мене немає бажання бути розстріляним по-дурному, коли прийдуть версальці...

Жак знову нахилився до нього:

— Ти дезертував, Барбоссе. І знаєш, на що заслуговують дезертири.

— Я не дезертував,— і знову повторив:— Я не хочу подихати тут...

— Ти попередив версальців?

— Пожалійте мене, громадянине. Відтягніть подалі від цих руїн.

— Ти попередив версальців! В'юн питав тебе, чи подавав ти сигнали. Кажі!

— Мені немає чого сказати.

— Кажі!

— Я повинен був запалити три вогнища в разі евакуації форту.

— І ти це зробив?

Барбосс з трудом ствердно кивнув головою. Потім підняв руку:

— Я стікаю кров'ю. Відтягніть мене...

— На кого працює В'юн?

— На поліцію Тьера. Я більше нічого не знаю. Я не шпигун... Зробив усе, щоб тільки заробити кілька су...

— Жартуєш!

— Допоможіть мені відповзти.

— На кого працює В'юн?

— Я щойно вам уже сказав.

— Назви мені прізвища.

— Я його зустрів, коли він повертався з Версаля. А більше нічого не знаю. Там є один якийсь комісар...

— Його ім'я?

— Не знаю!

— Верні?

— Не знаю. Так, можливо.

— Де призначено зустріч із ним?

— У Булонському лісі, неподалік від Севрського мосту. Покинутий будинок. Допоможіть мені відповзти...

Він замовк. За будинком почувлися голоси.

— Вони евакуюють форт. Не кидайте мене тут.

Жак переступив через рештки стіни й пройшов по двір'ям. Він уже помітив колону, що виходила з форту. Барбосс не збрехав. За кілька хвилин версальські війська, видно, підуть на останній штурм.

Жак повернувся до пораненого й пішов далі, навіть не глянувши на нього. Стогін поступово тихішав і врешті залишився десь позаду в темряві.

* * *

Солдати Межі вийшли на дорогу до селища. Тепер форт спорожнів, його вищерблені каземати вирізьблювались на фоні світлого неба. Тупіт ніг затих.

Жак зупинився, вдивляючись у форт. То був небезпечний пролом в укріпленому поясі Парижа. Якщо артилеристи Мак-Магона захоплять форт, тоді може початися значно загрозливіший штурм.

Жак стиснув кулаки, його охопила нестримна лють. Несамовита лють. Такого він ще ніколи не відчував. Глибока ненависть, що пощувалася з почуттям безсилля. Бажання битися й убивати в безнадійному відчаї. У той час, як в Отель-де-Вілі велися суперечки, шпигуни, мов ті зголоднілі пацюки, обстежували весь фортифікаційний пояс. Солдати тікали. Агенти Тьєра з настирливою впертістю прослизали через найменші щілини й проломи. Россель мріяв про повну владу. А Фелікс Піа домагався створення Комітету Громадського Порядку. Але чи досить тепер сліпо діяти за закликами революціонерів 1793 року? Слова, слова... Зараз треба було битися, слова були вже зайві. Тьєр знав, чого хотів. А йому протиставляли роз'єднання й безладдя.

Жак уже зібрався йти далі, коли на півдні раптом пролунало кілька пострілів. Вони долинали не ззовні форту, а з самого форту. Чорт забирай! Але ж то означало, що у форті ще залишались люди. Межі із своїм загonom одійшов, але, мабуть, дехто й зостався. Хто? Між захисниками Жак знав декотрих, що належали до батальйону Загублених

дітей. Вони чи інші, в усякому разі форт ще жив і захищався, версальці поки що не наважувались на останній штурм.

Жак пішов назад, повернув праворуч і скочив у траншею. Гармати мовчали. Він почав підніматись і врешті зупинився біля входу. Неподалік відкривався великий пролом.

Небо світлішало. Скоро мав зайнятий день. Нові залпи розірвали тишу. Немовби останні захисники хотіли створити враження, що їм на допомогу по тривозі прийшли свіжі підкріплення. З боку Версаля не було помітно жодного руху.

Жак зупинився поблизу входу. Покинтий фургон правив йому за прикриття. Якийсь час він пильно оглядав усе довкола. Не помітив жодного вартового. Мабуть, дезертири могли вільно збиратись у казематах, що виходили вікнами у бік версальців.

Він залишив фургон і почав пробиратися до входу.

Нікого!

Жак притулився до стіни, що оточувала форт, і пройшов під склепіння.

У сіруватому світлі зорі, за кілька метрів од себе, він побачив хлопчика, який сидів на тачці й, мабуть, дримав. Майже дитина... Маленький, білявий, з почорнілим обличчям і руками... На вигляд йому було років чотирнадцять, не більше. Хлопець боровся із сном. На колінах лежало шаспо. Голова час від часу падала на груди.

Жак затамував подих.

Настала тиша. Стрілянина припинилася.

Кепі юного вартового впало на землю. Він був одягнений у завелику для себе форму федерата, штани гармошкою спадали на забруднені черевики.

Неймовірно, але все це було насправді. Вхід у форт Іссі охороняла дитина.

З темряви склепіння з'явився товстий пацюк, понюхав ранкове повітря й попрямував до купи уламків. Зачепив дошку й, наляканий, втік до траншеї. Хоч цей шум був зовсім незначний, але молодий федерат підвів голову й крикнув:

— Хто йде?

— Друг! — відгукнувся Жак.

Юнак підвівся й схопив свою гвинтівку:

— Не підходь! Стань на світло! Відійди до стіпи...

Жак посміхнувся. Після хвили гніву й ненависті, які він щойно відчув, його охопило невимовне хвилювання.

Ще б пак! Більшість війська втекла на чолі з своїм командиром, а дитина залишилась. Величезний форт Іссі знаходився у її руках.

— Звідки ти прийшов? Хто ти? — знову запитав хлопець.— Не рухайся. Попереджаю тебе. У цій тачці повно снарядів і набоїв. Якщо захочу, все злетить угору...

— Ти ж син Дюфруа,— лагідно мовив Жак,— і я тебе знаю... Ми з твоїм батьком добре знайомі...

— Зроби крок уперед. Руки вгору!

Жак підкорився.

— Як тебе звуть?

— Мене називають Жаком Сонцем.

Продовжуючи ділитись, хлопчик уважно придивлявся до Жака. Потім опустив приклад на землю.

— Так, я тебе також знаю. Чому ти тут? Ти один?

— Один. Прийшов допомогти тобі, якщо зможу. Знаю, що Межі з іншими вже пішли звідси.

— Зрадники! — пробурчав хлопець.— Вони повинні за це заплатити.

— Ти не один?..

— Тут я зовсім один... А там, у форті, лишилась тільки жменька патріотів.

Він струснув головою:

— Страшенно хочу спати...

— Якщо вас тільки жменька, то оборона тепер зайва.

— Тьєр про це не знає. І ти добре бачиш, громадянине, що він не знає, бо до цього часу не наважується на штурм. Треба триматись... Триматись...

Він показав рукою на тачку:

— Якщо вони примусять нас відступити й атакуватимуть тут, я зроблю так, що вони всі злетять у повітря.

— Але ж з ними загинеш і ти.

— Так!

— Тобі не страшно?

— Хочу спати. А я не маю права на сон. Комуна надішле підкріплення. Треба триматись. Межі просто злякався. Але Межі — то ще не Комуна...

— А що таке Комуна?

— Хіба про таке питають?

Хлопець на мить заплющив очі, потім знову сів на тачку з вибухівкою.

Жак прислухався.

— То наші стріляють...

— Треба виграти час. Якщо версальці вважатимуть, що нас багато, ми матимемо час дістати підкріплення. Ти повертаєшся у Париж, громадянине?

— Ні, я лишаюся з вами.

— Гаразд! Треба зробити все, щоб версальці думали, ніби ми ще сильні.

— А ми й насправді сильні!

— Так, мавш рацію. Ми сильніші за всіх цих футріке! Займався день. Білувате світло заливало пориту землю, поламані візки й розкидані мертві тіла.

Жак більше не думав про змови, Росселя, сварки військових і цивільних, які егоїстично підраховували шанси на захоплення влади. Він думав про дітей, жінок, про всіх цих скромних борців з почорнілими від пороху й грязюки обличчями, які вірили у схід першого травневого сонця, відколи Париж став їхнім.

* * *

Після полудня цього ж самого дня багато тисяч громадян-борців, вихідців з провінцій, які входили до Республіканської Спілки Департаментів і перебували в Парижі, провели маніфестацію на луврському подвір'ї. Спочатку вони пройшли повз Отель-де-Віль, щоб показати свою відданість Комуні й підтвердити свою участь у патріотичній справі паризьких комунарів. Члени Комуну вийшли з маленького прокуреного залу, місця постійних суперечок, щоб привітати усіх цих чоловіків і жінок, які народились у різних кінцях Франції.

І в цю мить поширилась звістка, яка враз затьмарила піднесений настрій цього патовпу: форт Іссі от-от має впасти. Межі заклинив гармати й утік разом з усім своїм військом. Залишилась тільки купка бійців. Робітник Жак Сонце з ними. Оборона марна. Твердили також, що Версаль ще не наважився на останній штурм.

О п'ятій годині вечора один з членів Комуну сповістив, що до форту Іссі були направлені підкріплення. Їх очолювали відповідальний за військовий департамент Кюзере, генерал Ла Сесілія, Россель та інші... Чекали від них повідомлень...

Нова звістка розкрояла серце Парижа. Форт Іссі в руках ворога. То був жахливий пролом. Прорив, у який війська Мак-Магона і Тьєра могли вільно увірватись...

Вночі нові підкріплення, очолені Верморелем і Тренке, рушили на Іссі.

Національні гвардійці зібрались в Отель-де-Вілі. Комуну обвинувачували в тому, що вона дозволила евакуацію форту. Члени Комуні протестували. Подібного наказу вона ніколи не давала. Навколо грізно шумів Париж.

Коли Ключере повернувся з Іссі, був підписаний наказ про його арешт. Але тоді ж стало відомо, що, прибувши до форту, Ключере і Ла Сесілія знайшли під вхідним склепінням хлопчика, який сидів на тачці з вибухівкою, готовий висадити в повітря себе й версальців.

Форт не впав.

Ключере відправили у в'язницю. Його місце заступив Россель.

У цей же час на зборах Комуні сперечались про створення Комітету Громадського Порятунку, що мав замінити Виконавчу Комісію, обрану ще в квітні. Жюль Міо і Піа були серед тих, хто підтримував пропозицію, Трідон і ще дехто виступали проти неї. Серед них були також Лонге, Верморель, Валлес. Верморель проголосив, що він проти, бо цей Комітет Громадського Порятунку був лише пустим словом, а народ надто дорого розплачувався за слова. Було зовсім замало на словах повторювати досвід великих революціонерів-попередників.

Відбулось голосування, і борці дізнались про розкол у Комуні. Голоси поділилися. Врешті меншість у 23 голоси змушена була відмовитись від комедії з Комітетом. Більшість нараховувала 45 голосів.

Россель мав утримувати владу десять днів. Він намагався лавірувати між Центральним Комітетом і Комітетом Громадського Порятунку, мріяв про суворий порядок і дисципліну. Цей військовий погано розумів людей, якими повинен був командувати в революційній війні. Він призначив Домбровського командуючим Північним сектором. Врублевський і Ла Сесілія командували на півдні.

Внутрішня боротьба підривала Комуни зсередини. Снаряди Тьєра продовжували люто обрушуватись на форт Іссі.

Гармати Версаля гуркотіли, а Париж вкривався барикадами. Після падіння форту Іссі й появи перших версальців у Булонському лісі роботи проводилися з гарячковою покvapністю. Укріплювались площа Згоди й вулиця Ріволі. Спеціалісти по землекопних і барикадних роботах накреслили головні лінії оборони від Монружа до Тріумфальної арки і від Тріумфальної арки до Батіньйоля, укріплювали цитадель Монмартру, Трокадеро, Монтань-Сен-Женев'єв, застави на площі Зірки та інші...

Жінки шили мішки. Валки підвозили землю, дрібне каміння, цеглу, вапно... Навіть ще перед своїм визволенням з в'язниці Кюзере писав Гайяру, відповідальному за барикади, вимагаючи від нього продовжувати роботи без усякого відпочинку. Старий Делеклюз заступив місце Росселя, а сам Россель сховався десь у Парижі після того, як його не підтримала Національна гвардія, хоч він покладав на неї великі надії — вона мала підкорити йому Кому...

Світило сонце. Блискуче сонце золотого травня. Кілька похмурих днів нічого не значили. Небо швидко змілося, і знову повернулося яскраве світло, що вкрило Париж своєю гарячою прозорістю. У сутінках, коли потроху припинявся рух обозних частин і метушня будівників барикад, місто поринало в теплу півтемряву, і численні квартали наповнювались ароматом левкоїв і бузку. А вдалині продовжували бабахати гармати. На кордонах збудженого Парижа виникали вишневі й лілово-рожеві завитки пожеж.

У неділю 16 травня пополудні сонце заливало площу Пік. Так називали тепер Вандомську площу, поновивши стару революційну назву. Гучна музика, численні роззяви, різноколірна форма, полум'я червоних прапорів надавали цій площі святкового вигляду. На ній мала відбутися символічна подія: повалення тридцятичотирьохметрової колони, увінчаної статуєю Наполеона в одязі Цезаря. Сонце виблискувало на позолоченій голові Цезаря, і натовп радісно гомонів довкола площі, яку звільнили від людей і з північного боку обклали товстим шаром фашин і гною.

Опозиційні газети й версальські листки ображали Гюстава Курбе й організаторів цієї справи. Але врешті її було вирішено. Статуя Цезаря повинна була впасти у гній. Курбе просив, щоб залишили орнаментований барельєф-

ми цоколь колони, оскільки барельєфи мали пряме відношення до історії республіки. Він також хотів, щоб Наполеона-Цезаря замінили постаттю жінки, яка б символізувала революцію 18 березня.

На балконі міністерства юстиції з'явилися представники Комуни — Міо, Фелікс Піа, Трідон, Прото... Гвардійці стримували натовп, фанфари спалахували мідним блиском між прапорами і штандартами.

Всюди лунав сміх. Жінки одягли світлі корсажі. Хлопчачки жартували, виявляли ознаки нетерпіння, кричали, щоб швидше турляли колону. Було чути, як вони скандували це слово хором по складах: «Ко-ло-на, ко-ло-на!»

Десь о третій годині маленький і худий чоловік з гострим обличчям просувався, вистрибуючи поміж групами людей, досягнув входу високого, але вузького будинку, розташованого на розі вулиці Миру. Ніхто не звернув на нього уваги. Усі погляди були спрямовані на складну систему канатів, які кабестан повинен був натягти, щоб звалити виблискуючий під сонцем стовп.

О пів на четверту площа враз стала мовчазною. Почулася гучна команда, і кабестан почали накручувати. Канати натяглися. Колону підготували так, як це роблять лісоруби з деревами. З боку вулиці Миру біля основи навскоси вирубали виїмку, з протилежного боку колону на третину підпиляли. Здавалось, тепер вона тримається лише на незначному опукку, що зламається при найменшій натяжці канатів. Кабестани зарипіли. Усім здалося, що колона вже почала хилитися. Канати натяглися, мов струни, але раптом один з блоків кабестана тріснув і розколовся. Зойк розчарування розлігся серед юрби. У вікнах схвилювано заворушилися голови. Хлопчачки знову розпочали свої дотепи.

Під дахом старого будинку, у який спритно проскочив чоловік з гострим обличчям, спостерігав за площею через маленьке віконце, майже повністю завішене мішковиною, ще один чоловік. Він часом поглядав на дверцята свого горіща, у якому можна було пересуватися лише зігнувшись.

Під схрещеними балками стояла нестерпна спека. Горіще було порожнє. Товстий шар оксамитової пілюки вкривав широкі пощерблені дошки підлоги.

Невдовзі після невдалої спроби звалити колону двері рипнули. Спостерігач хутко глянув назад і спритно відмов од віконця у півтемряву. У правій руці він тримав

пістолет. Його сірувате обличчя, якому борідка надавала довгобразого вигляду, не виявляло ніяких ознак хвилювання.

Двері розчинились, у них виник чоловік з гострим обличчям. У світлі, що проникало через дахове віконце, з'явилися його великі руки і зібгані в гармошку штани.

— Йди-но сюди! — наказав спостерігач. — Ти зустрів кого-небудь па сходах?

— Нікого! Всі вниз або у вікнах.

Пістолет лишався наведеним на нього.

— Гей, комісарє! — сказав прибулий. — Сховайте свою цяцьку.

Верні, бо то був він, поклав зброю на дошку й машинально струснув пилюку з рукавів своєї темної куртки. Потім його рука лягла поруч з пістолетом.

— Ви що, остерігаєтесь мене, комісарє?

— Дурень! — просичав Верні. — Чи ти гадаєш, що я забув, як ти збирався нещодавно мене вбити?

— То не я, то Бессан. Я ж вам про це розповідав, — запевняв його В'юн своїм надтріснутим голосом. — У Бессана були причини ненавидіти вас. У мене їх немає...

— Що там діється унизу?

— Нічого особливого! Не знаю, чи зможете ви мати про те уявлення, сидючи на цьому сідалі.

— Значить, ти нічого не підготував?

— Люди, яких я послав у юрбу, роблять усе, що можуть. Але комунарів надто багато. Кілька буржуа спробували поглузувати чи запротестувати. Багатьох із них одразу відвели на пост. Мої люди хитріші, але якщо вони діятимуть активніше, то ризикують також бути схопленими.

В'юн присів навпочіпки й висунув свою піку у вільну частину віконця.

— Ну, то що там сталося?

— Блок розвалився, — пробурчав Верні.

— Вони почнуть усе знову!

— Авжеж!

В'юн подивився на площу й натовп:

— Нічого не вийде.

Верні знизав плечима:

— Одначе ти ж мені обіцяв...

— А! Що я міг вам обіцяти... Протести, але це не так легко... Я думав, що опір буде значно більший...

В'юн відхилився від віконця, сидячи й далі навпочіпки проти свого спільника. Він зняв фетрового капелюха й почав витирати спітнілий лоб, відкидаючи назад пасма брудного посивілого чуба.

— Це не головне...

— Знаю! — пробурчав Верні.

Раптом його охопила нестримна лють. Байдуже досі обличчя перекосило гримасою, з відкритого рота щирились, наче ікла, жовті зуби. В'юн мало не відсахнувся від нього. Ця людина наводила на нього жах. Чоловік, якого він мало не вбив кілька тижнів тому і який розшукав його, щоб запропонувати службу у версальській поліції... Чоловік мовчазний і всемогутній. Там, мабуть, на нього дуже розраховують, і, коли Комуна буде скинуто, він, напевне, посідатиме дуже високий пост...

Верні знов люто змахнув рукою і вказав на площу:

— Хай вони скинуть цю колону! Ми знову встановимо її! Але ці мерзотники вже загинули!

Він подивився на В'юна. Мертво-бліде обличчя Верні знову стало спокійним. Дві довгі зморшки, що йшли від носа, губилися в бороді. Вилиці кольору старого дерева випинались уперед. Здавалося, на цьому обличчі продовжували жити одні лише вузькі й чорні очі.

— Ти мені не сказав найголовнішого.

— Я для цього сюди й прийшов,— промимрив В'юн.

— Знайшов потрібну нам людину?

— Гадаю, що так! Старий капітан. Служив при генеральному штабі Домбровського. Зараз працює разом з Ріго.

— Що він робить?

— Не знаю точно. У розвідці.

— Що то за людина?

— Саме та, яка нам потрібна. П'є і бігає за слідницями...

— Гарзд! — промовив Верні.— Ти зблизився з ним?

— Ще ні!

— Його ім'я?

— Ламблен.

Верні не поворухнувся.

— І ти вважаєш, що через нього можна вийти на Домбровського?

— Можливо... Але...

Що за «але»?

— Це дорого коштуватиме.

— Ціна не має значення. Я повторюю: ціна не має значення.

В'юн блимнув повіками.

— Мільйон, якщо буде потреба! — мовив Верні. — Мільйон...

Він нахилився до підлоги горища. Його чорний вказівний палець накреслив у пилюці криву лінію. Потім згори допишу вздовж кривої він поставив ряд крапок і сказав:

— Ла-Мюетт... Отей... Сен-Клу... Ле-Пуен-дю-Жур...
Ось ворота, які потрібно відчинити.

— А може, для них вистачить однієї гармати.

Рука Верні потяглася до В'юна. Він схопив його за комір куртки й з люттю струсонув.

— А ти тоді для чого? Нам потрібні гармати, але також потрібні й спільники. Час не жде! Ти побачиш цього Ламблена сьогодні ж увечері. Якщо треба, ризикуй. Демаскуй себе. Точніше, демаскуй нас. Якщо він захоче грошей, то матиме їх. Завтра. Але слід діяти швидко!

Раптом з глибини площі здійнявся гамір.

Верні підняв мішковину.

Натовп унизу, в якому переважала форма й світлі сукні, здавався морем, що радісно хвилювалось. Парасольки й гвинтівки погойдувались над головами.

Сонце все ще заливало золоту голову статуї. Канати знову натяглися. Гомін посилювався. Величезна тінь промайнула в повітрі. А затим почувся страшенний гуркіт, неначе над бруківкою прокотився гарматний постріл. Колона впала. Голова Наполеона-Цезаря відкололася від статуї і покотилася по гнойовому ложу. На п'єдесталі відразу замайорів червоний прапор.

Фанфари заграли «Марсельезу», і натовп ураз підхопив пісню.

Обличчя Верні зблідло ще дужче. Він відхилився назад. Той спектакль унизу був йому нестерпний. В'юн побачив, як тремтять його руки. «Слово честі,— подумав він,— цей комісар зараз знепритомніє, мов дівчисько. Ввесь час він ніби підкреслював свою байдужість, але коли побачив падіння імператора, в самого голова замаякітрилась.— І ще він подумав:— Якби я схотів, то міг би розрахуватися з ним так, що він і пальцем не встиг би поверухнути...»

Та хвилювання Верні тривало не більше кількох секунд. Він оволодів собою і подивився на волоцюгу, що нерухомо сидів навпроти нього, навіть з якоюсь ніжною серйозністю.

— Вони заплатять і за це, і за все інше,— процідив він повільно.

В'юн кивнув головою.

— А зараз — йди геть! — промимрив Верні.— Час не жде! Я хочу, щоб через п'ять днів наші війська вже володіли Парижем і щоб ця сволота теж валялась у гною. Іди! І запам'ятай, що ти матимеш стільки грошей, скільки буде потрібно... До завтра. В тебе дуже важливе доручення.

— До завтра! — озвався В'юн. — Я не забуду. Золото відчиняє всі двері.

Він зареготав і став пробиратись до виходу.

Верні лишився на самоті біля віконця. Внизу фанфари вигравали «Проводжальну пісню». Юрба чоловіків і жінок кинулась до колони. Кожен хотів узяти з собою шматок од неї, але дорогу перетнули гвардійці. У вікнах люди аплодували. Сонце освічувало те місце площі, на якому розбилася статуя. Золотої голови вже не було видно.

* * *

В'юн без усяких труднощів залишив будинок і, пробравшись крізь натовп, дійшов до вулиці Кастільйоне, де будувалася величезна барикада. Наприкінці цього дня на будівництві вже нікого не лишилось. В'юн просковзнув між купами землі й двоколісними візками і вийшов на вулицю Ріволі. Зупинився і довго розглядав вулицю Кастільйоне. Здавалось, за ним ніхто не стежив. Перехожі все ще сходилися до Вандомської площі.

Незабаром він уже досяг площі Згоди, де йому довелося долати редут Сен-Флорантен довжиною майже у десять метрів, що закривав вихід на площу між Морським міністерством і парком Тюільрі.

Через один з отворів редуту В'юн побачив море народу, що кишив па площі. Дуже довга валка повозок, солдати строем прямували до Єлісейських полів. Редут був уже майже закінчений, його навіть почали обкладати землею з дерном. З боку площі Згоди перед ним був викопаний широкий рівчак. На якусь мить В'юн уявив редут, зайнятий захисниками-комунарами, рушниці й мітральєзи в амбразурах. Навпроти мали стояти версальці... В'юн скривився й залишив редут, не думаючи більше про це. Напевне, Верні не брехав. Останнього штурму слід чекати зовсім незабаром. Бо там, десь за Тріумфальною аркою, колотнеча тривала

безупинно. П'ять днів, Верні говорив про п'ять днів... Через п'ять днів наступить 21, так, неділя 21 травня... А може, Верні говорив безпідставно? І точну дату ще не було встановлено? Адже комунари поки що тримались міцно. Незважаючи на сварки й безладдя... Передмістя Пассі горіло з усіх боків, але версальці усе ще тупцювали під ворітьми. Що ж було задумано? Підкупити Домбровського? Адже Верні говорив про мільйон... Кому дістанеться той мільйон? Першому, хто розчистить шлях для солдатів мосьє Тьєра?

На підходах до собору Ла-Мадлен В'юн повернув до вокзалу Сен-Лазар. Ховаючись попід стінами, він швидко йшов перевальцем, опутивши низько голову з насунутим на очі фетровим капелюхом і зрідка оглядаючись, чи ніхто за ним не стежить.

Після цього він заглибився у вуличку, що йшла праворуч, і зайшов до виноторговця. Зал був довгий і значно ширший, аніж можна було подумати, дивлячись на будинок знадвору. Передню частину займав великий цинковий прилавок. У приміщенні панувала чистота, його відвідували переважно гвардійці й дрібні буржуа. Віля прилавка велася жвава розмова. Цілком зрозуміло, що говорили про повалення колони. В глибині залу, заставленого дерев'яними столиками й плетеними стільцями, сиділо кілька літніх чоловіків, між якими були й робітники, і грали в карти, доміно або просто читали газети.

В'юн тихенько підійшов до прилавка й замовив собі склянку вина.

Надворі, десь біля собору Ла-Мадлен, хлопчак, вигукуючи, продавали газети «Крик народу», «Тато Дюшен», «Комуна»... Двері відчинилися. Хлопець років дванадцяти у подертій блузі, із скуйовдженим під брудним кепі чубом зайшов у зал, тримаючи під рукою довгий згорток надрукованих листів. Його обличчя й руки були чорними від фарби. Він оглянув зал насмішкуватим поглядом і вигукнув:

— Колону звалили! Купуйте «Ганебний стовп шпиків».

Дещо згодом один з робітників, що грав у доміно, підвівся й вийшов. В'юн розплатився за вино й непомітно теж вислизнув із залу.

Вони зійшлись через сотню метрів.

— Де він? — спитав В'юн.

— Як звичайно, у Сен-Лазарі. Дудлить свій абсент у кафе «Місто Івето». Чекає на тебе.

Не мовивши й слова, В'юн рушив до Сен-Лазара. Перш ніж увійти, він обдивився зал. То було сучасне кафе, яке завжди приваблювало відвідувачів. Великий прилавок із світлого дерева був оздоблений зеленим листям. Поміж мармуровими столиками виблискували металеві кулі.

Чоловік, якого шукав В'юн, самотньо сидів у кутку неподалік від дверей. Він зосереджено пив «зелень», не звертаючи ніякої уваги на сусідів. Це був здоровий товстун з червоним обличчям і густими рудими вусами, одягнений у зношену форму капітана Національної гвардії.

Затесавшись у юрбі перед кафе, В'юн обережно розглядав цього типа. Він знав його, але чоловік його не знав. То справді був капітан Ламблен, що міг вивести його на Домбровського. Здавалось, його ніщо не цікавило. Він і далі маленькими ковтками пив свій абсент. Усі зібрані про нього відомості свідчили, що то був цілком доступний і продажний чоловік. Він відвідував Єрусалимську вулицю і зустрічався з Ріго, але часто також з'являвся у генеральному штабі Домбровського і навіть відвідував зруйнований палац Ла-Мюетт, у якому Домбровський розташував свій передовий пост. Ламблен підвів голову, і В'юн зміг краще роздивитись його обличчя. Воно було в'яле і зовсім байдуже, але мало правильні риси і цим нагадало лице Бессана. Ламблен мав також великі й лупаті світлі очі.

«Що ж!— сказав собі В'юн,— слід ризикнути. Це показ Верні. Якщо цей Ламблен чекає на мене, значить, він хоче знати, що я йому маю сказати... Він не накаже заарештувати мене, не вислухавши, що я йому скажу. А те, що я йому запропоную, повинно його зацікавити. І то, власне, говоритиму не я, а поліція мосьє Тьєра. Адже мільйон — то гарненька сума. Можливо, цей чоловік саме думає про своє майбутнє, як і ми всі».

В'юн скинув свого фетрового капелюха й рушив поміж столиків. Капітан сидів усе так же нерухомо. Зал гомонів. Дим від люльок і сигар звивався перед дзеркалами й під стелею з нещодавно намальованими арабесками. Жінки сміялися до солдатів. Капітан непоквапом сьорбнув абсент. Він ні на кого не дивився і, здавалось, нікого не чекав. Коло вокзалу Сен-Лазар засвистів поїзд. Той самий хлопчик-крикун із газетами зайшов у зал кафе і знову кинув свій напівглузливий вигук:

— Колону звалили! Купуйте «Ганебний стовп шпиків»!
Знадвору, заглушуючи шум фіакрів і повозок, набли-
жались розмірені кроки.

В'юн ураз різко крутнувся на місці й пішов до виходу.
Ця нерухома людина зі своєю «зеленню» лякала його. Він
досяг вокзалу і побіг по вулиці Сен-Лазар. У Бургіньйонсь-
кому тупику перевів дух. «Що ж, так,— сказав він собі,—
краще буде, коли з ним говоритиме хтось інший, а не я.
А в мене ще буде для цього час. Жінка! То буде краще.
Цей Ламблен вислухає жінку. Справа надто прибуткова.
А мені краще вжити заходів перестороги».

* * *

Вечоріло. Небо було безхмарне, світло вже не сліпило
очі. Воно набуло тієї особливої чистоти, яка віщувала чу-
дові присмерки. Ніжні золотаві промені пестили квіти й
каміння. Ластівки у висоті завели свій нескінченний та-
нок. Інколи з дзиччанням пролітала якась комаха.

Маргеріт де Фобла сиділа коло свого вікна. Вона чекала
ночі. Вночі висковзне надвір і піде блукати по Парижу.

У двері хтось тихо постукав. То був Казимир.

— Він повернувся.

— Чого йому треба?

— Не знаю. Але каже, що справа термінова.

Вона на мить замислилась.

— Впусти його!

Сховавшись за гардиною, вона побачила, як Казимир
перейшов подвір'я і повернувся з тим самим типом, що мав
стрибаючи ходу й руки справжнього душителя.

Він увійшов і привітав її кількома низькими уклонами.
Вона мовчки дивилась на нього.

— Ви нам конче потрібні, мадам баронесо. Не можна
гаяти часу.

— Кому я потрібна? — холодно спитала вона.

— Мосьє Тьєру. Урядові.

— Уряд перебуває у Версалі.

— Але саме з ним і треба рахуватись.

В'юн облишив шкірити зуби й намагався говорити на-
віть з якоюсь урочистістю.

— Хто тебе послав?

— Комісар Верні. Ви його знаєте, він вас теж.

— Що ж він хоче?

— Ми повинні зблизитися з одним чоловіком, який може зробити нам велику послугу.

— І хто цей чоловік?

— Дехто на ім'я капітан Ламблен. Він може говорити з Домбровським.

— Про що з ним говорити?

— Що ми дамо мільйон тому, хто відчинить ворота.

— Цілий мільйон!

— Так! Тому, хто захоче!

— Але ж я не знаю цього капітана.

— Ви з ним познайомитесь.

— Він вважатиме мене за божевільну.

— Ні!

— А якщо я відмовлюсь?

— Поліція буде тут цього ж вечора, і ви почуватимете у Сен-Лазарі¹.

— Не верзійте дурниць!

— Зовсім ні,— повторив В'юн, жовте й пом'яте обличчя якого раптом набуло виразу недвозначної жорстокості.— Ми поінформуємо Ріго.

— Отже, армія Мак-Магона нездатна самостійно увійти в Париж?

— Треба використовувати будь-яку нагоду. Це справа надзвичайно важлива й термінова. Ідіть!

— А цей... капітан Ламблен слухатиме мене?

— То вже ваша справа. Хіба можна не слухати, коли йдеться про цілий мільйон!

Вона замислено повторила:

— Відкрити ворота... Що це має означати?

— Це означає дуже багато,— з реготом відповів В'юн.— Це означає дати пароль. Це означає зменшити в числі або розставити рідше вартових, дати батальйонам наказ відступити. Все це дуже легко. Треба тільки захотіти. Кому-нари там не на весіллі. Всі будинки палають...

* * *

За гардинами світло вже згасало. Лазурне небо поступово набувало кольору індиго. А в Ла-Мюетті, Отеї, біля воріт Сен-Клу тривав обстріл і лютували гармати. Війська Мак-Магона чекали сигналу на штурм. Всюди виднілися

---

¹ Сен-Лазар — одна з паризьких в'язниць у кварталі з тією ж назвою.

почорнілі сади, зорана снарядами земля, потрощені стовбури каштанів, пошматовані кущі бузку...

— Де ця людина й коли я повинна з нею зустрітись? — протяжно спитала Маргеріт.

— Зовсім близько. У кафе Сен-Лазара. Ходімо!

* * *

Вони пройшли Храмовим бульваром, а потім, перш ніж вийти на площу, змушені були подолати численні барикади. Рушили до вулиці Шато-д'О. Перед казармою стояв гвардієць.

— Що це таке? — спитала Пакеретта.

— Казарма Шато-д'О, — відповів Нестор.

— Куди ви йдете, дітлахи? — спитав вартовий.

— Громадянине, ти мене не роздивився! — вигукнув Нестор, показуючи на свої сірі штани з червоною стрічкою і на зовсім нову курточку.

— Отже, ти з вихованців Комуни?

— Авжеж, громадянине!

— І в тебе немає батьків?

— Мій батько і моя мати — Комуна! — знову вигукнув Нестор театральним тоном.

— А він? — спитав гвардієць, показуючи на Теофіла, незграбна постать якого маячила поряд з Нестором.

— Я його веду у відділ екіпірування, щоб знайти йому форму. Він такий же сирота, як і я. Його родина — то Комуна.

— Проходьте! — мовив вартовий. — Для барикад потрібно багато рук. А ти? — звернувся він до Пакеретти. — Де твої батьки?

— Вони живуть у Люксембурзькому кварталі, — почервонівши, відповіла Пакеретта.

— Отже, ти не сирітка?

— Ця громадянка — наша подруга, — втрутився Нестор. — Ми прийємо її як маркітантку.

— Ні! — відповів гвардієць. — Вона має батьків і житло.

— А нам скоро дадуть шаспо? — у свою чергу запитав Теофіл лагідним голосом.

Піхотинець засміявся:

— Поки що ви матимете лопати й кирки. Роботи ви-стачить.

Теофіл хитнув головою. Насправді шаспо його зовсім не цікавило. Це Нестор потяг його до казарми, де справді зібралось дуже багато сиріт. Тут вони мали їжу й притулок, а з учорашнього дня навіть чудову сіру форму, у якій штани були обшиті червоними стрічками. Теофілові подобалися стрази й форма, але навіть увесь патріотизм Нестора виявився недостатнім, щоб прищепити йому любов до бить. Він дав згоду завербувати себе лише в тому разі, якщо йому знайдуть місце на кухні.

Важка й дружня рука лягла на плече Нестора.

— А от і ви! Я був упевнений, що знайду вас тут! — промовив глухуватим голосом Есташ Латрюскай.

— Ми не криємось! — запротестував Нестор.

— Отже, ти вирішив залишити нас!

— Ні, мосьє Есташе, зовсім не так. Перший сигнал — і ми з вами. Але спочатку служба. Потрібно ще стільки землі викинути у кварталі.

— Гаразд, але ж Пакеретті тут зовсім немає чого робити. Пакеретто, красуне моя, ти повернешся додому зі мною.

— О, тато! — заманірилась Пакеретта. — Але ж їм необхідна маркітантка.

Великий Латрюскай нахилився до своєї дочки:

— Війна — то не іграшка, щастя ти моє. В солдати не граються!

— Ці малюки сміливі, — втрутився гвардієць. — У Фобур-дю-Тампці вони працювали як дорослі. Тачки так і бігали.

— Пакеретто, — вів далі Есташ, — але ж ти не вмієш працювати заступом.

— Я можу носити каміння.

— У мадам Кароліни, — знову встряв Нестор, — буде на троє ротів менше, отже, менше буде клопоту з харчуванням. А тут ми маємо їжу.

Латрюскай зітхнув:

— Гаразд, ви хочете служити, ви служитимете. Але Пакеретта повернеться зі мною.

— Жінки Комуни показали себе такими ж відважними, як і чоловіки, — урочисто, мов клубний оратор, вигукнув Нестор.

— Я згодний з тобою, громадянине, але вона потрібна й мені і, вважайте, працюватиме опліч з вами. Пакеретта кочче потрібна і громадянці Луїзон. У нас повний будинок порапених, і ти це знаєш.

Нестор почухав голову.

— Ви маєте рацію, мосьє Есташе!

Він глянув на дівчину:

— Блондиньчко, тато має рацію. Ти повинна повернутись і допомагати мадам Луїзон. А ми виконаємо свій обов'язок. Якщо ти нам справді будеш потрібна, ми дамо тобі знати.— Він узяв Теофіла за руку.— Вперед, марш! Теофіло, ми тебе зараз одягнемо. А потім підемо на барикади.

Вартовий піхотинець підняв багнет, і Нестор з Теофілом увійшли в казарму.

Латрюскай і Пакеретта подивились їм услід, а потім теж рушили на лівий берег.

Коли вони йшли синюватою від присмерків вулицею, дівчинка вигукнула:

— Яка зараз чудова погода, тату! І як нам було добре у нашому садку в Аржантеї. Махровий бузок, мабуть, уже розквітнув.

— Ми повернемось туди,— замріяно пробурмотів Латрюскай,— ми повернемось.

— А пруссаки не зруйнували наш будинок?

— Хто його знає!

— І ми скоро повернемось?

— Через кілька днів... Через кілька днів...

Величезна рука Латрюскай міцно стискала топку ручки дівчинки. Він відчував її у своїй долоні, наче то було тепле пташенятко. Їй не хотілось розлучатися з хлопцями, але тепер, крокуючи по Парижу із своїм батьком, вона відчувала радість. Незважаючи на вуличний шум і гамір, вона вбирала в себе ніжне повітря, останнє світло дня. Зелені голови дерев потроху темнішали, лише останні промені місцями залишали на них блискучі смарагдові плями.

— Можна подумати, що дерева вкриті коштовностями,— прошепотіла Пакеретта.

* * *

Аржантейський будинок був десь там, по той бік Сени, в чудовому спокійному краї, де розцвітав махровий бузок. Річка там несла свої води без відблисків пожеж і казематів. То було житло з рятівним дахом, неушкодженими і міцними стінами, оповитими молодими виноградними лозами. Землі навколо нього були викохані людиною, її руками і лемешем, і то були землі сумирні, засіяні люцерною, верном і ріпою. Не та псоброблена земля, яку тут засівають

заіржавілими багнетами, обгорілими снарядними ящиками й трунами... Одного дня... Голос Жака... Голос Луїзон. Одного дня... Сонце. Сонце повернеться. Есташ тримав ручку доньки. Тримав у своїй руді майбутнє. Майбутнє, похливу пташку. Чи зможе вона одного дня злетіти? І досягнути небесної далечини, у якій травневого вечора кружляли ластівки?

У будинку Люксембурзького кварталу Кароліна була одна. Луїзон ще не повернулась. Обози з пораненими ставали раз у раз численнішими. Есташ усадовив дочку за кухонним столом.

— Що нового? — спитала в нього дружина.

— Має розпочатися процес Кюзере, — відповів Есташ.

— У неділю в Тюїльрі відбудеться великий концерт, — мовила Пакеретта. — Зі мною будуть Нестор і Теофіл. Вони мають відпустку й завчасно зайдуть за мною.

— Так, у неділю, — повторив Есташ.

— А що ж вони повинні робити в казармі, ці діти? — зітхаючи, звернулась вона знову до чоловіка.

— Споруджувати барикади, — відповіла їй Пакеретта.

-- А їх багато?

— Не дуже, — озвався Есташ, — не дуже...

На землю вже майже спустилася ніч. Через вікно ще можна було бачити нерівне погойдування темних дерев у Люксембурзькому саду.

— Їж суп і йди спати, — звернулась до дочки Кароліна. — Коли надворі ніч, діти повинні спати.

Над деревами прокотився гуркіт. Кароліна прислухалась і прошепотіла:

— Знову гармата!

XVII. СЯЙВО 21 ТРАВНЯ

У неділю 21 травня Париж прокинувся, осяяний сліпучими сонячними променями. Вони вже не були обманливо нестійкими, як у перші дні весни, але ще не несли й літньої спеки. То була особлива прозора ясність ранків, коли кожна квітка чи камінець наче вирізьблювались у цій невимовній чистоті. Фестони черепиці на фоні синього неба, зелені пальці каштанів, оксамитове листя лип купались в невидимому морі ніжності.

На старих подвір'ях навкруги Люксембурзького саду всюди співали півні. І здавалось, що звуки солдатських

сурм народжувалися з пісень півнів. Ці спокійні й такі звичні мелодії оповивали місто покривалом миру.

Кароліна Латрюскай поралася на кухні, Пакеретта спочивала у своїй кімнаті. Вони були одні в квартирі.

Хтось постукав у двері, і Кароліна довірливо відчинила їх.

На порозі стояв огрядний чоловік з великими, майже сивими вусами, в одязі робітника. Схоже, що це був сильний, а вони з'являлись тут досить часто.

— Що ви хочете, громадянине?

— Поговорити з тим, кого називають Жаком Сонцем,

— Його немає.

— А громадянин Латрюскай?

— Його теж немає. Для чого вам вони? І хто ви?

— Не має значення. Я повинен поговорити з ними.

— Хто вас послав?

— Мені потрібно говорити з ними. Це надзвичайно терміново.

— Хто ви?

— Мене звуть Казимиром...

Кароліна відступила на крок. Вона вже пізнавала цього чоловіка, безмежно відданого Маргеріт де Фобла. Але пізнавала з величезним трудом. Тепер він був зовсім старий.

— Я маю до них послання.

— Їх зараз нема. Дайте мені ваше послання.

Казимир почухав голову. Здавалося, він відчував себе у великій скруті.

— А де я можу їх знайти?

— Можливо, в Комуні...

— То все одно, що шукати голку в сіні.

— А що ж їм переказати?

Тоді Казимир наважився й заговорив:

— Сьогодні версальці почнуть штурм...

На мить він замовк. Його велике обличчя з грубими рисами не виявляло ніякого хвилювання. Але Кароліна відчувала, що він не хитрує.

— Сьогодні версальці почнуть штурм, — повторив він. — Між шістдесятим і сімдесятим бастіонами. Зрадник повинен підготувати шлях військам. Це має статись біля воріт Сен-Клу... Треба попередити. Ви зрозуміли мене?

— Авжеж, зрозуміла, — пробурчала Кароліна. — Між шістдесятим і сімдесятим бастіонами, коло воріт Сен-Клу. Я не глуха.

— Версальці зосередили там триста морських гармат і вже почали обстріл.

— Говоріть тихіше. В мене спить дитина.

— Треба попередити якомога швидше. Дорога кожна хвилинка. Чуєте мене?

— Я все чула. Гарзд!

— Вірте мені!

— Я перекажу все, що ви мені сказали. Але я не генерал.

— Якщо не вжити заходів, то версальці вже ввечері будуть у Парижі.

Чоловік пішов, згорбившись. Приступки маленьких дерев'яних сходів рипіли під його важкими кроками.

Лишившись одна, Кароліна на мить замислилась. Чому раптом таке послання? Що хотів цей чоловік? Чи можна вірити його словам?

Коли його господиня кілька тижнів тому прийшла до Люксембурзького саду сказати, що Тьер бомбардуватиме Париж, хіба вона збрехала? Які наміри переслідувала ця дивна жінка? Кого вона ненавидить? Кого вона любить?

Кароліна хутко розбудила Пакеретту:

— Вставай, голубонько моя, підемо в Париж...

— Для чого?

— Щоб розшукати татка і громадянина Жака.

— А де вони?

— Не знаю, але мені конче потрібно їх розшукати.

— Сьогодні неділя,— мовила з усмішкою Пакеретта.— Нестор і Теофіл матимуть відпустку. Вони мають повести мене на концерт у Тюільрі.

— Концерт почнеться лише після полудня. Вставай швидше, моє серденько.

Дівчинка підбігла до вікна. Молоде, залите сонцем листя погойдувалося на вітерцеві.

— Яка чудова погода! Концерт буде прекрасний.

— Іди снідати. Суп ще гарячий, моє серденько.

У двері знову постукали, і вони відразу ж розчинилися.

— Привіт, компаніє! Хай живе Комуна!

То були Нестор і Теофіл. Останній, як і його друг, уже був одягнений у форму вихованців Комуні. Можливо, його штани й були дещо короткуваті, але костюм загалом, пурпурова смуга на сірому сукні, блиск нових гудзиків надавали йому надзвичайно войовничого вигляду.

— Ви щось рано з'явилися, хлоп'ята!

— У нас відпустка, мадам Кароліно. І ми заробили її...
Гляньте на наші руки...

І Нестор простяг до Кароліни свої чорні, вкриті пухирями й тріщинами долоні.

— Ми тягали тачки з землею! Ці рученята перекинули не один камінець бруківки. Теофіл працював, мов диявол!

— Воно й видно, бо ваша форма вже досить пошарпана. Ви вже снідали?

— Майже ні!

— Ось трохи рагу й хліб. А потім ми йдемо...

— Куди саме?

— На пошуки мосьє Жака і Латрюская.

І Кароліна розповіла про незвичайний ранковий візит. Нестор насупив брови.

— Можливо, той Казимир і не збрехав. Зараз підємо на розшуки. Ви, мадам Кароліно, нікуди не ходіть. Лишайтеся вдома. А ми повернемось і потім підємо на концерт. Шпигуни — то наша справа!

— Куди ж ви підете?

— На вулицю Ла-Кордері, потім в Отель-де-Віль. Ще немає семи годин. Ми напевне там їх знайдемо. Але тільки не виходьте з дому.

Нестор погладив щічку Пакеретти:

— Не турбуйся, моя блондиночко! Перед полуднем ми вже будемо тут. І концерт не пропустимо! Я страшенно люблю музику.

— Ми повинні трохи поїсти, перш ніж іти,— зауважив Теофіл.

— Ти маєш рацію, громадянине! Але зробимо це швидко. Одна лише хвилинка — і ми вже біжимо!

Спускаючись сходами, Нестор пояснив Теофілу:

— Версальці повинні атакувати, то безперечно. Але це послання може бути хитрістю. У ньому говориться, що вони атакуватимуть через Сен-Клу, а насправді штурм розпочнеться коло Малахових воріт... В усякому разі, треба попередити. Громадянин Жак знає добре, кому вірити... Зачекай, я подумав ось про що. Сьогодні в Комуні судять Кюзере. Мосьє Жак повинен бути там. А ти як гадаєш?

— Я гадаю,— дещо з гіркотою в голосі озвався Теофіл,— що нам ще стільки йти...

— Але ж я тобі вже пояснював, громадянине, що революція — це безперервний рух уперед. Реакція — то нерухомість, революція — рух. Протягом тижня ми споруджуватимемо барикади, а вони вимагають багатьох рук.

У неділю ми ходимо. Руки відпочивають, а ноги працюють. Це майже те ж саме, і, якщо Казимир не збрехав, ми зробимо Комуні велику послугу. Отже, громадянине, вперед!

Спочатку вони зайшли на Ла-Кордері. Старий будинок був переповнений робітниками, які сходились на збори профспілки. То були переважно котельники й мідники. Нестор і Теофіл зустріли декого із своїх знайомих, але ніхто з них не бачив Латрюская чи Жака.

Вони знову вийшли на вулицю.

— Починається спека, — промовив Теофіл. — Не завадило б випити по кухлику.

— А в тебе є гроші?

— Моя платня.

— Правильно. Вип'ємо коло Отель-де-Віля. Під захистом Комуні і спрагу вгамувати приємніше.

У кафе Отель-де-Віля вони зустріли Есташа. Нестор розповів йому про вранішній візит Казимира. Есташ вислухав його з усією серйозністю, але новина його не здивувала.

— Так, — відповів він, — нам про це відомо. Жак зараз знаходиться саме там.

— Де це — там? — запитав його Нестор.

— Хіба я знаю? Десь у Пассі... Ми викрили кубло шпигунів, якими керував екс-комісар Верні. Я хотів іти з Жаком, але він не дозволив. Зараз починається процес Ключере, я повинен залишитись у Комуні. Пассі з учорашнього дня перебуває під жахливим вогнем. Там уже майже не лишилося вцілілих будинків.

— Треба йти туди! — запально вигукнув Нестор.

— То марна справа. Туди треба надіслати підкріплення. Я спробую поговорити з Варленом. Потрібно перекопати Делеклюза. Кажуть, що він хворий. — Латрюская похитав головою і вів далі: — Треба будь-що зібрати батальйони з околиць і зосередити їх у тому місці.

— А що ж робить Домбровський? — запитав Нестор. — Адже то він командує всім сектором.

— Він просить підкріплення. Скаржиться, що батальйони змушені відступати. Наша оборона слабка, — мовив Есташ, наче звертаючись сам до себе. — Від Аньєра до Нейї в нас не більше двох тисяч чоловік, а від Ла-Мюетта до Пті-Ванва — чотири тисячі... Домбровський нібито запропонував Делеклюзу відступити в Париж.

— Але ж це неможливо, мосьє Есташ.

— Чому ж, у разі прямої небезпеки треба зосередити всі батальйони коло бастионів.

— У Парижі ще є робітники,— сказав Нестор.— Ми йдемо з Ла-Кордері, де збираються котлярі. Їх треба попередити.

— Знаю. Збираються майже всюди, муляри в мерях, м'ясники, теслярі...

— І їх також треба попередити. Поговорити з усіма й повести на бастиони. Якщо хочете, я заберу всіх вихованців...

Есташ глянув на Нестора з меланхолійною усмішкою:

— У нас обмаль часу. Ворог справді вже стукає у двері.

— Хіба перед ворогом відступають?

— Легко сказати... Там зараз пекельний вогонь. Усе летить шкереберть.

— Хай нам дадуть шаспо, громадянине Есташе. Ми битимемося.

— Замовкни, шибенику. Зараз не час жартувати.

— А я й не жартую... То, може, ви гадаєте, громадянине, що сір Мак-Магон скоро дефілюватиме Єлісейськими полями?

— Не знаю,— тихо відповів Латрюскай.

* * *

Снаряди шматували Пассі. Під світлим ранковим сонцем вибухи лунали один за одним. Обвалювалися стіни. Вулицями розповзалися хмари білої й чорної пилуки. Серед похмурих завитків диму стирчали голі стовбури дерев і безформні брили. Тут і там горіли дерев'яні будинки, вгору злітали снопи іскор, зловісне полум'я піднімалося до синього неба.

Жак просувався уперед з великим зусиллям. Всюди здіймалися гори розбитої цегли, й серед цього кам'яного нагроюдження він помічав тисячі нікчемних чи дорогих речей, що наче доживали серед цих уламків: розбиті меблі, столовий посуд, привабливі дрібнички, папівзгорілі стоси одягу, постільні речі, дитячі іграшки. Побачив зовсім ціле дзеркало, ляльку в криноліновій сукні, яка лежала на обгорілій балці. Вулиця була вкрита шматками скла, в яких відбивалися промені сонця. Виблискували руїни.

Версальці руйнували лінію оборони з незворушною наполегливістю. Вже минув день, як їхні облогові батареї

гавкали навпроти воріт Ла-Мюетта, Отея, Сен-Клу, Пуен-дю-Жура, Іссі...

Позаду них ще могутніші гармати довбали Пассі й пояс укріплень Пуен-дю-Жура. Над цим паризьким кордоном стояли грім і полум'я. Всюди лежали тіла вбитих, яких не можна було забрати. І те ж саме сонце над цією картиною смерті. Інколи траплялись дерева, вкриті свіжим листям, які чудом ще лишалися живими серед смертоносної бурі, серед кіптяви й вогню. Але й їх уже починали лизати язики пожеж.

Нарешті Жак дійшов до одного будинку. Він знав, що в ньому Верні призначав побачення своїм шпигунам. Але зараз будинок був мертвий і чорний. Одна з його стін обвалилася. Дах курився. Видно було розкішно умебльовані кімнати — столи, крісла, шафи. Будівля була розрізана навпіл, мов пожем.

Нікого.

Поритою дорогою Жак пройшов по безлюдній вулиці. Жодного солдата чи гвардійця. Якщо агенти Верні там збиралися, то могли звідти вільно піти якими завгодно шляхами.

Роздушене місто. Знищений людський світ, хоч самі люди повтікали. Між вибухами зненацька наступала тиша. Потім розлігся тріск каркаса, будинок перехнябився, почали рушитися кроква за кроквою, потім стіни. Все валилося, але жодне людське око не бачило цього. Люди відступили перед вогняною зливою.

Жак нічого не їв з учорашнього дня. І втомився, страшенно втомився. Його мозок огортало якесь сп'яніння. Сп'яніння від перевтоми. Де це він? Він у Пассі і йде від Пассі. Йшов до бастионів. Бастиони... Де це він? Що то була за країна, сповнена руїнами й вибухами, полум'ям і в'їдливою пилюкою? Жодного людського обличчя. Нічого, крім жахливого й бентежного безладдя.

Жак довго йшов слідом за Верні, але загубив його після вибуху. Він мав намір захопити його в цьому будинку. Але будинок виявився мертвим. Усі вулиці були мертві. Версаль чекав свого часу.

Він ішов довго, мов сновида. Зупинявся і знову рушав. Очевидно, була вже десь друга година, коли він, нарешті, потрапив на бастиони.

Облогові батареї замовкли, але перерва була недовгою. Стрілянина тривала з обох боків воріт Сен-Клу, а позаду них снаряди зі свистом пролітали в напрямі залізниці, що йшла вздовж укріплень.

64-й бастион був схожий на безформну лійку, у якій земля була перемішана з розбитою цеглою. Купи пошматованих мішків завалили рівчак. Жак причаївся у западині. Чулися окремі гвинтівочні постріли. Він зрозумів, що до версальців можна каменем докинути. Покотилося кілька дрібних камінців, і майже поруч почувлися голоси. Бастион був безлюдний. Жак обережно підвівся, намагаючись не скинути жодного уламка. Потім поповз до рову. Хвилі важкого диму слалися над зруйнованими укріпленнями. А вгорі розкинулося синє небо, усе те ж синє небо. Лазурна стеля розпростерлася над цим пейзажем пустелі й смерті. У суху землю зарилася заіржавіла мітральєза.

— А тепер пора вирушати туди,— промовив чийсь голос.

Голос був холодний, без найменших ознак хвилювання й чітко вирізнявся серед тиші, що стояла на бастионі.

Жак увесь напружився.

Він помітив Верні, В'юна, потім третього, якого не знав. Усі троє були не далі, як за двадцять метрів од нього. Їхній одяг, а також обличчя й руки були вкриті пилюкою. Очевидно, і він сам був схожий на них. Вони майже зливалися з жовтавим ґрунтом бастиону. Земляні маски, на яких жили самі тільки очі. Земляний одяг, що закінчувався жовтими пазурами. Привиди кольору руїн.

— Тепер уже треба туди рушати! — повторив голос.

То знову говорив Верні.

В'юн, ледь зігнувшись, пішов до верху бастиону. Верні не поворухнувся. Третій пішов за В'юном.

Жак спочатку подумав, що вони, рятуючись, вирішили скористатися нагодою і приєднатися до червоних штанів. Але вони зовсім не вживали застережних заходів, напевне, вважаючи, що, крім них, тут нікого більше немає... Верні уважно слідкував за просуванням своїх спільників.

Раптом В'юн випростався, порився у кишені, дістав і розгорнув білу ганчірку.

З траншеї версальців не долітав жоден звук. Невже з протилежного боку укріплень нікого не було?

В'юн і далі піднімався по бастіону. Його величезний кулак стискав білу ганчірку. І Жак, нарешті, зрозумів. У нього було таке відчуття, ніби він спав, зморений страшною втомою, яка сповнювала його вже протягом багатьох годин. І раптом ця тиша, краєвид мертвої планети.

Він дістає пістолет і прицілився у шпигуна, що вже досягав бруствера. В'юн упав мов підкошений. Його присутник продовжував підніматись, навіть не зрозумівши, що В'юна скосила куля. Раптом метрів за сто вибухнув снаряд, потім другий. Облога батарея знову почала своє гавкання.

Чоловік випростався й розгорнув білу ганчірку. Освітлений сонцем, почав нею розмахувати. Його постать чітко виділялася на лазурному фоні. Почав кричати:

— Входить! Нікого немає! Входить! Нікого немає!

Жак вистрелив кілька разів. Звуки пострілів губились у вибухах снарядів. Шпигун усе ще стояв і розмахував білою ганчіркою. Жак звалився у своє сховище. Тремтіли руки, дуже боліло плече.

Біля шпигуна виросла ще одна постать. То був морський офіцер. Шпигун показував спорожнілі з боку Парижа траншеї.

Через кілька хвилин перші версальські загони почали проникати до центру міста. Верні виграв.

* * *

Комуна судила Кюзере. Дим від сигар і люльок звивався під темною стелею довгого й вузького залу. У президії зосереджений Жюль Валлес перегортав папери. Пучок сонячних променів проникав через проліт на галереї. У напіввідчинене вікно линув гомін з площі Отель-де-Віль.

Кюзере сидів на стільці перед президією. Його уста були скривлені у якійсь байдужій посмішці.

Тепер мав говорити Верморель. То був останній оратор, записаний перед обвинувачувальною промовою, яку мав оголосити громадянин Міо. Кюзере слухав оратора так, ніби мова йшла про когось іншого, ніби то не його долю поставлено па карту.

На площі Отель-де-Віль стояв численний і спокійний натовп. Була неділя. Концерт у Тюїльрі вже давно почався. Кольорові сукні, відблиски сонця на золотих еполетах і червоних прапорах, крики дрібних торговців настосем лакриці з лимоном надавали площі святкового вигляду. Проте бабахання гармат чулося й тут, тому

в декого на обличчі було видно тривогу. Але небо усе ще було синім, стояла спека, і легкий вітерець погойдував свіже листя дерев на берегах Сени.

Десять біля четвертої години крізь юрбу проштовхалися двоє чоловіків. Один з них був укритий шаром пилюки. Обличчя було чорним від землі й кіптяви. Товариш тримав його під руку.

Вони зайшли до Отель-де-Віля. Капітан Національної гвардії пізнав їх, коли вони входили до залу нарад.

— Це ти, Жак? — спитав він, розглядаючи брудного і втомленого чоловіка, що стояв перед ним. — Звідки ти?

— Я хочу говорити з Комуною.

— Це неможливо. Судять Кюзере...

— Хто головує?

— Жюль Валлес.

— Скажи йому, хай вийде.

— Я не можу переривати...

Есташ поклав своє важке ручище на плече капітана.

— То дуже важливо, громадянине, роби так, як тобі кажуть.

— Має говорити Верморель. Я зачекаю, поки він закінчить свою промову.

— А де Варлен?

— Не знаю. Можливо, в залі...

— Він у залі? Відшукай його...

— Якщо не в Центральному Комітеті...

— Часу немає. Це надзвичайно важливо. Йди! — суворо наказав Латрюскай.

* * *

Сонце повільно сідало за обрій. Від Сени повівало прохолодою. Чудовий день закінчувався. Гурти людей на площі сперечались щодо справи Кюзере. Деякі відомості про засідання вже дійшли сюди. Чи буде Комуна поблажливою? Кюзере, надто самовпевнений, діяв дуже невправно, але сам виявив неабияку хоробрість.

У залі засідань Верморель закінчував промову. Він говорив довго. Аудиторія втомилася. Стояла духота й спека. До того ж, надто багато курили, аж нічим було дихати.

Раптом між трибуною і вхідними дверима почалась біганина. Офіцери й цивільні залишили свої місця, потім увійшов Більйорей. Здавалось, він був дуже схвилюваний. Його обличчя було білішим, ніж папір.

Він наблизився до Валлеса і щось сказав йому на вухо. Верморель замовк на півслові.

— Висновки! Висновки! — вигукнув Більйорей.

Оскільки Верморель і далі мовчав, він додав:

— Я щойно з Центрального Комітету. Маю повідомлення нагальної важливості, для обговорення якого прошу зібрати таємний комітет...

Відразу ж у залі запанувала глибока тиша. Всі очі були спрямовані на Більйорея і на зібганий папірець, що тремтів у його руці.

Верморель зробив заспокійливий жест:

— На цьому я закінчив, громадяни... Я сказав найголовніше. А тепер віддаю слово громадянину Більйорею. Той підійшов до краю естради.

— Депеша від Домбровського, — вигукнув він.

Нахилився до свого папірця і почав читати сильним, але трохи тремтячим голосом.

— *«Домбровський військовому делегату і Комітету Громадського Порятунку. Версальці увійшли через ворота Сен-Клу. Я вживаю заходів, щоб примусити їх відступити. Якщо зможете надіслати мені підкріплення, тоді я відповідаю за все».*

Зал скам'янів. Тиша ставала дедалі нестерпнішою.

Ураз усі повставали. Над головами здійнялися руки. Групи оточили трибуни. Посипалися тисячі запитань. У загальному галасі злітало ім'я Домбровського.

Більйорей підняв руку й вигукнув серед шуму:

— Батальйони вже вирушили. Комітет Громадського Порятунку пильнує...

Знову зчинився гамір.

Було близько восьмої години вечора.

А ворог протягом кількох годин уже входив у Париж. Ключере був поспіхом виправданий.

* * *

Блакитного тривожного вечора солдати Мак-Магона просувались до серця міста. Вони оволоділи внутрішніми укріпленнями й шли брати Порт-Майо з тилу. Їх було багато¹, і йшли вони зовсім безшумно. Жахлива гадюка. Криваві руки, що простяглися вулицями й авеню. Чорний і червоний потік.

¹ Враці 22 травня у Париж вступило близько ста тисяч тьб-ривських солдатів,

Вони вдарили дуже швидко. Окремі невеличкі пости були знищені з надзвичайною жорстокістю.

В одному з садів Ла-Мюетта вони розстріляли багато десятків чоловік і рушили далі, зробивши з гілок маскуваня. Біля стіни кладовища Отей вони розстріляли шістдесят старих і юнаків. Потім нові розстріли на вулицях Рanelяг, Бетховена... Розстріли і потім знову рух уперед...

О першій годині червоноштанники оволоділи Трокадеро. О третій вони прорвалися через Севрські й Версальські ворота. Батальйони федератів, що знаходились між Нейї і Сент-Уаном, потрапили в оточення о п'ятій годині. А десь після шостої штурмові загони вже розсипались по передмістю Батіньоль. У той же час восьмеро федератів були розстріляні на вулиці Рима. Кожний квартал був позначений кров'ю. У парку Монсо розстрілювали так само, як і в Пассі...

Рано-вранці тьєрівські солдати захопили Блісейські поля, площу Сент-Огюстен, казарми Пепіньєр. Тепер, після взяття Трокадеро, гармати руйнували вже центр Парижа. Спалахнула пожежа у міністерстві фінансів на вулиці Ріволі. Снаряди вибухали на площі Опері, площі Перемоги...

Гармати, встановлені версальцями коло Триумфальної арки, тепер уже прямим прицілом били по Тюїльрі.

Тривали нескінченні розстріли. Першого-ліпшого захопленого гвардійця з почорнілими руками або брудною від пороху гвинтівкою ставили до стінки. Найменший сумнів — і смерть.

Над Парижем сходило сонце. Велике й чисте, сонце волотисто-медового кольору. На фасадах і дахах день розцвічував невловимі струмені ірисового пилку. То була сама ніжність, діамантові квіти травневої зорі, чудового неба, повітря, сповненого теплом і світлом.

У Версалі Тьєр скликав своїх депутатів дуже рано. Він увесь сяяв. Погойдувався його вихрястий чуб. Блимнуло пенсне, коли він, підвівшись навшпиньки, вигукнув:

— Месьє, спокута буде повною... Спокута в ім'я закону й відповідно до закону.

Тепер вже всюди лунали тремтливі звуки сполоху й бій барабанів. Барикади були готові до бою, інші зводилися надзвичайно швидко, і їх ставало тим більше, чим ближче було до Отель-де-Віля, де в чеканні зібралися три тисячі національних гвардійців.

Жіночий батальйон зайняв позиції на площі Бланш. На перехресті Севастопольського бульвару й вулиці Ріволі

жінки з кварталу Критого ринку підвозили корзини з землею, щоб зміцнити барикади. Діти підкочували бочки, тягли візки з меблями.

Увечері 22 травня від запалювального снаряда ще раз загорілося міністерство фінансів. Пізніше гармати замовкли.

То була майже спокійна ніч. Версальські лінії проходили від Батіньюоля до Сен-Лазара, від Сен-Лазара — до казарм Пепіньєр і Палати депутатів.

У Парижі ще горіли вогні, Париж не спав. Час від часу з прапорами і музиками попереду проходив батальйон, щоб зайняти свої позиції. Вогні враз зникали у захоплених ворогом кварталах, і на кордонах з ним панувала важка тиша. Чи в цій пільмі версальці перегрупували свої сили чи спочивали — цього ніхто не знав. Тишу порушували лише голоси вартових Комуни:

— Проходьте, проходьте!

XVIII. СМЕРТЬ ДОМБРОВСЬКОГО

Наче хвиля чорних троянд під сонцем, наче ріка відчайдушних криків і стогоцу поміж мурами — війна... Значна слово набуло свого жахливого змісту.

Нерухома жінка перед відчиненим вікном замислилась: війна! Це слово лізло в голову, мов настирлива муха. Війна! Зовсім близько гармати, вибухи, які довбали шлях, залпи, поодинокі постріли... Вона гадала, буцімто вже знає, що воно значить, гадала, буцімто знайома вже зі смертю. Але смерть обгортала її тепер у невідоме покривало збештеження й жаху. У цьому содомі чулись крики людей, досі нечувані крики, стогін, благання, невизначний гомін... Часом з вокзалу Сен-Лазар долинали свистки поїзда, потім вітер доносив уривчасте дихання локомотива, яке, здавалося, прагнуло заглушити залпи розстрілів. Ці звуки переплітались, немовби мертве віття у лісі кошмарів. Тиша, що порушувалась лише цокотом кінських копит. А потім крик тварини чи людини — не можна було зрозуміти — і тріскучий залп.

Маргеріт стояла у вікні перед безлюдним подвір'ям. Місяць освітлював стіну, а небо між густими змієподібними клубами диму набуло червоного кольору. Інколи в проміжках диму мерехтіли зорі.

Нахилившись уперед, коло Маргеріт стояв Казимир.

— Париж горить. Версальці тримають Сен-Лазар.

Вона хитнула головою і спокійно, аж наче байдуже, спитала:

— А вони оволоділи Трініте?

— Гадаю, що ні! Біля Трініте сильно укріплена барикада.— І повільно додав: — До самого Монмартру барикад дуже багато... Безумовно, вони битимуться за Монмартр. Коли ж солдати оволодіють висотою... Якщо ви бажаєте, я міг би сходити туди й роздивитись краще.

— Ти збожеволів. Тебе одразу розстріляють!

Він подякував їй поглядом вірного собаки.

— А чому мене розстріляють? Мені досить показати руки. Вони не пахнуть порохом.

— Але ж ми на кордоні.

Вона говорила все так же байдуже, без будь-яких емоцій.

— На кордоні?

— Так! Тьєр вже у Сен-Лазарі. А ті — у Трініте. Наш будинок саме на кордоні між ними.

Вона сказала: ті. Не промовила: червоні, комунари, комуністи. Вона відчувала себе на кордоні, у краю, що належав тільки їй і в якому не було ні пристрастей, ні битв. Вона твердо знала, що ніколи вже більше не залишить цей край.

— Б'ються на вулиці Сен-Лазар,— мовив Казимир.

Вона повторила:

— Б'ються на вулиці Сен-Лазар...

І раптом тривога полишила її зовсім. Вона стояла коло вікна й наче дивилася спектакль.

— Це триватиме недовго! — прошепотів Казимир.

— Що ти сказав?

— Я кажу: це триватиме недовго... Версальців надто багато...

Подвір'я сповнювалося запахом горілого дерева й пороху. У перервах між пострілами гармат і залпами перестрілки чулося глухе безупинне мереживо барабанного бою.

Казимир мав рацію. Завтра все скінчиться. Бо з одного боку були діти, жінки, солдати, які, власне, ніколи раніше не були солдатами. А з другого — справжня армія, офіцери, гармати, численні нещадні війська, що розбивали місто, мов таран.

Два дні тому цей квартал був майже спокійним. На терасах кафе збирались люди. Жінки одягали барвисті

сукні. Зустрічалися закохані, перехожі. Тепер всюди падали будинки, на всіх перехрестях тривали розстріли. То були війна і смерть.

Вона пригадала свої зустрічі у попередні дні. Останнього разу вона знову увійшла в гру, погодилась на інтригу, вірячи, що до самого кінця лишатиметься господинею становища. Вона підкорилася Верні, зустрілася з тим офіцером-зрадником, що повинен був сприяти проникненню тьєрівських військ у Париж. Потім послала Казимира у Латинський квартал, щоб здійняти тривогу серед фєдератів. Насправді ж звістка про зраду вже не мала значення. На день раніше чи пізніше, але бастиони й форти все одно мали впасти. Тьєр надто добре підготував свій напад.

Повітря було гаряче, однак не від теплоти травневої ночі, а від пекучих ударів полум'я.

Вона поклала руку на плече свого слуги:

— Я хочу зараз вийти на вулицю.

— Вийти? Це неможливо!

— Я зараз вийду на вулицю.

— Щойно ви мені казали...

— Я передумала.

— Тоді і я з вами. Куди ж ви хочете йти?

— Не знаю. Хочу вийти на вулицю.

* * *

Кордон. Вона завжди жила на кордоні. Билися справді на вулиці Сен-Лазар. Декілька сварядів улучили в Трініте. Кордон між смертю і життям, між коханням і ненавистю, між радіщами й гіркотою.

— Краще залишити Париж, — прошепотів Казимир. — Ще є така можливість.

— Ні! Ти ж сказав: завтра все буде закінчено.

* * *

Прокинувшись, Жак побачив крізь щілину між віконницями стьожку золотавого неба, яке чітко вирізнялося у півтемряві кімнати.

Він провів рукою по лобі. Із зусиллям поворушив рукою, плече чомусь було перев'язане.

— Не ворухись! — промовив спокійний голос.

Над ним схилилася Луїзон. Світло золотило її обличчя. Подих північного вітерця проник через вікно, і Жак

відчув себе щасливим, хоч і не міг зрозуміти причини цього почуття.

— Котра година?

— Десята ранку.

— Десята ранку, — повторив він. — Понеділок...

— Ні, вівторок. Ти довго спав. Бо дуже втомився.

Він знову повторив:

— Втомився...

— Тебе поранено в плече. Це не дуже серйозно, але ти втратив багато крові...

— Я навіть і не знав...

Він справді не знав, що куля зачепила плече і що його, зовсім виснаженого, перенесли до Люксембурзького кварталу.

Гомін загонів федератів, які розташувались у саду, долинув до нього. І враз у його пам'яті спливли події. Похмурий бастіон. Пассі в полум'ї. Шпигуни. Сигнал військам Тьєра. Вторгнення версальських солдатів у фортифікації... Він захвилювався.

— Заспокойся, — мовила Луїзон.

— Я спокійний. Як там справи?

— Есташ усе тобі скоро пояснить. Вони захопили значну частину Парижа, але опір уже організовується.

На фоні білої стіни вималювалась велика тінь Есташа. Як завжди, Латрюскай з'явився безшумно.

— Що поробляють діти? — спитав Жак.

— Пакеретта спить, — відповів Есташ. — А хлопці на барикадах.

Глибока ніжність забриніла в його голосі.

— Це вже не діти. Вони б'ються, як дорослі.

— Де проходить оборона?

— Ти втратив багато крові.

— То нічого, я хочу їсти.

— Це добре!

Жак підвівся. Латрюскай притримав його рукою за плече.

— Вони тримають Сен-Лазар, Трокадеро і Батіньоль. Але я щойно довідався про те, що Бісмарк наказав відкрити нейтральну зону, щоб пропустити війська Тьєра до воріт Сен-Уен. Ла Сесіліа вирушив на Монмартр.

— А де Варлен?

— У Червоному Хресті, Лісбонн на вулиці Вавен. Ми втримаємо.

— А Домбровський?

Есташ знизив голос:

— Не знаю. Мабуть, теж на Монмартрі.

— Як, ти цього не знаєш?

— Він з'явився в Комуні. Ця людина у повному розпачі.

Жак пробурмотів:

— Ця людина глибоко самотня...

— Розповідають, що він хотів разом з групою офіцерів верхи досягти прусських ліній. Пруссаки його не пустили. Багато чого подейкують. Я впевнений, що він підставить себе під кулі.

Жак стиснув кулаки.

— Вмерти, вмерти... Іноді це надто легко. А що робить Делеклюз?

— Готує прокламацію для розклеювання.

— Що в ній написано?

Есташ з меланхолійним виглядом похитав головою:

— Геть військових... Щоб не було більше генеральних штабів у погонах. Дорогу народу, дорогу бійцям з великими руками. Настав час революційної війни... От що він говорить...

Жак встав з ліжка й повільно підійшов до вікна.

— Ех, друзі мої! Гадаю, що ми знову помиляємось. Делеклюз шикуює слова. Слова нічого не варті. За слова доводиться розплачуватись...

— Народ битиметься, народ б'ється...

— Та це я знаю. Чоловіки, жінки, діти... Знаю! А насправді ж тьєрівські солдати увійшли в Париж, а ми так і не змогли по-справжньому дати їм відсіч. На атаку треба було відповідати атакою. Необхідно було зібрати батальйони з околиць, відрізати версальців з півночі... Треба було...

— Народ вирішив битись у кожному кварталі...

— Правильно! І кожен причепиться до свого кварталу, до свого будинку. А Мак-Магон дивиться ширше. Він хоче оволодіти повністю усім Парижем. Версальці не піднімуть приклади вгору, як то було 18 березня. Це вже не ті солдати. Їх вимуштрували, настроїли на свій лад. А Бісмарк звільнив військовополонених, щоб дати Тьєру свіжі війська. І вони захочуть закінчити все швидко, дуже швидко...

— Так, ти маєш рацію, — підтвердив Есташ. — Бісмарк, мабуть, добре потішається, бо пруссаки вальсують, п'ють шампанське і дивляться з терас Сен-Жерменського передмістя, як ми перегризаємо один одному горлянки...

— Такі люди, як Домбровський чи Врублевський, нам би ще допомогли, якби схотіли...

— І якби змогли!

— Я хочу поговорити з Варленом.

— Він у Червоному Хресті. Тобі ще не можна виходити.

Жак знизав плечима і глянув на Луїзон:

— А куди йдеш ти, моя красуне?

— Повертаюся у госпіталь. Поранені прибувають безперервно. В нас не вистачає хірургів. Кароліна й Пакеретта підуть зі мною.

На якусь мить Жак перехилився через вікно, що виходило в сад. Барабани внизу били гучніше. Саме вирушав один з батальйонів. Листя дерев купалося в сонячних променях. Десь на рубежі кварталу потріскувала стрілянина.

Лінія вогню проходила тепер між Будинком інвалідів і Монпарнасом. Вулицю Ренн підмітали кулі й снаряди, але нижче, на перехресті Червоного Хреста, усе було спокійно. Перехрестя перетворилося на неприступний бастион, його захищали барикади, що блокували всі вулиці, які сходились до нього.

Чоловіки й діти візками підвозили землю, взяті з навколишніх квартир меблі.

Жак і Есташ знайшли Варлена неподалік від перехрестя. Він був блідий від перевтоми, але усміхнувся й ніжно глянув на Жака:

— Мені сказали, що ти був поранений у Ла-Мюетті...

— То дрібниці...

— Ти прийшов допомогти нам? Але тут ми тримаємося впевнено. Барикади міцні, а на першій лінії знаходяться надійні люди.

Він простяг руку до анфілади вулиці Ренн:

— Зараз Мак-Магон даремно витрачає порох. Вони хочуть узяти Люксембурзький квартал. Ми повинні втриматись і втримаємось. Це дасть можливість Врублевському організувати позаду оборону.

— А Домбровський? — спитав Жак.

— Не знаю! — відповів Варлен, знижуючи голос. — Гадаю, що він на Монмартрі. Зараз гінці проходять Парижем з великими труднощами. Послали туди одного. Він досі не повернувся...

Усмішка зникла з його обличчя, вкритого борідкою.

— Монмартр треба втримати будь-що. Бо коли не втримаємо...

Жак втомлено змахнув рукою:

— Триматись, триматись... Ми тільки й знаємо це слово...

І він повторив те, що зовсім недавно висловив Латрюскаю, що тривожило його відтоді, коли він дізнався про швидкий наступ версальців... Треба було оточити наступаючих, використати батальйони околиць...

— На жаль, ми не робимо того, що хочемо, — зауважив у відповідь Варлен. — У нас хоробрі бійці, але це не солдати, які звикли легко маневрувати. Вони б'ються на одному місці... Проте тут ще нічого не втрачено. Тут ми сильні, дуже сильні. Батальйонів вистачає до самої Сени, не говорячи вже про вихованців Комуни і вільних стрільців... Глянь на них...

І він показав на численні групи, що займали місця в амбразурах.

— Кожен знає своє місце, набоїв удосталь. З сьогоднішнього ранку ми відбили всі атаки. Про Монмартр нічого не знаю. Безперечно, там потребують допомоги. Мені лише відомо, що Делеклюз хотів доручити оборону Монмартру Домбровському. Але що сталося з Домбровським? Потрібно все перевірити. І зроби це, якщо зможеш.

* * *

Вже було опівдні, коли вони нарешті перейшли бульвар Османн. Напроти високих магазинів здіймалася велика барикада. Бульвар був увесь поритий снарядами. Пожежа охопила будинки з усіх боків. Небо стало блакитно-чорним. Дорогу вкривали тисячі осколків. Жак і Есташ пішли навпростець через Трініте, хтось їм закричав, що Північний вокзал захоплений версальцями. На вулиці Пігаль вони зустрілися з батальйоном, що безладно відступав. Бійці з обпаленими обличчями й руками обливалися потом і були схожі на божевільних. Вони зберегли свою зброю, але спустились до центру Парижа майже бігцем. Жак почав їх розпитувати.

— Монмартр захопили! Монмартр захопили! Версальці оволоділи висотами!

Один з федератів, обличчя якого заливали пiт і кров, пояснив їм, що великі загони версальців атакували

Монмартр через вулиці Лепік, Маркаде й Кліньянкур¹. Війська Маґ-Магона піднімалися стрімкими схилами висоти з усіх боків і захопили гармати. Окремі групи комунарів намагалися закріпитись у будинках, але кожну таку групу неминуче оточували. Втікачі з Батінйоля сіяли паніку. Нагорі була справжня бойня. Розстрілювали на кожному перехресті. На вулиці Розьє, на згадку про Леконта і Клемана Тома², розстріляли п'ятдесят комунарів, поставивши їх спочатку навколішки. Серед них були жінки й діти. На висоті вже майорів триколірний прапор.

Гвардієць плакав. Сльози, які він навіть і не намагався витирати, залишали борознисті сліди на його вкритому пилюкою й кров'ю обличчі. Він не знав про події в інших місцях, не знав, чи ще тримались барикади на бульварі Рошшуар. Версальці посилювали натиск на Північний вокзал.

— А Домбровський? — запитав Латрюскай.

Домбровський? Гвардієць не знав. Його не бачили.

* * *

Вони подолали хвилю людей і пройшли вулицями навскоси. Їм ще зустрічалися групи відступаючих, що безладно спускались униз. І тоді особливо дивними здавались проміжки безлюдних вулиць, усіяних уламками, незакінчені полишені барикади, зачинені віконниці. І все це було залите яскравим сонячним промінням. З боку Монмартру долинали залпи. Блукали бездомні собаки. Зустрічалися жінки, які несли на плечах тюки і разом із дітьми прямували до Парижа. Окремі групи бійців з почорнілими від пороху обличчями переходили з вулиці на вулицю, шукаючи слушної нагоди знову вступити в бій.

Коли друзі досягли шосе Кліньянкур, їх попередили, що всі барикади вже впали і з хвилини на хвилину можуть з'явитись версальці. Їм також передали, що Верморель шойно прибув у Шато-Руж з обозом бойового спорядження

---

¹ Пруссаки, що займали східні й північно-східні околиці Парижа, пропустили версальські війська через пункти, які не були укріплені і звідки комунари не чекали появи ворога. Тому вже 23 травня війська Тьєра оволоділи Монмартром.

² Генерал Клеман Тома, запідозрений у шпигунстві, і генерал Клод Марі Леконт, який наказав стріляти в народ, були схоплені повсталими солдатами й розстріляні ними.

і що Домбровський був разом із ним. Звуки далеких сурм змішувалися з клацанням куль.

Вони перейшли вулицю Гутт-д'Ор і раптом у провулку побачили довгий ряд федератів, які чогось чекали, поставивши гвинтівки до ніг.

Латрюскай пізнав капітана, колишнього муляра, з широким обличчям і величезними білими вусами.

— Що ви тут робите?

— Чекаю підкріплень. Повинні прийти люди Тюрко...

— А хто пообіцяв тобі допомогу?

— Верморель.

— Ви йдете з Монмартру?

— Ні!

— Монмартр узятий.

— Знаю. Ми йдемо в контратаку. Тому й чекаємо підкріплень. Тут зараз поки що тихо... Париж повинен нам допомогти...

Есташ подивився на Жака, ніби говорячи йому: ця людина божевільна. Справді, вулиця була ще тиха, але спокій старого муляра скидався на повну необізнаність.

— Сховай своїх людей,— сказав Латрюскай.— Хай полягають, як стрільці, вздовж будинків. Версальці от-от можуть наскочити. Вони ж розстріляють усіх вас на місці.

— Так,— відповів старий із спокоєм, що справді трохи скидався на божевілья,— але ж Верморель просив мене перегрупувати їх, поки надійдуть підкріплення.

— Де Верморель?

— Там, на барикадах вулиці Мірра, разом із Домбровським.

Жак торкнувся плеча Латрюскай:

— Ходімо!

— Хто ці двоє? — підозріло спитав один солдат.

— Я їх знаю! — відповів муляр.

Раптом, за кілька вулиць звідси, затріскотіли постріли, які чимдалі чулися все ближче й ближче.

— От якби в нас була мітральєза,— мовив муляр.

— Приготуйтеся до зустрічі,— сказав йому Жак.— Не залишайте людей серед дороги.

— Так, так, зараз ми все зробимо,— відповів старий капітан.

Стояв полудень. Вузька тінь лягла вздовж фасадів німих будинків. Можливо, муляр і мав рацію. Надходило поповнення. Хоч Монмартр і був захоплений, але існувала ще можливість контрудару. В Отель-де-Вілі це мали знати. Делеклюз вжив заходів. Муляр сказав, що Домбровський був там разом із Верморелем. Барикада на вулиці Мірра мала ще триматися. Не могли ж версальці зайняти все місто.

Вони помітили трьох старих жінок, що перешіштувались на порозі й дивилися на них з відвертою недовірою. Ні, тут ще не билися. Б'ються на вулиці Мірра.

— Це зовсім близько, — злісно сказала одна. — Ви що, не чуєте?

Над білим і чорним містом усе дужче клубочився дим. За кілька сот кроків затріщала мітральєза. Вони завернули в невеличку вуличку, обабіч якої квітували палісадники. В одному з них за дерев'яною загорожею гасали очманілі коні. На вулиці Мірра картина раптом змінилась, усе наче ожило. Заіржав кінь. Те іржання чомусь здалося Жакові сигналом сурми перед виставою трагедії. Групи федератів розташовувалися за безформно нагромадженою барикадою, за якою звивалися сірі пасма диму. Ляскали постріли. Кулі сухо цокали об каміння й цеглу будинків. Ця частина вулиці була засаджена маленькими зеленими деревами, але деякі з них уже були розщеплені осколками снарядів. Вздовж будинків навколішки стояли люди, цілячись із своїх шаспо.

Позаду барикади вибухнув снаряд. Зачулись крики й стогін. Кінь усе ще іржав.

Один із захисників неподалік від них голосно пробурмотів:

— Барикада загинула!

Есташ стиснув руку Жака й промовив:

— Домбровський!

Домбровський у темній формі генерала стояв серед уламків барикади і мертвих тіл. Чорна статуя на фоні диму. Вгадувалось його тонке й бліде обличчя, що вже по троху почало заростати сивою щетиною. Цокали кулі. Змішувалися крики й накази. І враз статуя поточилась і в страждани схопилася за живіт. Потім зігнулась і впала поміж інших тіл і уламків, що захаращували землю.

Хтось схилився над Домбровським. Жак упізнав Вермореля.

Верморель узяв Домбровського на руки. Потім широко змахнув рукою, як людина, що гойдається на хвилях і кличе на допомогу.

Позаду барикади, серед тремтячої й тривожної завіси в сонячних променів і диму, розлігся сумний гомін. Сухий металевий брязкіт зброї, ричання жертвних тварин...

Голоси довкола вигукували:

— Домбровський упав! Домбровського вбито! Вони вбили генерала Домбровського!

На носилках лежав генерал Комуни.

І раптом інший голос вигукнув:

— Він не вмер!

Ті, що несли Домбровського, повільно віддалялися серед загального гамору. Сонце осявало його біле лице.

ХІХ. У ПОШУКАХ ОБЛИЧЧЯ

Уранці 23 травня, коли вже зійшло сонце, на одній з лав, яка чудом лишилась цілою на вулиці Пале-Руаяль біля фонтана без води, ще дрімала чи, може, тільки робила вигляд, що дрімає, якась стара жінка в чорному одязі. Вона спиралася на спинку лави, схиливши голову на руки. Навколо неї в останні години ночі проходили батальйони і загони озброєних людей, іржали коні, подовбаною дорогою котилися фургони. Але ні барабани й сурми, ні стрілянина біля Опері і на бульварах, ні гуркіт битви на лівому березі не могли вивести цю жінку зі сну чи скам'яніння. Сюди приходили відпочити або поспати жінки, діти, якісь підозрілі особи, на які Париж став багатим у ці часи, військові або буржуа з розгубленими обличчями, але всі вони йшли звідси, гнані гуркотом і наближенням битви.

На світанку в центрі Парижа жінка лишалася самотньою у своїй чорній, брудній і пом'ятій довгій сукні. Вона не поворухнулася і тоді, коли перші версальські снаряди вдарили по благородних стінах Пале-Руаяля, коли густі клуби диму від численних пожеж, піднесені сильним східним вітром у бік Лувра, зробили чорним лазурне небо. Важко було зрозуміти, що саме горіло — чи то окремі будинки, великі громадські споруди, чи старі пам'ятники

архітектури. Густий дим вгризався в дахи, і сонце надавало їм олив'яно-мідного блиску.

Здавалося, що жінка на лавці між стовбурами посічених дерев померла або перетворилась на статую. До неї дрібними кроками наблизився старий чоловік з сивими вусами, з сумкою на ремені через плече і відверто поштиво прошепотів їй кілька слів.

Очевидно, жінка не спала, бо вона одразу ж випросталась і повернула голову до старого. Її обличчя було бліде, нерухоме, з великими чорними очима, обабіч яких безладно спускалися пасма темних кіс. Власне, це вже не було обличчям, а скоріше апатичною крижаною маскою байдужості її смутку, горя й покірливості, па якій ще жили одні лише уста.

— Ви спали? В мене є хліб,— сказав старий.

— Я спала.

Він дістав із сумки шматок сірого хліба й простяг його жінці. Та машинально почала їсти.

— Треба йти,— знову мовив до неї старий.

Вона подивилась на небо, на сонце, на дим.

— Йти? Куди саме? — спитала голосом сновиди.

— Хіба ви не чуєте вибухів снарядів? Вони влучили і в Пале-Руаяль.

— Куди ти хочеш йти?

— Північний вокзал уже захоплений. Версальські солдати просуваються вздовж набережної Сени. Скоро вони захоплять усе місто. Спробуємо повернутися до себе... В Сен-Лазар... Це ще можливо...

— Ні! Повертайся, якщо хочеш і якщо тебе пропустять.

— Нас, можливо, й пропустять,— відповів він лагідно.

— Повертайся, якщо хочеш.

Він знизав плечима.

— Я щойно перейшов Сену. Барикади біля Червоного Хреста і на вулиці Вавен уже впали. Вони падають одна за одною. Зараз уже б'ються коло Пантеону. Це триватиме недовго...

— Отже, вони вже тримають лівий берег?

— Здається, на півдні Врублевський ще чинить опір, десь між Аустерліцьким вокзалом і Ла-Бютт-о-Кай.

Він повторив:

— Це триватиме недовго. Червоноштанники просуваються всюди.

— Що ж, коли такі справи, то куди ти хочеш йти?

— До нас. Ще є можливість...

— Ні!

Тепер її голос був холодний і різкий.

Він знову знизав плечима.

— Не знаю... Тоді треба йти туди...

І він махнув рукою в бік Отель-де-Віля, до східних і північних кварталів...

Якийсь кавалерист в одягненім набік кепі промчав площею до Опері. Розвалена барикада перекривала авеню. Вершник зупинився за кілька метрів од неї і скочив з коня, покинувши тварину напризволяще. Раптом біля палацу вибухнув снаряд. Кінь здригнувся. Ніби у відповідь, федерати позаду барикади відкрили вогонь. Кінь рвонув рессю, обминаючи розкидані фургони, мішки з землею, купи меблів, потім підвів голову й заіржав. Іржання потонуло в шумові нових вибухів. Гурт робітників у блузах вийшов з вулиці Рішельє і прискореними кроками попрямував до Лувра.

Кінь зник. Над барикадою, у яку щойно влучив снаряд, здійнялася хмара біло-сірого диму. Жінка підвелась і меланхолійно обтрусилася спідницю від пилюки.

Пролунали залпи на вулиці Ріволі. Снаряди знову вдарили у Пале-Руаяль. Раптом федерати почали відходити з вулиці Рішельє та авеню Опері. У загальному шумі чулися вигуки й накази.

Казимир узяв за руку Маргеріт і потяг її до магазинів Лувра. Вона мовчки підкорилась йому.

Солдати Тьера просувалися вздовж авеню Опері. Казимир ступав широко, розсуваючи групи солдатів і цивільних, що йшли їм назустріч. Його сумка погойдувалася на плечі. Маргеріт тихо йшла за ним, не звертаючи ніякої уваги на безладдя навкруги і дивлячись тільки просто перед собою.

Нарешті вони дійшли до маленьких провулків Критого ринку, щасливо обминувши численні барикади. Позаду них усе ще бухкали гармати, але стрілянина все більше віддалялась. На вулиці Кокільєр вони перепочили у виноторговця, крамничка якого була відчинена. На столах по під стінами спали жінки й діти. Казимир спробував дізнатися про новини. Йому розповіли, що Північний вокзал, а також квартали Опері й Пале-Руаяля вже у руках версальців. На лівому березі коло Пантеону ще йшли бої. Звідти пройшов один федерат. Йому чудом пощастило перейти через міст Сен-Мішель, і він бачив, як червоноштатники вже виходили на бульвар з вулиці Расіна

і Медичної школи. Цей чоловік розповідав також, що Врублевський мав залишити Ла-Бютт-о-Кай і перейти на правий берег, обходячи Аустерлицький вокзал. Хтось із присутніх пояснив, що в одинадцятому і дванадцятому округах, а також ближче до Бельвіля і Менільмонтана, збираються великі сили і що Футріке ще не оволодів Парижем.

Маргеріт сиділа на лавці поруч із жінкою, яка колисала зовсім маленьку дитину. Немовлятко спало, але інколи стогнало й плямкало губами, наче смоктало молоко. Другий хлопчик літ чотирьох-п'яти притулився до матері й не ворухився. Він дивився на безладдя, що панувало в залі, і на чоловіків, які пили біля прилавка.

— То щастя, що малюки спокійні,— звернулась жінка до Маргеріт.— Коли вони добре спочинуть, ми підемо в Менільмонтан до кухні.

Маргеріт кивнула головою й силувано всміхнулася.

Жінка була ще зовсім молода. Біляві пасма кіс, звиваючись, вільно спадали по її щоках, вкритих плямами кіптяви й пилюки.

— У Менільмонтані я знайду молоко,— продовжувала вона, говорячи, здавалося, сама до себе.— Вчора він так і не мав молочка...

Казимир повернувся до Маргеріт і подав їй велику грубу склянку з чималою порцією горілки. Вона випила її одним ковтком. Повільно витерла рот рукавом. Щоки її зарум'янилися. Вона підвелася.

Казимир сказав їй, що з усього почутого можна зробити висновок: сили Комуни перегруповуються в одинадцятім і дванадцятім округах, а також частково у вісімнадцятому й двадцятому. Делекюз та інші члени Комуни розташувались у мерії Вольтера, в одинадцятім окрузі. Отель-де-Віль горів. Домбровського вбито на Монмартрі. Його поховання відбудеться на кладовищі Пер-Лашез після полудня.

— Ходімо! — наказала вона.

— Куди ви хочете йти?

— У мерію одинадцятого округу.

Нічого не відповівши, Казимир пішов до дверей. Уже протягом трьох днів вона безцільно тягала його за собою. Вони піднімалися на Монмартр і спускалися з нього. Блукаючи на лівому березі й поверталися до Пале-Руаяля, штовхалися серед людей і лише завдяки щасливому випадку не потрапили до рук версальців. Неодноразово потрапляли в оточення, їх затулював у себе потік відступаючих кому-

нарів, вони губилися в гуртах парижач, вигнаних із своїх кварталів. Неодноразово вони ставали свідками жорстоких сцен, бачили, як за кілька метрів од них розстрілювали чоловіків і жінок. Солдати з прокльонами шикували нещасних і ставили до стіни, розряджали свою зброю у душки й коридори.

Маргеріт, здавалося, була байдужою до втоми. Зрідка кидала своєму сусупнику лише уривчасті слова. Кого вона шукала? Чого чекала від цих несамовитих прогулянок? Казимир про те знав добре.

На підступах до площі Згоди вони побачили версальського артилериста, який, спрямовуючи дуло своєї гармати на вулицю Ріволі, намагався поставити її на тротуарі. Артилерист покликав на допомогу другого солдата й показав йому на тіло мертвого фєдерата, що лежало серед дороги. Він закричав:

— Притягни сюди цього старого сорокавосьмирічника¹. Він буде доброю приступкою для гармати.

І вони підтягли труп до самого ривчача, щоб гармата мала опору.

Маргеріт подивилась на обличчя мертвого, потім пішла за Казимиром, що відразу затаг її у якийсь коридор. Цього разу вони знову уникли версальських солдатів, які, лаючись і когось проклинаючи, обшукували будинки.

В іншому місці вони побачили батальйони фєдератів, які йшли займати оборонні позиції, людей, що сміялися й співали, наче там, за кілька метрів, смерть не чатувала на них.

Маргеріт вдивлялась у кожне обличчя. Обличчя дітей і підлітків, обличчя, вкриті зморшками, з чорними вусами або сивими бородами. Вони проклинали Тьєра і Мак-Магона й присягалися, що не віддадуть Париж. Наче перемога ще була можливою, наче ще лишалась якась надія. А проте три чверті Парижа вже були захоплені наступаючим ворогом, і кожна наступна хвилина перекреслювала і можливість перемоги, і навіть будь-яку надію на неї.

Вони долали барикади, що їх усе ще зводили і на яких метушилися комунари, підносячи мішки з землею, підкочуючи бочки, підвозячи на візках меблі...

І зненацька серед усього цього безладдя й гуркоту гармат з'явилися рештки батальйону, що несли червоний прапор, з барабаном і сурмами на чолі, і дзвінки й незламні

---

¹ Так у колах буржуазії називали учасників революції 1848 р.

голоси мідних інструментів наче протистояли вибухам снарядів, жорстоким трелям мітральєз.

Вона пнула одне обличчя. Неодноразово торкалася рукою плеча Казимира й просила залишити її, не супроводжувати більше в цій даремній подорожі через вогонь і смерть. Привид, що шукав іншого привида...

* * *

Коли вже ранок стояв у розповні, вони підійшли до меріі Вольтера. Увесь квартал перебував у стані облоги. Звідусіль надходили батальйони. Снаряди були викладені вздовж будинків, те ж саме зробили з ящиками набоїв і гранатами. Працювали на барикадах. На вулицях і в провулках юрили майже радісні люди, які, сміючись, бралися за першу-ліпшу роботу, хоч нелюдська втома вже позначилася на їхніх обличчях. Говорили, що Отель-де-Віль палає і що Тьєр ніколи не стане господарем Парижа. Комуна і далі стояла. Повинен був виступати Делеклюз.

Ім пощастило протиснутись у мерію. Вони зупинилися серед мовчазного натовпу у кінці вестибюля. Через жовтаві стіни коридора знадвору долинав приглушений гамір. Натовп у чеканні мовчав.

Потім почувся високий і немічний голос, що, наче комаха, злетів над причасними обличчями.

Казимир нахилився до свого сусіда:

— Хто говорить?

— Делеклюз, хіба не чуєш?

У другому залі заплакала дитина. На якусь мить тонкий голос Делеклюза змішався з її плачем. Потім злетів ще вище. Жалюгідний метелик, що потрапив у бурю, ненадійна ниточка, ладна перерватися будь-якої миті.

— Кожен член Комуни, опоясаний своїм перев'язом, продефілює...

Казимир підвівся навшпиньки. Над головами він помітив сірувату стелю залу, де говорив Делеклюз. Нарешті побачив сиву голову й бліде обличчя на фоні книг у чорних обгортках. Делеклюз виступав у приміщенні бібліотеки.

Маргеріт стояла нерухомо.

— Кожен член Комуни... — повторив голос.

Навколо них, наче кам'яні статуї, військові й цивільні ловили кожне слово цього далекого голосу, який, здавалося, долинав з якогось підземелля чи навіть з давнини літ. Було видно, як руки стискали шаспо і пояси з набоями.

— Кожен член Комуни, опоясаний своїм перев'язом, продефілює бульваром Вольтера перед зібраними батальйонами. Після цього...

Він зупинився, щоб перевести дихання.

— Після цього ми займемо ті місця, де нам найбільше загрожують версальці...

Над людьми, що юрилися у коридорі, над їхніми кепі, поліцейськими капелюхами, темними й білявими головами нависла тиша. Казимир подумав: «Я, бува, не сплю? Хто він такий, цей старий чоловік, який твердить про необхідність відбити Париж у ворога? Париж уже роздушений! Ще кілька ударів свинячого рила — і все завалиться. Завтра Тьер буде повним господарем!»

Маргеріт стояла незворушно.

Було дуже жарко. По обличчях присутніх котився піт.

А знадвору долинали усе те ж бабахання гармат.

Делеклюз більше не говорив. Тонка ниточка його голосу вже обірвалася.

* * *

У середу після полудня, коли ще билися коло Пантеону, вздовж Люксембурзького саду, тулячись до його ґрат, щодуху бігла дитина. Довкола неї свистіли кулі. Версальці просувалися вулицями Вожірар і Турнон. Бій ішов уже в самому саду.

Дитина бігла далі. Її біляві кіски безладно підстрибували на плечах.

А вдома, на кухні, Кароліна Латрюскай, збожеволіла від тривоги, чекала на дочку й щохвилини відчиняла двері, щоб прислухатись до невиразного шуму на сходах і надворі. Саме в цей час упала перша барикада на вулиці Суфло, без особливих труднощів захоплена жменькою версальських солдатів, які, майже не зустрічаючи опору, пройшли через вулицю Турнон. Трохи далі височіла друга барикада, за нею третя, найвища, що перегороджувала вулицю між мерією п'ятого округу і Школою права.

Дівчинка з білявими кісками вбігла в коридор. Будинок здався їй зовсім порожнім. Вона швидко, як тільки могла, піднялася сходами.

— О моя голубонько, нарешті... ти вже тут... — промовляла Кароліна Латрюскай, пригортаючи Пакеретту до свого серця.

— Так, це я, і прийшла, щоб забрати тебе, — серйозно відповіла дівчинка.

— Будинок зовсім спорожнів. Поранених уже вивезли. Війна охопила весь квартал... Це жахливо!..

— Я знаю, мамо. Нам треба негайно йти звідси.

— Куди ж ти хочеш йти?

— На правий берег. Ми ще можемо пройти. Це мама Луїзон послала мене...

— А вона ж де?

— З обозом поранених. Ми повинні йти до них...

— А де ж вони?

— На площі Шато-д'О. Я знаю дорогу. Ходімо!

— А твій батько? І Жак? Де вони?

— Ми їх знайдемо!

— Як же ти знайдеш їх у Парижі зараз? У цьому жахливому безладді?

— Ходімо, мамо! Ми їх знайдемо! — запевняла Пакеретта з такою переконливістю, що мати заспокоїлась.

— Йти!.. Йти!.. Як ми пройдемо? Версальці наступають звідусіль...

— Ми пройдемо через мости Сен-Мішель і Понт-о-Шанж... Вони ще не дуже охороняються. Версальці наближаються вздовж набережної до площі Мобер. Вони збираються атакувати Ла-Монтань-Сен-Женев'єв...

— Я боюся...

— У нас надто мало сил, щоб утриматися тут, — пояснила Пакеретта цілком серйозно, і це, здавалося, потроху заспокоювало Кароліну. — Ми повинні добратися до правого берега. І не треба боятися, мамо! -

— А твій батько? А Жак? А хлопці?

— Ми їх знайдемо! Ходімо! Поспішаймо, мамо.

— Ой лишенько! Треба ж узяти хоч білизну й харчі...

— Ні! Нічого не бери! Якщо солдати зупинять нас, ми скажемо, що повертаємось додому. Послухай мене. Я знаю, що робити!

Кароліна метушилася, прикипівши очима до жалюгідних скарбів цієї домівки, яку вже полюбила. Запхнула кілька крайців у кишені ґартуха з чорної саржі і, щось бурмочучи, запнула хустиною.

— Зараз жарко, але вночі може бути холодно. До того ж, може початись гроза... Еге ж, схоже на грозу... Якщо вона почнеться, ми промокнемо.

Вона прислухалась. Над Парижем гриміла зовсім інша гроза.

Її руки трохи тремтіли. Схудле обличчя тяглося до буфета, до тарілок, що громадились на кам'яній плиті, до заставленого столу... Скарби її життя...

— Поспішаймо!— усе квапила її дівчинка.— Можливо, через кілька хвилин вже буде надто пізно...

Вони спустилися сходами і швидко пішли бульваром Сен-Мішель.

— Я так боюся!— зізналась Кароліна.

— Помовчи, мамо,— прошепотіла Пакеретта.

Загін червоноштанників, що піднімався до Пантеону, не звернув ніякої уваги на жінку й дівчину, які пробирались вздовж німих будинків, поміж деревами, посіченими мітральєзою. На дорозі валялись черевики, одяг, уламки меблів. Можна було побачити й розпростерті тіла, що скидалися на поснулих солдатів.

Ім удалося перейти міст Сен-Мішель, а потім і незвично безлюдний Понт-о-Шанж. Вдалині по набережній в напрямку площі Мобер крокував цілий полк. Небо було затягнене димом.

— Париж горить, Париж горить!— промовила Кароліна голосом, сповненим жаху.

Важкий дим вирував над Отель-де-Вілем, Тюільрі й повільно спливав на схід — наче ще одна Сена, тільки значно темніша од справжньої річки, зловісний боа, що звивався в блакить неба.

Кароліна шморгала носом. Вона вже не боялась пострілів, бухкання гармат. Тепер вона думала лише про ці вогні пожеж, запалені в місті, що, неначе жорстокий дракон, ширилися від будинку до будинку.

Пакеретта стискала руку матері. Здавалось, дитина зовсім не відчувала страху. Оченята пильно оглядали все довкола.

Коли вони вже виходили з мосту Понт-о-Шанж, якийсь федерат з'явився на порозі будинку й закричав їм:

— Гей, ви, скоріше йдіть звідти!

Пакеретта бігом потягла свою матір і штовхнула її у якийсь прохід.

Перед ними виріс гвардієць:

— Куди це ви йдете?

— У Шато-д'О,— відповіла дівчина.

— Не затримуйтеся. От-от нагряне ворог. Остерігайтесь Отель-де-Віля. Там дуже жарко, можна підсмажитись!

— Ми загинули!— пробелькотіла Кароліна.

— Та ні, бабуся, все гаразд! Футріке важко нас з'їсти без доброї чарки! — сміючись, заспокоїв її федерат.

Дівчина знову потягла свою матір.

— Ти хоч знаєш, куди йдеш?

— Авжеж! Я вже приходила сюди з Нестором і Теофілом. Ми зараз дійдемо до вулиці Рамбуто... Тут уже просто...

Вони рушили далі. Густиий дим, що валував над Отель-де-Вілем, спускався просто на них. У вулицях і провулках ставало все більше перехожих. Кароліна вже не стогнала, нічого не говорила, тільки і далі шморгала носом і крокувала біля дитини з якоюсь суворою поважністю. Про що вона думала? Про покинуте житло? Про всі інші житла, що їх довелося свого часу залишити, про всі тихі домівки, які вона так любила?.. Про свій садок, кухню, сосновий стіл, про кам'яну плиту з червоної кахлі. Стіл. Шафа. Тарілки. Ковдри. Рагу, що смажиться на малому вогні, замочена білизна. Мирні ранки й вечори. Повернення чоловіків, сон дітей. Дим вогнища. Мирний дим людських домівок, а зовсім не ці велетенські й злобні смерчі, що пливли, забарвлені пурпуром пожеж, над розтерзаним містом.

* * *

Коли вони, нарешті, дійшли до початку площі Шато-д'О¹, на Париж ніби впала піч. Небесна блакить обернулася кольорами свинцю чи олова, до яких ще долучалися багряні відблиски пожеж. У цьому небі, столоченому снарядами, дощові хмари змішалися з хмарами диму. Париж палав. Вогнища гули всюди: в Отель-де-Вілі і Тюільрі, у Пале-Руаялі, біля площі Згоди і коло всіх вокзалів, на вулицях Ріволі, Руаяль, у церкві Сент-Есташ, поблизу воріт Сен-Мартен. Вдвож Сепи горіли баржі з гасом. Довгі смуги вогню звивалися на воді, підсвічуючи знизу темпі гроти мостів. Здавалося, весь лівий берег став жертвою червопих демонів, що потріскували в чорних, наче сажа, потоках. Фасади старих будинків, політі тремтливою кров'ю пожеж, миготіли й вимальовувались на фоні темряви й диму.

Серед цієї оргії пурпуру й мороку безупинно спалахували миттєві зірки снарядних вибухів. Гармати федератів стріляли з району кладовища Пер-Лашез і Ле-Бютт-Шомон. Гармати версальців відповідали з висот Монмартру,

¹ Тепер — площа Республіки (прим. автора).

Трокадеро, а тепер і від Пантеону. Спаряди вибухали в палаючому тілі міста, у чорних печерах неба...

— Де Жак? Де Есташ? Де малюки?— бурмотіла Кароліна.

Усе так же терпляче, як і раніше, дівчина відповідала:
— Ми їх знайдемо! Ми їх знайдемо!

Розпитуючи людей навколо себе, Пакеретта врешті дізналась, що вихованці Комуни захищали барикади казарми Шато-д'О.

Жак і Есташ опинилися серед останніх захисників Пантеону і Ла-Монтань-Сен-Женев'єв. Вони спробували відступити з купкою бійців, щоб з'єднатись з останніми вийськами Врублевського. Під час цього відступу Есташ був поранений у ліву руку. Його нашвидку перев'язали. Поранення здавалося легким, оскільки куля лише тільки зачепила м'язи руки. Але, перев'язана, вона вже заважала йому цілитися з шаспо.

У четвер вранці вони дізналися, що Врублевський змушений був відмовитись від надії утримати Ла-Бютт-о-Кай. Тому треба було повернутись на правий берег, щоб досягти мерії одинадцятого округу, де перебували ті члени Комуни, які ще лишались живими. Говорили, що їх було двадцятєро, серед них — Делеклюз, Верморель, Вайян, Варлен, Ферре.

Латрюская спочатку турбувало питання, чи не повернутися б йому до свого житла в Люксембурзький квартал і дізнатись, що сталося з Кароліною і Пакереттою.

— Не тривожся,— заспокоював його Жак,— Луїзон їх не залишить. Я впевнений у цьому.

Есташ тільки похитав головою.

Він також був упевнений. Знав, що колп б навіть Луїзон нічого не змогла зробити для них, то Кароліна була б обережною і піклувалася про дитину — адже та була її серцем, усім життям. До того ж, вона зпала надійні сховища в кварталі. У разі, коли б її не пощастило перейти на правий берег, вона б зуміла схватись у потаємний куток і врятувати Пакеретту.

Латрюскай нічого не говорив. Він думав про свою маленьку доньку. Здавалось, дитина росла, більшала десь у ньому, і він її виношував, щоб дати їй пове життя. Він більше не відчував тягара своєї пораненої руки. Інша

солодка рана тремтіла в усьому його єстві. Рожеве личко й сині очі, сміх, слова, всі слова, що розквітають на ніжних вустах... І враз тривога, мов раптовий удар батога. Де вона зараз, його голубонька, у цьому паризькому безладді, у цих вихорах полум'я й диму, криків і страждань? Хіба хто знає, що таке мати дитину, якщо сам не пережив хвилини, коли здавалось, от-от міг утратити її? Він відганяв жахливі видіння. Зусиллям волі відганяв з уяви тьєрівських солдатів, розстріли, езекуції па розі вулиць, благання й крики жертв... Голоси чоловіків, жінок, дітей... Париж давно вже їх чує. Солдати стріляли всюди, замурували душники там, де, на їх думку, переховувалось багато людей...

— Ну, що? — лагідно звернувся до нього Жак. — Тобі погано? Може, в тебе лихоманка?

— Нічого. Трохи обважніла рука. Але це минеться!

До мерії одинадцятого округу вони прибули майже ополудні. Всі найближчі вулиці були заповнені людьми. Група федератів розмахувала прапорами, захопленими, як говорили, у тьєрівських солдатів. Люди входили в мерію, виходили звідти з неприродними гримасами, зморщеними обличчями, що повинно було зображати радість, а пасправді було фальшивим сміхом. Бої вже йшли перед площею Шато-д'О, на підступах до казарми й на всіх прилеглих вулицях.

Потім вони дізналися, що Делекюз залишив мерію і вирушив на переговори з пруссаками. Пруссаки ніби запропонували своє посередництво і звернулися з проханням до секретаріату посольства Сполучених Штатів Америки передати цю пропозицію Делекюзу. Секретареві пощастило передати послання. Делекюз не погоджувався. Він вважав, що то або пастка, або засіб деморалізувати останніх захисників. Арнольд та інші хотіли прийняти прусське посередництво, підписати бодай перемир'я, щоб зібратися з силами й навести порядок у Парижі. Врешті Делекюз, Верморель і Вайян провели американця до Венсенських воріт.

Коли Есташ і Жак виходили з мерії, вони побачили обоз з пораненими, що прибув з площі Бастилії. Обоз складався з двох санітарних фургонів, за якими їхали численні повозки й двоколісні візки з пораненими і, мабуть,

померлими. Валку супроводжувало кілька лікарів і санітарів у формі, серед них були маркітантки й жінки. Люди перебували на межі перевтоми, вкриті щлюкою жінки були розпатлані, дехто шкандибав, тримаючись за візки.

Між цими жінками Есташ і Жак пізнали Луїзон.

Вона звела на них очі й ледь помітно всміхнулась.

— Ви живі! — просто мовила вона. — І додала: — Скільки жертв...

— Куди ви йдете? — спитав Жак.

— Ще не знаю. Зараз треба знайти для них місце...

Вона кивнула головою на поранених, що лежали на повозках.

Спідниця Луїзон була вкрита плямами крові й грязюки. Важкі синці запали довкола очей і робили їх неймовірно великими, чорні коси безладно спадали на плечі. Її куртка маркітантки була розідрана.

— Ти не зустрічала дітей? — спитав її Есташ.

— Нестор і Теофіл б'ються разом з іншими вихованцями...

— А Пакеретта?

— Я наказала їй відшукати Кароліну й прийти до мене. Вона це зробить.

Есташ підвів очі до неба, наче звертаючись до нього із благанням.

І зітхнув:

— Як вони тебе знайдуть? Кругом стільки госпіталів!

На повозці позаду Луїзон поранений простяг до них руку. Темну руку з довгими нігтями, на якій засохла кров.

— Громадяни, які новини? Кажуть, що Делеклюз у Венсені і що там має бути підписане перемир'я...

— Делеклюз ще не повернувся, — відповів Жак.

— А Врублевський? — спитав другий. — Чи перейшов він на правий берег?

— Так, — сказав Жак. — Він тут.

І не став більше нічого пояснювати. Просто не міг відкрити цим людям своїх потаємних думок. Врублевський прийшов, але Делеклюз уже був нездатний забезпечити його військами. Для чого ж тоді були потрібні генеральські еполети? Тепер з'явилися вже війська без генералів і генерали без військ!

— А куди ви йдете? — запитала Луїзон.

— До Шато-д'О, — відповів Жак.

Валка з пораненими рушила далі. Луїзон залишилася стояти на місці. Потім глянула на повозки.

— Я повинна йти,— прошепотіла вона.— Бережіть себе!

Їй хотілося підбігти до цих двох чоловіків, обійняти їх, притиснути до свого серця. Вона знала, що їх підстерігає смерть. Смерть чигала на них з-поза кордону, який все наближався. Билися вже коло Шато-д'О. Завтра, можливо, битимуться у Бельвілі. Париж Комуни зменшувався, мов шагренева шкіра. Завтра — Бельвіль, Пер-Лашез, а що буде післязавтра?

Вона підбігла до Латрюская:

— Покажи свою рану...

Він лагідно відсторонив її:

— То нічого. Фармацевт щойно перев'язав мене. В тебе є значно більше серйозних поранень, які треба лікувати.

Вона повторила:

— Бережіть себе...

Потім приєдналась до тряского обозу, що проїжджав крізь натовп. Було видно забинтовані голови, обмотані закривавленими перев'язками тіла.

На Париж спускалась ніч. А в небі хмари й далі змішувалися з димом. Від довгих днів канонади змінилася погода. Відчувалося, що скоро піде дощ.

Вони прибули до Шато-д'О і там почули звістку про смерть Делеклюза. Він залишив мерію Вольтера в супроводі Журда й п'ятдесяти федератів. Бачили, як він один ішов бульваром Вольтера саме в той час, коли сонце вже сідало за площею Шато-д'О. Йшов до смерті. Ті, хто його оточував, зрозуміли це надто пізно. Але він знав добре, що робить. Хіба могли йому перешкодити померти? Трохи раніше, трохи пізніше... Смерть чатувала на нього і здалеку, і зблизка. Десять, двадцять, тисяча чоловік могли спостерігати, як він іде, цілитись у цей чорний сюртук, точно попасти в його старе й виснажене серце. Часом ціпок, на який він спирався, потрапляв у вибоїну дороги, і тоді Делеклюз спотикався. Довкола градом періщили кулі. Все було поглинуте димом. Подекуди біля комунара не було нікого. Потім зник і він сам. Але Делеклюз не ховався. Не побіг під захист будинків. Він лежав серед уламків, земляних брил, шматків дерева і заліза. Лісбонн і Верморель впали водночас із ним. З півдюжини федератів кинулись до тіла Делеклюза і теж були вбиті слідом за ним. Ніхто не рухався. Сонце зникло. Видно було не від сонця,

а від вогню і вибухів снарядів. Сонце освітлювало тепер не землю, а смерть. Барикада от-от мала впасти. Ніхто не ворушився. І тоді Жоаннар вибіг на середину бульвару, стрясаючи над головою своєю гвинтівкою, і закричав хрипким голосом:

— Ви не достойні захищати Комуни!
Делекюз був мертвий.

XX. КІНЕЦЬ БАРИКАДИ

Теофіл випростався на весь свій високий зріст, пильно вдивляючись у глибину вулиці Маньян¹. По той бік барикади між будинками котився густий дим. Небо було сіре. Падали краплини дощу. Вогонь версальських паспо порідшав. Стріляли з боку вулиці Тюрбіго і десь коло Ремісничого училища. Складалося враження, що від атаки через вулицю Маньян у напрямку казарми Шато-д'О версальці вже відмовились.

— Не може цього бути, — процідив Теофіл кризь зуби. — То хитрість.

— Теофіле, лягай! — раптом закричав Нестор.

На підкріплення своїх слів маленький Нестор стрибнув на великого Теофіла і примусив його простягнутися поміж вибоями шосе.

За кілька метрів перед барикадою вибухнув снаряд. На захисників полетіли шматки землі.

— Схибили! — вигукнув чийсь глузливий голос. — Знову починається!

— Громадянине Теофіл, я ще раз врятував тобі життя, — сказав Нестор.

— Аякже! — відповів Теофіл, обтрушуючи свою форму. — Сподіваюсь, що цього не забуду...

— Ти сподіваєшся? — здивувався Нестор, усе ще лежачи. — Отже, ти в цьому не впевнений?

Обвуглене обличчя Теофіла ще більше витяглося, і він похмуро пробурчав:

— Хіба зараз можна бути впевненим у чомусь? Ось уже майже три дні, як ми, мов дурні, сидимо в цій барикаді. А де ми опинимось пізніше?

¹ Тепер вулиця Борпер (прим. автора).

— Гей, громадянине, щось мені цей тон не до вподоби! Ви ображаєте захисників.

— Нікого я не ображаю,— обурився Теофіл.— Але оскільки ти не хочеш посилати мене на кухню, то сам би повинен був зайнятись цим питанням і нагодувати нас. Адже ти в нас ледь чи не капрал, і, отже, саме ти відповідаєш за наш суп.

Нестор присів навпочіпки, але лише для того, щоб підвести руки до неба.

— От коли сідло починає муляти нам спину, громадянине! Супу! Мосьє вимагає супу! Це все буржуазні звички! Пролетарі, мов леви, б'ються, щоб вигнати Футріке, а мосьє вимагає супу!

— Мені б хотілося померти з повним шлунком,— з достоїнством відповів Теофіл.

— Заспокойся. Я послав чотирьох вихованців до казарми. Вони швидко збігають і принесуть харчі. Якщо...

— Що «якщо»? — спитав занепокоєно Теофіл.

— Якщо не евакуювали ще похідну кухню.

— Ну, ти не жартуй!

— А я не жартую. Вихованець Теофіл Порткруа, поміркуй-но сам. Трохи стратегії, чорт забирай! Тут ми тримаємо вулицю Маньян. А хто тримає вулицю Маньян, той тримає й казарми. Ти мене розумієш?

— Розумію. Я давно тебе розумію!

— Якщо ми відступимо, то поставимо казарму під загрозу. А якщо візьмуть казарму, тоді за площу Шато-д'О можна небагато дати. Тим більше, що червоноштанники серйозно тиснуть з боку вулиці Тюрбіго. А казарму похідною кухнею не захистиш. Її захищають добрячою мітральєзою.

Теофіл насупив брови.

— Захищати казарму? Як то? Вона ж величезна, дідько її забери, ця казарма. А нас тут усього тільки п'ядесят вихованців і ще жменька федератів...

Нестор глянув у бік барикади, де кілька вихованців вилізли на неї і рачкували поміж бочками, наваленими в купу меблями.

— Куди ви повилазили, громадяни? Всі вниз! — кричав він.

— Та це не діти, а справжні чортенята! — мовив старий федерат, що сидів навпочіпки біля входу одного з будинків.

Нестор, усміхаючись, підійшов до нього.

— То справді так, дідусю. Саме через це різні футрікєнята того самого Футріке не можуть вільно ходити вулицею Маньян...

— Бережись! — закричав хтось під барикадою.

Град куль, що посилався від вулиці Маньян, ударив у барикаду й найближчі до неї стіни будинків. Але стріляли надто високо. Кулі з сухим клацанням впивались у мішки з землею, у цеглу й каміння будинків.

— Вниз, дітлахи! — скомандував той самий голос.— Зараз знову почне лити дощ!

У лівій частині барикади, де влаштували бійницю, раптом з-посеред нагромаджених меблів виліз височезний фєдерат.

— Вони встановлюють мітральєзу просто серед вулиці,— вигукнув він.

— Та невже? — зареготав Нестор.— Вони вже не церемоняться. Хіба не можна піти подивитись на неї?

— Ні,— відповів високий фєдерат.— Вони зараз посилили вогонь, щоб захистити тих, хто її встановлює.

Гвардієць був великий, дуже схудлий, з непокритою головою, на якій стирчав скуйовджений білявий чуб, припорошений чорною пилюкою. Замість сорочки на ньому висіло лахміття.

— Надто небезпечно! — продовжував він.— І все одно це ні до чого. Нам потрібний вправний стрілець. Нам будь-що потрібний Жюль. Жюль із Саду Рослин...

Він оглянув фєдератів, що знаходились на позиціях коло барикади.

— А де Жюль? Гей, Жюль, іди-но сюди. Тобі доведеться зняти цього птаха... У тебе це вийде краще, ніж у нас.

— Іду! — озвався Жюль.

Той, кого назвали Жюлем, виявився зовсім ще молодим високим парубком з кирпатим носом. Його обличчя, брудне від грязюки й пороху, було майже дитячим.

Новий залп, набагато дужчий, ніж попередній, прогрімив десь ніби з другого поверху.

— Лягай, дітлахи! — закричав високий фєдерат.

Він зробив знак Жюлю йти за ним до амбразури.

— Але тут не дуже зручна позиція,— озвався Жюль.— Знизу стріляти дуже погано. Цілитися треба зверху...

І він показав на гребінь барикади.

— Там, угорі, надто небезпечно,— відповів високий блондин.

— Отже, мене треба прикрити вогнем.

— Треба зробити вилазку, — втрутився Нестор. — Це приверне їхню увагу. А поки вони нас розглядатимуть, Жюль може цілитись доскоchu.

— Зачекайте, — зауважив Жюль. — Я сам хочу глянути.

Він просковзнув до самої бійниці і за якусь мить знову а'вився, чухаючи свою голову, вкриту землею.

— Е, то там не тільки мітральеза. Вони встановлюють ще й гармату. Через хвилину вони нас розстріляють упритул.

— Я ж казав вам, що треба було зробити вилазку, — поважно мовив Нестор.

Блискавка освітила сірувату масу неба й фасади будинків.

— Надто пізно! — озвався великий фєдерат.

Снаряд вибухнув у центрі барикади. Шматки землі й уламки розлетілися в усі боки. Кулі продовжували свій уривчастий танок на стінах будинків.

Нестор і Теофіл розтягнулись один біля одного на землі неподалік від старого фєдерата. Той навіть не поворухнувся. Він бурчав щось у свої вуса, оглядаючи пошкодження в барикаді.

Інші вже почали працювати, затуляючи зроблену в ній рану. Вони штовхали візок, завантажений мішками з землею. У кількох метрах од них лежав, наче він спав, закривши обличчя руками, зовсім ще юний хлопець.

— Відступіться і не підставляйте себе кулям! — скомандував їм фєдерат з білявим скуйовдженим чубом.

Потім він звернувся до хлопця, що наче спав:

— Гей, ти...

Нестор стрибком наблизився до хлопця, поторсав за плече. Його куртка була присипана сірою землею. Нестор нахилився до нього, обережно підняв голову й побачив лице, залите кров'ю.

Нестор закричав:

— Гей, санітари-носіїники!..

Кулі з посвистом пролітали над ними.

Жюль тим часом повільно піднімався на барикаду. Він хотів вилізти на самий її верх, щоб звідти вільно цілитись. Унизу великий фєдерат з тривогою спостерігав за його діями. Він навіть хотів полізти за Жюлем, але той зупинив його жестом, а сам ліз далі.

Четверо вихованців однесли пораненого, а може, вже й мертвого хлопця.

Перестрілка припинилась. Протягом кількох секунд над вулицею нависла важка тиша. Потім Жюль обернувся й сказав:

— Вони там. За сотню метрів. Я їх бачу. Готуються до штурму.

І він непокwapно, старанно прицілюючись, почав посылати кулю за кулею.

— Що ж,— закричав великий фeдерат,— гайда й ми до нього.

Разом з п'ятнадцятьма бійцями, старими й молодими, що пішли за ним, він теж виліз на барикаду. Через якусь мить їхній залп довгою луною прокотився вздовж вулиці Маньян. Здавалося, це здивувало червоноштанників. Але вони просувалися вперед, притискуючись до стін будинків. Чи вважали, що барикада вже лишилася без захисників? Перші з версальців упали від цього вогню. Інші, слабо відстрілюючись, відступили.

— То як? — вигукнув Нестор.— Може, пополюємо на тих кролів? Нині саме зручна мить.

— Ні,— відповів старий, який щойно вистрелив.— Там їх на вулиці, мабуть, цілий полк. І вони легенько візьмуть нас на багнети. А зараз знову має заговорити гармата. Це найкраще, що вони можуть зробити.

Усі бійці спустились униз і поховались, як тільки змогли, за барикадою.

Лише Жюль і великий білявий фeдерат залишились нагорі, залігши за мішками з землею.

— Вони чекають, поки розійдеться дим,— пояснив доброзичливий старий.— А потім спробують підстрелити канонерів.

Він глянув у бік площі Шато-д'О і промимрив у свої сирі вуса:

— А там стріляють з усіх боків. Нам ніколи не діждатись підкріплення.

— Отже,— спитав Нестор,— можна вважати, діду, що нас уже підсмажили?

— Не знаю. Нам дуже необхідна мітральєза і ще кілька громадян. Якщо вони почнуть нас обстрілювати з гармати серйозно, то нічого не лишається, як відступити.

Худеньке личко Нестора зморщилось у гримасі безсилої люті.

— Якщо, діду, не битимемось тут, то підемо битись в іншому місці!

— Маєш рацію!

— У Бельвіль чи де завгодно!

— Де завгодно,— повторив старий упівголоса.

Він простяг руку.

— Стривай, починається дощ. Це все ж таки краще, аніж свинцеві кулі.

* * *

День ставав дедалі сірішим. Знявся вітер, який приніс з півдня й заходу могутній гуркіт битви. Спека перших літніх днів зникла. Раптом почалась злива, супроводжувана шквальними поривами вітру. Вибухи, що лунали навкруги, нагадували гуркіт грому.

Ще одна блискавка. Але породжена не бурею, а гарматою, яку солдатам Тьєра врешті вдалося підтягти ближче і чие жерло було спрямоване прямо на барикаду.

Знову блискавка, потім знову й знов. Снаряди довбали вулицю Маньян, розбивали фасади будинків. Жалібне бряжчання розбитих шибок сприймалося, як звуки мап-доліни у розпал бурі. Падали один за одним чоловіки й діти. Навколо розбитої барикади в сіруватій імлі метушились, мов привиди, постаті її захисників з чорними обличчями, чорними руками, понівеченими розжареним металом шаспо. Крики, моління, накази сплітались у божевільній симфонії гармат і шрапнелі. Протягом трьох днів усі вони бились на цій ділянці вулиці, у цьому крихітному царстві, над яким височіла стіна з землі, візків, дощок і бочок. Маленький химерний замок, у якому смикались сумні голови людей-маріонеток. Вони вистежували і їх вистежували. Люди зводились і падали серед сміття поміж спорожнілими будинками, де часом, наче під тиском чиєїсь таємничої руки, раптом відчинялись вікна, але ніхто в них не з'являвся.

В глибині вулиці Маньян народжувалася жорстока буря штурму. Солдати рухались уперед. Барикада була розвалена посередині. Чулись крики й стогін, властиві кожній битві, що довго звучатимуть у вухах бійців, яким пощастило врятуватись, благання поранених і хрип помираючих, останні слова, з якими звертаються до матері, друга, коханої жінки...

В останню мить нова група захисників приєдналась до привидів. Твердили, що серед них були Верморель, Тейз, Лісбонн.

Палали будинки. На землі вже лежало стільки вбитих, що живі були не в змозі їх односити. Тіло стрільця так і лишилось лежати нагорі на мішку з землею, його груди були розтощені вибухом. Був убитий і старий фєдерат, і ніхто не чув його останніх слів відчаю чи надії, що їх він промимрив у свої сиві вуса.

В останню мить зовсім молодий фєдерат, юнак не більше шістнадцяти чи вісімнадцяти років, вибрався на самий верх барикади і серед зльви куль і осколків снарядів почав розмахувати шматком прапора, вкритою плямами ганчіркою.

До нього збіглись привиди й почали вимагати, щоб він негайно спустився. Окремі стрільці й ті, хто вже не стріляв через брак набоїв, наблизились до цього підлітка, що висловлював свій гнів і ненависть просто в горлянку гвинтівкам і гарматам. Його тіло не рухалось. Рухалась лише одна рука, і в стисненому брудному кулаці — червонувата ганчірка. У присмерках постать юнака здавалася символом виклику. Він випростався на весь свій зріст і розмахував прапором. Біля підніжжя барикади привиди щось вигукували йому, потім дехто з них вирішив піднятися до нього і спустити його силою. Але він навіть і не глянув на них. Він вдивлявся у кінець вулиці, у спалахи пострілів, у солдатів, що йшли в атаку.

Врешті його підкосила куля, і він упав серед пошматованих мішків. Тут уже годі було чимось зарадити.

Купка фєдератів і вихованці відступили до казарми Шато-д'О, але казарма була надто великою, щоб у ній можна було довго протриматись. Довелось відступати ще далі.

Атаки накочувались чимдалі дужчими припливами. Наступали через вулицю Тюрбіго, через бульвари Сен-Мартеп і Мажанта. Вже було взяте Ремісничє училище. Тепер гармати й мітральези Тьєра випльовували смерть вдовж усього бульвару Вольтєра. Саме тоді Делеклюз із своєю паличкою і червоним перев'язом ішов на смерть.

* * *

Нєстор і Теофіл врятувались — вони самі навіть не зрозуміли як — у якійсь розбитій крамничці. Вдосвіта вони пішли слідом за фєдератами, що збирались у мерії двадцятого округу. Говорили, що командування віднині перебувало

там, на Паризькій вулиці¹, і що останній опір мав продовжуватись у Бельвілі та Менільмонтані.

Неподалік від мерії роздавали хліб і суп. Навкруги у цілковитому безладді скупчились фургони, повозки, коні. Збирались докупи рештки батальйонів. Люди в пошматованій формі переходили від групи до групи, намагаючись дізнатись про новини. Жінки з дітьми зійшлись до мерії, щоб отримати талони на почівлю й харчування. То були важкі сонні маски, дикі, розпатлані постаті, зігнуті під вагою мішків і пожитків. Зникла важка спека попередніх днів. Ішов дощ. Дрібний і майже холодний дощ.

Хлопці розшукали Луїзон, Кароліну й Пакеретту в тимчасовому госпіталі, що розташувався біля мерії.

— Нам пощастило! — просто сказала Кароліна.

Було дуже багато пораниених. Чоловіки, жінки, діти. Всю ніч Луїзон і Кароліна знаходились коло їхніх ліжок. Їх одяг був укритий плямами крові. Пакеретта допомагала чим тільки могла. Не вистачало лікарів, хірургів, майже зовсім не було медикаментів.

Нестор розповів, що вони прийшли з барикади Шато-д'О, на якій билися протягом трьох днів, стримуючи натиск версальців.

— Але де ж наші чоловіки? — скрикнула Кароліна. — Вони нас не розшукували?

Їй хотілося поговорити про Жака і Латрюская. Вона додала:

— Здається, зараз бої йдуть коло кладовища Пер-Лашез, а також біля Ла-Вілетта.... Де ж вони?

Хто міг про те сказати? Пакгаузи Ла-Вілетта, у яких знаходились величезні запаси гасу й пороху, спалахнули після прямих влучень снарядів. Боротьба на околицьніх барикадах стала неможливою. Наступальний порив версальців, як з півночі, так і півдня, ставав дедалі більшим і впертішим. Солдати Вінуа захопили дванадцятий округ і перетворили Тронну площу у свій бастион.

Кароліна думала про своїх чоловіків. Серед цього величезного лиха, що впало на Париж, серед диму й руїн вона бачила лише постаті двох чоловіків, дві тіні серед інших тіней. На яких барикадах бились вони? У п'яті яких вулиць ішли вони, переслідувані несамовитими криками солдатів? Вона відганяла думки про смерть. Вона не хотіла уявити їх десь убитими, забутими серед величез-

¹ Тепер — вулиця Бельвіль (прим. автора).

ної маси трупів, що їх ще не підібрали повозки й омнібуси, щоб потім десь наспіх поховати, як це зараз робилося всюди. Стільки вулиць було залито кров'ю!

— То значить, матінко Луїзон,— з незвичною для нього серйозністю звернувся до неї Нестор,— ми потрапили в пастку?

Луїзон залишалося тільки погодитись.

З усього величезного Парижа Комуна ще була господаркою лише в кількох кварталах. З півночі, з заходу, з півдня насувались версальські солдати. На земляних укріпленнях уздовж великого стратегічного шляху стояли пруссаки. Прусські обценьки затисли місто, точніше, те, що від нього лишалося, від Сен-Дені до Шарантона. Тисячі баварців посунули від Фонтеня, Ножана і Шарантона, щоб перерізати всі шляхи для відходу. Інші увійшли у Венсен. Вони були цілком згодні з Тьєром. Вони відігравали роль кувадла. Мак-Магон був молотом.

Кожний удар версальського тарана кувадло витримувало добре, от тільки між ними розчавлювалось тіло народу.

— Ах, усе це закінчиться добре, закінчиться добре,— повторювала Кароліна, опустивши голову, наче не хотіла бачити нічого, що коїлося навкруги.

Бо, незважаючи на очевидність становища, усе ще ширилися найрізноманітніші чутки. Нібито повинні були надіслати до Бісмарка повноважених емісарів і одержати дозвіл на вихід... Нібито Бісмарк згодився обміркувати... Та то були всього лише чутки, безпідставні надії. Ворог наближався, барикади падали одна за одною. З боями залишали вулицю за вулицею, квартал за кварталом, і от, врешті, лишився цей маленький куток Парижа, у якому безладно збирався величезний натовп.

Твердили, що їх уже залишилось не більше дюжини. Дванадцятєро членів Комуни на вулиці Аксо. Тепер уся влада належала Варлену.

Луїзон одвела обох хлопців у кімнату першого поверху, де на злиденних ліжках, поставлених у ряд, знаходились поранені.

— Відпочиньте трохи,— порадила вона їм.— Обіцяю, що підніму вас. Але відпочити необхідно. Скоро я вам принесу суп. Потім ви заснете. Попереду нас чекають дуже важкі години...

Нестор спочатку заперечував. Але потім і сам витягнувся на солом'яному матраці поруч з Теофілом. Навколо

них стогнали поранені. Дрібний дощ заливав вузькі шибки вікон. Знадвору долинали чвакання багна під кінськими копитами.

Не дочекавшись навіть супу, обидва хлопці поринули в глибокий сон. Нестор поклав коло себе шаспо, його рука відкинулась. Брудне обличчя з навислими нерозчесаними кучерями, вкриті порохом і кіптявою, здавалося зовсім дитячим. Теофіл тихенько хропів.

Луїзон схилилась над ними і на мить затримала на них погляд. Юна Пакеретта стояла поруч і теж дивилась на них. Вдивлялась у заплющені очі хлопців, у їхні напіврозкриті роти, у ці два почорнілі обличчя, що під могутньою силою сну стали лагідними й сумирними.

Вони обидві набули одвічного уважного вигляду жінок, які, схилившись над сном дітей, вартують їхнє дихання, биття серця, найменший рух грудей, повік. У такі хвилини для них зникає все. Вони вже не чують, що робиться надворі. Не чують завивання вітру чи бурі, хлюпавиці дощу і барабанів війни... Жінка схилилась над дитиною, що міцно спить. Одвічна битва життя і смерті. Очі ясні, жадібні, занепокоєні, готові помітити найменший порух. Руки нерухомі, закам'янілі, але ладні колисати, пестити, підтримувати, благословляти...

* * *

На Париж опустилася ніч. Холодна й бентежна ніч. На вузьких і заплутаних вулицях Менільмонта і Бельвіля під дощем дивно метушилися тіні. То були привиди коней, привиди обозів, привиди бійців. Небо важко нависло над містом. Рухались у повній пітьмі. Чітко можна було бачити лише з боку Ла-Вілетта або тих місць, що були залиті пожежами. І тоді враз привиди перетворювались на чоловіків і жінок в обірваному одязі з мідними й олов'яними обличчями, кудлатими бородами, брудними чубами і вилицями.

Вони просувались настороженими колонами, ідучи за безформними валками, у яких важко дихали сумні коні.

Ніч уже не затримувала солдатів Тьєра. Вони захопили площу Бастілії. Барикади на вулиці Рейї впали. А барикади, що знаходились на головному стратегічному шляху, падали одна за другою. Ворота Монтрея і Баньйоле також були взяті. Червоноштанники окупували Шаронн. Їм уже належали і руїни Ла-Вілетта. Вони атакували

по вулиці Пуебла і по Кримській вулиці. Приплив сталі, вогню й крові...

Канонада вже не припинялась. Найтемніші й найбезлюдніші вулиці зненацька освітлювалися спалахами від снарядних вибухів. Гармати версальців знищували Бельвіль і Менільмонтан з висот Монмартру, з південних і північних фортечних стін.

Постріли чулися і вдалині, і поблизу. До гавкання снарядів морських гармат долучався сухий і хрипкий голос польової артилерії. На підходах до перехрестя і барикад версальці робили для своїх гармат прикриття. Потім штовхали їх уперед, ставили на позицію і відкривали вогонь. Виплюнувши свою порцію металу, гармата поверталася назад. При такій тактиці дуже важко було поцілити в номери обслуги і примусити замовчати цю смерть, що тигром вистрибувала з темряви й поверталася у свою схованку.

XXI. НА КЛАДОВИЩІ ПЕР-ЛАШЕЗ

У суботу небо почорніло рано, ще не було й чотирьох годин. Над Парижем скупчувались хмари, наче похмури кити, що плавали в диму пожарищ.

— Куди ви хочете йти тепер? — спитав Казимир.

Його голос був хрипкий і втомлений. В нього більше не було сил, тому він байдуже, здається, всоте, ставив це питання, але відповіді не чекав. Бо знав, що Маргеріт нічого йому не скаже. Або лише кине на нього похмурий, незрозумілий погляд, погляд божевільної... Але віднині в цьому погляді вже не було суворості. Він був сповнений смутку й кохання.

Вони опинились на площі Свят. Але натиск версальців примусив їх тікати й звідти. Вони попрямували на південь, ішли навмання провулками, через бої, через зруйновані або ще цілі барикади...

На якусь мить вона зупинилась. Поклала руку на плече свого супутника. Її намоклі від дощу коси спадали довгими прямими пасмами по білому обличчю. Біля вуст лягли дві зморшки — слід або смутку, або тривалого невмивання. Щось схоже на усміх з'явилося на її обличчі, і вона звернулася до Казимира:

— Вони наближаються. Незабаром лишиться тільки один квартал, кілька будинків...

Він похитав головою. Так, безперечно, кілька будинків і кілька фанатиків, які метушитимуться далі в чеканні смерті. Довкола бахкали гармати, раз у раз спалахувала перестрілка. Шагренева шкіра усе зменшувалась. Тепер Комуна стала вже острівцем, навколо якого лютувала буря.

Він уже не пропонував їй якось вирватись. Повністю підкорився своїй долі. Отже, вони повинні були знову йти, обминати й огинати... Але кого ж вона все-таки шукала?

Він це знав і не міг її залишити. Той, кого вона шукала, можливо, був уже мертвий, розстріляний на розі вулиці або в льосі, завалений десь мішками з землею. Але вона вперто домагалася свого, вона була божевільна. Хіба можна було знайти людину в цьому безладді? І на кого тепер став схожий цей чоловік? Адже від безумовно нагадував усі ці примари, що блукали, стрибали через калюжі й грязюку, постаті вуглярів у лахмітті замість одягу, які кричали, жестикулювали або, зігнувшись, просто кудись ішли — невідомо куди, невідомо на яке побачення...

Казимир повторив:

— Куди ж ви хочете йти тепер?

Почалася сильна злива, шквальні пориви люто періщили по стінах будинків.

— А що там унизу? — спитала вона, показуючи на авеню, у кінці якої виднівся якийсь темний укис.

Її рука важко впала на брудну спідницю.

— То Пер-Лашез, — відповів Казимир. — Кладовище...

І враз він різко обернувся.

У рухливій завісі зливи щось вірипуло за їхніми спинами. Чорна й виблискуюча маса. Якась багатоніга тварина з сірим і пурпуровим черевом, з залізними іклами. Вона народжувалася з п'ятьми ночі, яка щойно спустилася, у вихорах зливи, покручених поривами вітру.

— Солдати! — пробурмотів Казимир.

І його вперше по-справжньому охопив страх. Авеню довкола них була безлюдна. Перед ними височіли мури кладовища. Позаду — цей дракон, його ледь помітні чорнуваті кільця, похмурий відблиск сталі.

— Куди вони йдуть? — спитала вона.

— Не знаю. Ходімо. Вони наближаються.

Вони швидко рушили, притискуючись до будинків.

Авеню була безлюдна. У сіруватій імлі здіймалися мури кладовища. Не було видно нікого. Не було чути нічого, крім шуму зливи, що била в стіни, хлюпала, стікаючи

з дахів. Двоє опинились в самому низу укусу. Колони вже не було видно. А може, солдати перестали рухатись, зібрались унизу й вичікують.

Вони пройшли вздовж укусу й помітили вузьку вулицю, що також виходила на Пер-Лашез. У самому кінці цієї вулиці скоріше вгадали, ніж помітили, усе тих же солдатів, що стояли в чеканні.

І раптом Маргеріт підвела голову. Вона подивилась на укіс, на стіну, на листя дерев, які важко гоїдалися під могутніми струменями зливи.

— Треба увійти! — сказала вона.

— Але куди увійти?

— Туди, на кладовище. На кладовищі не б'ються. Ми зможемо перечекати.

Казимир витер вуса зворотним боком долоні.

— Так, так. А чому б і ні! Воно велике. Ми будемо в безпеці. Його можна перейти, а потім...

Він похитав головою.

— Але стіна надто висока...

Потім придивився пильніше:

— Он там, здається, можна пройти. Стіна обвалилася...

Він узяв її за руку і потяг укусом угору. Вона йшла за ним без особливих труднощів, притримуючись рукою за жмутки трави й віття кущів.

У стіни був пролом, і вони проникли на кладовище.

Пройшли в кипарисову алею, де стояла майже цілковита пільма. Спочатку вони гадали, що там нікого нема. Нічого, крім надгробних скульптур, зів'ялих квітів, обрисів пам'ятників проти клаптів мертво-блідого неба. Нічого, крім безперервних каскадів усепроникної води між могилами й склепами, що заливала золото надписів.

Казимир водночас відчував і непереборний страх, і полегшення. На кладовищі не билися. І не будуть битися.

Вітер розгойдував дерева. Під його поривами хилилися липи, каштани й молоді в'язи, над втікачами ширилося тремтіння їхнього листя. Суцільні кипарисові завіси тремтіли перед нагромадженням могильних плит і пам'ятників. Цемент і мармур під дощем заливалися довгими чорними потоками.

Маргеріт зупинилась. Вона сперлась на залізний бар'єр і, здавалося, вдивлялась в лінію склепів і надгробків. Її обличчя розслабилось. Вона не звертала ніякої уваги на дощ і холод. Вона ніби заспокоїлася, дивлячись на це спокійне царство смерті. Тут ніщо не рухалося, не тремтіло

й не страждало. Світлі чи темні погруддя зберігали спокій. Тремтіло лише листя. Вітер і дощ були безсилі перед цим мармуром і гранітом, перед цим прахом, цим небуттям...

А потім вони почули перший постріл з гвинтівки і зрозуміли, що федерати займають кладовище Пер-Лашез.

* * *

Бригади Ла Мар'юза і Сеньєрана залишили фортифікації і Шароня після полудня, щоб оволодіти Пер-Лашезом, на якому врятувалися сотні дві федератів.

Це були загартовані солдати, добре забезпечені зброєю і всім необхідним. Біля кладовища вони зупинились і дуже довго вагалися. Насправді штурм був зовсім легкий. Адже жодна стіна кладовища не служила укріпленням. Жменька федератів, що зайняли Пер-Лашез, не подбала про це, а може, й не вистачило часу, щоб зробити бійниці, обгородитися мішками, обладнати місця для стрільби. До того ж, вони мали всього з десяток маленьких гармат.

А солдати були загартовані. Але хіба легко зробити напад на кладовище? Вчинити таке — то однаково, що не поважати життя. Бо іноді значно більше шанують смерть. І потім, хіба вони знали, чи добре захищені стіни? Вони вагались, але потім, коли відчули себе сильними, пішли в наступ.

Десять опівдні шалена канонада була спрямована проти головної брами. Після того, як ворота були розбиті, піхотинці 74-го полку і моряки-стрільці змогли увійти на кладовище.

Після канонади гармат почалася обопільна гвинтівочна стрілянина. Солдати несамовито розряджали свою зброю у листя й склепи, у статуї, у будь-яку підозрілу тінь. Цей загін відчував страх. Тому він був особливо небезпечний.

* * *

Коли перший снаряд вибухнув біля великої брами, Есташ Латрюскай мимоволі здригнувся. Безперечно, він боявся. Вже не один раз протягом цих останніх днів його проймав страх. Але тепер, під гуркіт гарматної прапелі, це був не просто страх, що примусив його здригнутись, а глибше й жахливіше почуття боязні. Гарматний постріл сповіщав про останній штурм. Версальці зібрали великі

сили й не шадитимуть ніщо й нікого. Кладовище Пер-Лашез було одним з останніх бастионів. Коли вони володітимуть кладовищем, тоді зможуть піти в наступ на те, що лишилося від Менільмонта і Бельвіля, і знищити останні острівці опору.

Жак передбачав можливість оборони в цьому місці, тому вони залишили Шато-д'О і прийшли битися сюди. Жак перед тим бачив Варлена. Найголовнішою проблемою було згуртувати чоловіків, бо чоловіки билися всюди. Остання рада Комуні зібралася на вулиці Аксо. Валлес запропонував видати маніфест. Було відомо, що дехто насмівився говорити про необхідність здатися пруссакам у безрозсудній надії припинити ріванину. Але Ранв'є закричав: «Замість того, щоб сперечатись, ідіть битися!»

Битися... Жак і Есташ проникли на кладовище після полудня з п'ятдесятьма ф'едератами. Разом із тими, хто вже тут був, комунарів налічувалося не більше двохсот. Сміхотворно мало!

Розвідники скоро сповістили про наближення військ. Версальці оточили кладовище з усіх боків. Вони отаборилися під дощем на сусідніх вулицях. У них були гармати й мітральези. Але вони вагалися...

* * *

Після першого ж залпу солдати розсипались поміж могилами. Знову впала тиша, лише час від часу її розривав поодинокий постріл. Чоботи безшумно в'язли в багnistій землі. Накази віддавалися впівголоса, і в риданнях зливи, у тремтінні листя чулися погано.

— Вони там, — промовив Жак. — Вони там!

І він подивився на своїх товаришів. Есташ стояв за три кроки від нього, причаївшись за склепом.

— Не стріляйте поки що! Дайте їм підійти ближче!

Солдати один за одним виходили з тіні. Їх було двадцять, п'ятдесят, потім сто... А ще інші напірали ззаду.

Есташ подумав: «Треба було б відступити. Ми не зможемо триматися. Нас відразу ж зметуть!»

Один з ф'едератів пов'орухнувся. Мабуть, хтось із солдатів помітив цей рух у півтемряві алеї. Він вистрелив, і відразу ж почали плюватися свинцем усі шаспо версальців. Але ті стріляли навмання. Кулі розплющувались об каміння, глибоко впивались у стовбури дерев. Лише

в кількох місцях почувся стогін. Він змішувався з шумом води у рівчаках між-могилами.

Потім відповіли фєдерати, але їх залп був значно слабшим, хоч і точнішим. Солдати попадали. Почулися розлючені команди. Перша лінія атакуючих була знищена. Солдати ховалися за пам'ятниками й деревами. Стогін змішувався з булькотом води.

Фєдерати відступили. Версальські солдати все далі проникали на кладовище через головний вхід. Сотні солдатів гнали вперед тих, хто прибув раніше. Чулося іржання коней.

Одна з останніх мітральєз фєдератів бризнула коротким вогнем по постатях солдатів. Версальці відповіли з жорстокою песамовитістю. Кулі пронизували двері склепів, зрізали листя. Тиша відступила, стрілянина не припинялася ні на мить, вона заглушувала схлипування води і тремтіння дерев. Нічого, крім божевільної тріскотняви пострілів і ударів, нічого, крім черг свинцю й барабанного бою куль, які розколювали мармур і цемент, решетили стволи дерев, дробили плоскі колони й статуї, кришили фронтони могил. У цьому хаосі пострілів і ударів лунали крики людей. Страждання й смуток, гнів, божевільна лють, волення допомоги, нерозбірливі накази.

Опустилася ніч, світліша в оголених алеях і темніша у плутанині могил і пам'ятників.

Разом з усіма Есташ і Жак відступили до вищої частини кладовища. Вони розсипались по крутих алеях, у яких дощові струмки проклали собі шлях поміж доріжок та кам'яного настилу. У повітрі стояв запах пороху і обпаленого дерева, проте інколи до цих потоків гострих пахощів раптом долучався дивний аромат свіжого листя і самшиту.

У темряві, перевівши подих, Жак відшукав руку Есташа.

— Наша батарея стоїть он де!

І він показав на ділянку землі перед ними, на якій височіла невиразна маса пам'ятника.

— Це пам'ятник Морні¹. Він зовсім новий.

— А скільки в нас гармат? — упівголоса спитав Есташ.

— Немає навіть і десятка.

---

¹ Шарль де Морні (1811—1865) — брат Наполеона III, брав участь у грудневому перевороті 1851 р., потім був головою законодавчого корпусу.

Есташ подивився на них клядвінця.

— Вони знову підходять.

В алях, що вели допоза, кишила темна маса солдатів, разом на якусь мить зблискували багнет. З площадки, могили герцога Морні заговорили останні гармати федератів. У спалатах вибухів поставала жахлива картина: примарні будинки, стелжки, переповнені похмурими й блідими істотами з наїжаченими багнетами. Око не встигало охопити всі ці риди могили, поміж якими, приготувавшись до штурму, скоцюрбонились піхотинці й матроси, схожі у цьому нічному бою на зголоднілих комах, ладних накинну-

тися на свою жертву.

За гарматою метушився якийсь федерат. Вони помітили його високу постать, що вималюювачася на фоні статуї Ілакальниці. Чоловік був простоволосий. Його чуб розвіявся на вітрі. Не було чути, що саме він кричав. Можливо, прокляття ворогові.

— Та він збожеволів! — глухо мовив Есташ.

— Це Алауян, — озвався Як. — Він прийшов разом із нами.

Алауян керував Національною Друкарнею Комуні.

Як трохі був з ним знайомий.

Чоловік і далі розмахував руками і, шильно вдівляючись у темряву, вусейб'я повертав голову, наче кидаючи виклик силі-сигнелі комах, що все ближче підповзали до рештки федератів.

І враз ніч спалахнула тисячами зірок. Берсальці знову почали стріляти люто, навамання. Стрільнича розпочалася ліворуч, перекинулася на правий фланг, потім охопила центр. Здавалося, то розквітали одна по одній синюваті квіти. Проте більшість кувль, стинаючи голови скульпуть-рам, зрзаючи тіли, пройшли вище постаті федерата.

— Скільки нас? — спитав Есташ.

— Не знаю, — відлукнувся Як. — Не знаю!

Він дивився на тіла, що розпасталися на алей і навколо пам'ятника Морні. Берсальські заши були дуже тріс-кучі, але разили мало. Однак федератів було зовсім об-малъ, щоб висотяти перед тим приливом, що піднімався до них. Навіть якщо вони досі втрапили всього кілька бі-ців, то й це вже було надто багато.

Стрільнича припинилася, потім спалахнула знову.

Навколо гармат на могили Морні вже ніхто не рухався. Не було б'льше видно й Алауяна. Загинула вся гарматна обслуга? Чи, може, скінчилися снаряди?

Пізніше знайшли Алавуана, він спав останнім сном біля забитого копя у склепі герцога Морці.

Есташ притискав свою поранену руку.

— Тобі боляче? — із співчуттям спитав його Жак.

— Ні, ні, то нічого.

Він нахилився вперед. Версальці більше не стріляли. Їхня перша лінія тепер просувалася досить обережно. Кожний солдат старанно ховався за першим-ліпшим прикриттям.

— Знову треба відійти, — сказав Есташ. — Тут ми нічого не зможемо зробити.

Ліворуч од них спалахнули постріли, так ніби ворог почав їх обходити. Справді, це їм не здалося. Версальці почали просуватись з лівого флангу. Група федератів ризикувала бути притиснутою до самих мурів кладовища на вузькому просторі ліворуч від пам'ятника Морні.

Потім нависла довга і глибока тиша, і вони дуже чітко відчували, що ця мить передувала останньому натиску і останнім боям. Версальці піднімалися з примкнутими багнетами, сповнені рішучості повиганяти федератів з їхніх укриттів. Версальці вирішили битися врукопашку. Вночі, в темряві. Від могили до могили. Обшукували склепи. Висаджували ударами чобіт двері склепів, щоб знайти людей, які там ховались. Билися багнетами, ножами, кинджалами, навіть кулаками.

Жак зробив крок уперед, залишаючи склеп, що служив їм прикриттям. Есташ спробував затримати його:

— Куди ти йдеш?

— Глянь туди.

І Жак показав на погруддя над ними.

Звичайне погруддя. Довкола них були тисячі подібних погрудь. Хіба вони могли звертати увагу на всі ці постаті з каменю чи мармуру, що спостерігали битву своїми застиглими очима? Погруддя, ангели, безутішні жінки, чорне й біле мереживо квітів, олив, грецьких візерунків. Живі люди, які вбивали одне одного, не бачили цього нерухомого люду, його безтурботних побілілих або ж почорвілих облич, яких не могли оживити ні виразки, ні мох.

— Подивись! — повторив Жак майже пізно.

— Хто це?

— То Бальзак. Погруддя Бальзака, зроблене Давидом д'Анже.

Есташ тільки хитнув головою.

То була остання мить тиші. Можливо, всього кілька хвилин перед вирішальною атакою, яку всі передчували.

А Жак замріявся. В останню мить цієї трагедії.

Він зробив крок уперед по алеї, що вела до пам'ятника Морні. Праворуч од нього височіло обличчя Бальзака. Зовсім біле погруддя. А перед ним і могилою письменника, з протилежного боку алеї, була могила Нерваля, на якій стояла тонка колона. Ліворуч од неї більш високий пам'ятник, увінчаний вузьким фронтоном, у якому була зроблена ніша, а в ній вимальовувалось інше погруддя. Не таке біле, як Бальзака, бо чорні виразки почали роз'їдати очі й вилиці. Нодьє. Могила казкаря Нодьє. Шарля Нодьє. Жак читав його. Друг Віктора Гюго.

Могила Бальзака. Могила поета Нерваля, могила казкаря Нодьє. Кам'яні обличчя серед ночі.

— Іди назад! Це небезпечно! — прошепотів Еташ.

Жак повернувся в укриття за могилою Бальзака.

Версальський приплив піднімався до останньої групи фєдератів, до Бальзака, до Нодьє і Нерваля. Коли солдати досягнуть площадки, на якій височіла могила Морні, вони почнуть розмахувати своїми багнетами і шукатимуть ці груди, ці останні серця, що зібралися під старими кипарисами, де спочивали казкарі й поети. Нерваль, Бальзак, Нодьє...

Перед комунарами гримнув вибух, потім відразу ж другий, цього разу вже за ними. Тепер надії на порятунок не було. Версальці були майже поруч.

Жак прислухався до виляску куль.

Вони шматували камінь Бальзака, пласку колону Нерваля, нішу Нодьє. Шарль Нодьє. Жерар де Нерваль. Оноре де Бальзак.

Жак замріявся. Так тривало всього кілька секунд. Це нагадувало останнє сповідіння, яке бачать помираючі і яке дає їм можливість за якусь мить оглянути все минуле їхнє життя, від народження і до останньої хвилини, що передує небуттю. Жаку спливали на думку дерева, села, кохання. Селяни, які в присмерках танцюють десь на мирній лісовій галявині. Старі жінки, що, схилившись до вогнища, розповідають прадавні історії, у яких блукають феї і гноми, принцеси й закохані. Молоді люди, що мріють на сході сонця, землероби, які в сутінках ідуть довгими тінями борозен. Селища й міста, спів дітей, глибоке хвилювання від мирного ремесла. Професія вовняра, коваля, мідника, тесляра. Торговці на дорогах. Вуста людей, які

розповідають і співають, породжуючи вічне золото музики, про скарги й біль, про надії і хліб, про старі троянди, що розквітають коло джерел. Коли надходить вечір, ніколи не приходять смерть. Коли надходить вечір, біля джерел випикають тасмнічі голоси пристрасних почуттів. Закохана дівчина схиляється до джерельних вод кольору міді та ірису, кристалу й снігу. Вона чекає на своє кохання. Копита світлого коня ледве торкаються листя на лісовій доріжці, шовковистої пилюки на шляху. Вершник паближається до джерела. І руки коханої — ірис і сніг, кристаль і мідь — руки коханої розкриваються, щоб прийняти до себе вічне тепло троянд, вічну ніжність коханого...

Солдати лізли звідусіль. Постріли визначали лінію атаки. Здійнялися нелюдські крики. Вже билися врукопашну. Люди стрибали, ховаючись за укриття, шукаючи суперника, від одного склепа до другого. Треба було вбивати або бути вбитим. Проти одного бувало десятеро, але інколи зустрічались і сам на сам. Чулися люті вигуки, крики гніву, постріли гвинтівок і пістолетів, а також огидне «гех!» солдата, що встромляв свого багнета в тіло людини. Чи можна було уникнути цього безумства? Кілька розбросаних фєдератів виламали двері склепу й сховалися всередині. Їх розстріляли солдати, присівши навпочіпки. У більш просторих склепах билися кинджалами, кидалися в голими кулаками. І лежали задушені люди в холодній п'ятмі склепів.

Багато таких диких кулачних двобоїв розгорнулося навколо могил Бальзака і Нодьє, на алеї, що вела до пам'ятника Морні.

Майже відразу, тільки-но почалась атака, куля влучила Есташу в груди. Версалець стріляв майже впритул. Жак устиг убити нападаючого і відтяг Есташа трохи вбік, під захист стін склепів. Він не бачив обличчя свого друга. Глянув назад. На нього з наставленим багнетом ішов величезний на зріст матрос. Жак убив моряка майже машинально. Той глухо зойкнув і важко впав поміж урнами й сухими вінками. За ним з'явилися інші, але зупинились, побачивши його тіло. Жак вистрелив ще раз, потім стрибнув до нерухомого тіла Есташа, схопив його попід пахви й потяг у напрямі стіни, що огорожувала кладовище. Крики й виття, чи то від болю, чи то від нападів тваринної люті, сповнили повітря. Наражаючись на камінь, ламалися багнети. Постріли поволі стихали, і в тих місцях, де їх не було чути, билися тепер лише холодною збросю...

Жак тягнув Есташа далі. Чоботи Латрюская підстрибували на приступках з цементу й гравію. Який він був важкий, цей добрий Есташ, який він був важкий! Струмки дощу й поту стікали по обличчю Жака, заливали очі. Він відходив як тільки міг швидко, виносячи тіло свого друга. Загублений у пітьмі, серед поривів дощу, він повторював одне слово, що витанцьовувало в його голові: безумство, безумство, безумство... Живі безумці вбивали живих людей у присутності мертвих. Так, як вони, ніколи не б'ються ні вовки, ні яструби, ні тигри. Найкровожерливіші тварини не мають цього бажання троцяти, зпищувати, завдавати страждань. Безумство, безумство, безумство... А над усією цією божевільною бойнею — біла й спокійна голова Бальзака, кам'яні очі Нодьє, колона Нерваля... Безумство, безумство, безумство...

Якимось чудом Жак добрався до безлюдної доріжки поблизу муру і з останніх сил відходив подалі від того місця, де билися врукопашну.

Есташ не ворухився і вже не дихав. Його груди були залиті кров'ю. Жак подивився на свої руки — вони теж були в крові. Він нахилився до Есташевого серця. Воно вже не билосся. Жак відчув на щоці ще теплу кров. Есташ був мертвий. Він ніколи вже не побачить свою домівку, свою дитину, дружину. Ніколи вже не повернеться він у край Гаронни.

А там, унизу, ще тривав бій.

Жак обдивився навколо себе й зовсім поблизу побачив вузький склеп з ґратчастими дверима. Йому пощастило розчинити їх і затягти тіло Есташа в мавзолей, що був, очевидно, одним з найдавніших. Жак зачинив двері. Потім став навшпиньки, намагаючись щось вичитати з золотих літер, які вже ледь виднілися на фронтоні. Але це йому не вдалося. Тоді він став на камінь, який служив приступкою, і, щоб утримати рівновагу, вхопився за руку ангела на сусідньому пам'ятнику.

Нарешті він прочитав: «Родина Жуайєз». Під цими словами, написаними на склепі, віднині спочивав Есташ.

На якусь мить він затримався на камені, держачись за липку руку статуї і розгублено вдивляючись у літери на фронтоні: «Родина Жуайєз»¹.

Коли можна буде повернутись, щоб знайти тіло Есташа Латрюская, тоді треба шукати могилу *родили Жуайєз*.

¹ «Ж у а й є з» по-французькому означає «весела», «радісна».

Він повільно спустився.

Бій уже скінчився. У темряві лунали короткі накази. В самому низу кладовища чувся безперервний тупіт війська.

Востанпе він глянув на мавзолей родини Жуайєз, почав щільніше причиняти двері. Залізо заскрипіло на каміні при вході.

Жак витер обличчя руками, на яких змішалися кров і дощова вода. В нього більше не було зброї. Його шаспо лишилось десь коло могили Бальзака.

Зігнувшись якомога нижче, він побіг до стіни. Але мури, що з усіх боків оточували кладовище, були надзвичайно високі. І все ж йому будь-що треба було вибратися звідси. Через кілька хвилин сотні солдатів розсиплються по всій території Пер-Лашеза. Жак добре розумів, що тоді мало б статися. Вони обшукуватимуть кладовище всю ніч, знайдуть усіх, хто лишився живий. І всіх розстріляють.

Вибратися, вибратися...

Йому вдалося пробігти майже сотню метрів, не наражаючись ні на федерата, ні на версальця.

Невдовзі він добрався до досить широкої алеї, праворуч вона закінчувалася круглим майданчиком, а на ньому метушилися солдати. Жак помітив кілька великих ліхтарів, що безладно погойдувались, блиск багнетів. Десь оддалік лунали постріли, іржали копі. Невже ще билися десь унизу?

І раптом майже поруч він почув шерхіт гравію й мимоволі присів.

Хтось ішов просто на нього.

Хрипкий голос наказав йому:

— Підійдіть!

Жіночий голос, то говорила жінка.

Вона повторила:

— Підійдіть!

Силует жінки відокремився від чорної маси склепів і наблизився до нього. Її супроводжував якийсь чоловік, у якому Жак скоріше вгадав, ніж побачив, уже літню людину, важку й кремезну, з великими вусами, що наче ділили навіп стривожене обличчя.

Жінка озвалася знову:

— Підійдіть! Довіртеся мені! Я знаю місце, де стіна обвалилася. Там можна пройти.

— Хто ви? — не зразу спитав Жак.

Він підвівся.

Жінка підійшла і стала зовсім поруч. Майже за кілька сантиметрів од себе він побачив її біле, але брудне обличчя, схоже в своєму скам'янінні на мармурове лице Нодьє. На ньому не було ні радості, ні смутку. Довкола вуст залягли глибокі зморшки.

— Хто ви? — знову спитав він.

На якусь мить жінка відсахнулася, тільки тепер упізнавши у цій розмитій дощем масці землі й крові обличчя Жака.

Вона не відповіла. Бо знала, що й він упізнав у ній Маргеріт де Фобла.

— Що ви хочете від мене?

— Хочу вас врятувати. Ходімо! Ми знаємо прохід. Ходімо!

— Навіщо?

— У мене немає часу.

У хрипкому і, здавалося, байдужому голосі забриніло благання.

— Це всього за п'ятдесят метрів звідси, а солдати підходять. Ходімо!

І вона махнула рукою в темряву.

— Вибратися...— промовив він,— але ж по той бік...

— Треба вибратися,— відказала вона.— Тут вони розстріляють усіх, кого знайдуть. Ви це добре знаєте... Передусім треба вибратися.

Вона повернулася й пішла. Літній чоловік підтримував її під руку. Жак мовчки рушив за ними.

Праворуч і позаду них усе ще з шумом рухалися маси військ.

Вони пройшли метрів з п'ятдесят, і Жак запитав:

— То де ж подівся той прохід?

Старий обернувся до нього і тихо промовив:

— Зараз знайдемо. Це вже близько.

Жак схопив його за руку.

— Але що ви тут робите?

Старий закусив свого вуса й зпизав плечима.

— То що ж? — повторив він.

— Шукаємо вас,— серйозно відповів Казимир.

— Мене?

Чоловік кивнув головою.

— Ходімо, ходімо,— знову почувся хрипкий голос.—

Вони паближаються.

Блискавка пронизала ніч, освітивши важкі постаті між склепами.

— Сюди! Сюди! — заволав чийсь голос.

Зблиснули багнети. Жак помітив націлені в них рушниці.

— Стояти! Не ворушитись! — наказав голос із темряви.

Поряд з Жаком ударила куля.

— Там ще якісь каналі,— пробурчав інший незвично добродушно.

І враз вигуки змішалися.

— Не рухатись, інакше стрілятимемо... Скільки їх?.. Стріляйте просто в купу... Вони зараз утечуть... Стріляйте...

Чоловік з сивими вусами раптом застогнав, схопившись руками за живіт, і впав.

Солдати підходили до них усе ближче. Жак помітив еполети офіцера.

— У нього свій рахунок! — вигукнув хтось глузливо.

Еполети блиснули у темряві. Офіцер схилився до чоловіка, що впав, і ще раз вистрелив. Почувся короткий стогін Казимира.

— Там, попереду, стріляйте ж! — скомандував якийсь голос.

Інший йому відповів:

— Комісарє, а з ними ще й підпалювачка¹.

— Але ж не кварталів!

Гвинтівки піднялися. Жак бачив, що вони спрямовані у його бік. Скільки їх було? Десять, двадцять гвинтівок... Сталевий їжак. Смерть наблизилася впритул. Він не міг більше рухатись. З п'ятьми стволи загрожували його серцю, голові, рукам.

Потім раптом ніби виросла з землі темна постать. З усього цього перетоптаного ногами багна вона підвелася з якоюсь урочистою повільністю. Наче чорна квітка в нічній гушавині. Вона стала перед ним і хрестом розставила свої руки, щоб захистити його. Це було схоже на примарний сон, де все рухається неприродно повільно. Постать з розпростертими руками наче закам'яніла. Перетворилася на статую серед багатьох інших статуї. На мармурову або гранітну статую, що стала між стрільцями і загнаною ними людиною.

Прогримів залп.

¹ Термін «підпалювачка» був вигаданий ворогами Комуни, які звиувачували паризьких жінок у тому, що вони пібито «спалили Париж». Під час «кривавого тижня» і пізніше так називали всіх жінок, учасниць революційних подій 1871 р.

— Та то ж жінка! — закричав одип із стрільців, коли протріщали гвинтівки.

Жак стрибнув назад. Ця жінка щойно врятувала його. Коли вона підвелась, усі стволи були націлені в неї. Вона викликала вогонь на себе.

— Це жінка!

Десь далеко ця фраза озвалася лукою. А жінка навіть не застогнала, не закричала. Тепер лежала, розкинувшись у багні. Не було видно її обличчя, важких форм тіла, зрешеченого свинцем.

Жак прослизав від одного склепу до другого.

Солдати схилились над обома трупами. Це дало йому кілька секунд перепочинку.

Він добрався до невеличкої безлюдної алеї і, зігнувшись, кинувся до Стіни. Зупинився, перевів подих і кинувся знову.

Але тепер уже не знаходив того місця, де обвалилася Стіна. Надто далеко забіг, надто високо піднявся. Внизу під ним, у чагарнику й між деревами, чувся глухий тупіт передового загону. Наче череда, що розбрелася поміж могилами. Над цією безформною масою розлягалися незрозумілі крики й виття. Вони важко текли між склепами, паче чорний мед, ладний застигнути. Погойдувалося кілька ліхтарів. Холодні світляки у решітці дощу.

Жак став на гранітну приступку, щоб зорієнтуватись. За якусь сотню метрів праворуч він побачив мури. Тупіт чобіт бився об Стіну, освітлену загравою пожежі. У червоному тумані виднілися узорі Стіни. На клаптях тишки у відблисках мерехтіли примарні руки, сірі й чорні шматки цегли, ніби зображали уявне обличчя, як на хустці Вероніки¹.

Стіна підносилася над ніччю, у якій важко дихали, кричали, метушилились, наче в пеклі, людські гурти з ліхтарями й вістрями багнетів.

Стіна здавалася величезною і нескінченною. Було видно лише невелику її частину, решта губилася у пільмі.

Вона глибоко увійшла в землю, її верх губився десь у темряві. Вона самотньо стояла над цією незрозумілою різатиною. Вона була нерухома, у ній ніщо не жило. Ієрогліфи й уявні частини тіла на її поверхні були лише

---

¹ Вероніка — за біблейською легендою жінка, яка витерла білою хусткою піт з обличчя Христа, коли він ішов на Голгофу, після чого на хустці залишився відбиток його лица.

випадковими знаками, викарбуваними плином часу й рідкими пазурами дощів, сонячними днями й вітрами, і їх ніто не зміг би підрахувати.

Тепер було байдуже, хто будував цю Стіну, вириваючи паризьку землю для її фундаменту, відбираючи каміння й цеглу, щоб вона, відкрита й досконала, звелася прямо у височінь. Було байдуже, чиї руки торкались усього цього матеріалу, підвозили вапно й пісок, бочки з водою. Чорні й білі сильні руки, що стискали держаки лопат, заступів, молотів, тримали кельми. Ці люди прийшли і пішли. Лишилася Стіна. Пори року виснажили її обличчя. Літня спека й холоди вирізьбили на її просторій поверхні, що звелася до неозорого неба, дивні малюнки.

То була спокійна Стіна, яка мала оберігати відпочинок, охороняти священні кістки, невидимі останки людей. Стіна, що мала охороняти тишу, берегти над німими могилами тремтіння листя і гілок, сумний вальс осінніх дерев, зелене мерехтіння бруньок, ніжний поклик диких голубів, пересвист синиць і дроздів, невпинне базікання горобців і спокійний спочинок. А мереживо трави завжди прикрашало довічні притулки живих колись людей, їхні обличчя, застигли у спокої, і невидимі серця, що знайшли вічну шану в царстві мертвих.

* * *

Людей гнали до Стіни. Їх було багато. Більше сотні. Сто п'ятдесят чи й більше. Їх підганяли криками й ударами прикладів. Дехто шкутильгав серед розкиданого каміння. Дехто, поранений, ледве пересувався. Біля Стіни центуріони командували усіма цими Христосами з почорнілими щоками, запіпеними ротами, темними бородами і чубами.

Жак дивився на цей жахливий спектакль. Картина перед Стіною нагадувала сцену розп'яття Христа. І Стіна стала живою, навіть людяною. Люди спиралися на неї. Живі обличчя затуляли на пій випадкові малюнки та ісрогліфи. Центуріони завивали. Хтозна-якою мовою. Не можна було зрозуміти ці звуки шаленства й несправності.

Кладовище Пер-Лашез поглинула ніч. Але все світло, усе світло цього вечора обрало за притулок цей бік Стіни, брудне лахміття приречених людей, їхні обличчя, вкриті грязюкою, їхні очі з темного скла.

А в цей час центуріони шкувались біля підпіжжя Стіни, перетворившись на дільну єдну масу. Свинець і шкіра

з'єднувались із свинцем і шкірою. Сталь знаходила сталь. Одна маса. Одна чорна тварина з свинцю, шкіри й сталі стояла навпроти цих людських облич, що дивились у цвинтарну темряву.

Тварина найжачилась. Сліпі очі гвинтівок загрожували усім цим знемагаючим тілам, що стояли в ряд коло Стіни. Барельєф з плоті й крові, сновидіння й смутку.

Сріблясте полум'я яшаблі розітнуло сіру мішанину повітря й дощу.

Тварина прогавкала команду «вогонь».

Від краю до краю барельєф здригнувся.

* * *

Жак не ворухився. Ніч навколо нього ставала дедалі темнішою. Здавалося, залп розкрояв паризьке небо, і ця глибока рана зробила ніч ще чорнішою, потоком мороку, у якому й не було надії на повернення ніжної малинової зорі.

То була смерть у смерті, ніч у ночі.

Він вже навіть не намагався тікати. Навіщо втікати? Хіба можна було втекти? Вислизнути з пазурів тварини, подолати перешкоди, щоб злетіти до неба?

Він не рухався. Не міг одірвати свій погляд од Стіни. Стіна була залита кров'ю. І віднині інші обличчя намалювали свої зображення на цьому твердому полотнищі Вероніки. На цих обличчях, що померли вночі, Жак побачив народження невгамовного світла.

І він пішов. Був п'яний від болю й холоду.

Ніхто не побачив цю загублену тінь, що шукала шлях у п'єтмі.

А внизу, позаду нього, біля Стіни, народжувалися струмки крові і здіймались парою над землею, зораною хижими звірами.

XXII. ЗІРКА

Дрібна крижана злива креслила навкоси величезну печеру ночі: Жак крокував по невідомій країні, у невідомому місті. Вони не існували в його пам'яті. Він нічого не пізнавав.

Після розстрілу коло Стіни він відступив і завагався. Божевільні вогні застинали йому очі. Його думки, наче

заблукалі птахи, летіли до могил і склепів, а ноги мимоволі несли до виходу. Він не розумів, яким чином вибрався в кладовища, як знайшов ту частину стіни, де був пролом, що й дало йому можливість вислизнути звідти.

Жак перейшов безлюдну вулицю, в обох кінцях якої гомоніли солдати. Він продерся крізь чагарник, через купи каміння, брудний і слизький шлях, біг... Птах, не знаючи дороги, нестямно бив крилами над червоночорною стіною, над табором сталі й крові, диких криків і благань.

Він ішов усе далі й далі і врешті опинився біля німого двоповерхового будинку на розі провулка. Прослизнув у вузький коридор з вистеленою маленькими плитками підлогою.

Навпомацки дійшов до сходів, тонкі поруччя яких відчув під своєю долонею, спіткнувся. Тут стояв запах вогкого тиньку, холодного попелу.

На другому поверсі відчипилися двері, й полум'я свічки освітило верхні сходинки.

Слабкий голос спитав:

— Хто там?

Інший слабкий і тремтячий від страху голос відповів:

— Ні, немає нікого.

Жак побачив дві білі голови, що схилилися над поруччям. Голоси зашепотіли. Він угадав по голосах чоловіка і жінку.

То було вже старе подружжя. Вони, мабуть, причаїлися у своїй домівці й не спали. Вслухались у жахливі звуки цієї ночі, а тепер нахилилися до цієї тіні, у тремтінні й уривчастому диханні якої вгадували втікача.

Він з трудом, намагаючись говорити якомога виразніше, промовив:

— Я щойно втік з кладовища... Ви можете сховати мене?

І повторив:

— Ви можете сховати мене?

Запала тривала й важка тиша, потім свічка з тремтінням спустилася до нього нижче.

— О! Нещасний! — вимовив чоловічий голос.

— Ви поранені? — спитала жінка.

Свічка знову спустилася, східці зарипіли.

— О! Нещасний! — повторив перший голос.

— Я не поранений.

— Ви не поранені, — повторив голос старої жінки.

— Ми не можемо вас сховати,— озвався старий.— Не можемо. Вони вже приходили. І можуть повернутись. Обшуковують усі будинки кварталу.

Жак сперся на вологу стіну й дивився на подружжя, що нерухомо стояло на першій приступці зачовганих сходів. Пасма довгих сивих кіс спадали по вкритому зморшками обличчю старої жінки. У чоловіка було маленьке бліде й боязке лице, що здавалося довшим завдяки жовтуватій борідці. Він тремтів у своїй робітничій блузі. Знову повторив:

— Ми не можемо вас сховати...

Потім підбіг до входу в коридор і старанно зачинив двері.

Він повернувся до Жака дрібними кроками й затяг його під сходи. Там відчинив низенькі дверцята.

— Зайдіть, мосьє... Тут подвір'я і садок. Ідіть за мною. Ви спочатку повинні помітись. Потім ви зможете піти. Через садок пройдете на іншу вулицю. Ви чуєте мене?

Старий і далі говорив пошепки. Згасив свічку й випростався перед утікачем.

— Тут є маленький басейн... Бачите його?.. Зараз я вам дам шматок мила. Помийтеся добре. Адже ваші руки чорні від пороху. Всіх, хто має чорні руки, розстрілюють... Ми вам допоможемо, але сховати вас не можемо.

Старий обернувся до своєї дружини:

— Іди пошукай хліба і якусь одежину.

Жінка задріботила до сходів.

Чоловік якусь мить нишпорив у темряві навколо басейну.

— Ви чуєте мене, мосьє? Тримайте! Беріть мило і добре помийтеся. Ви чуєте мене?

— Так, так, я вас чую,— глухо відповів Жак.— Дуже вам вдячний. І зроблю все так, як ви кажете...

Він нахилився до басейну й старанно намилив руки. Старий важко дихав коло нього. Час від часу він повторював:

— Мийтеся, мийтеся добре...

Жак помив обличчя й зуб. Потім спитав:

— Отже, солдати сюди приходили?

— Так, вони полюють на всіх тих, хто ховається навколо кладовища... Можливо, вони й повернуться... А ви були на Пер-Лашезі, мосьє?

— Так.

— Вони там багатьох розстріляли... Ми чули...

І старий тихо додав:

— Це жахливо...

Зарипіли сходи. Повернулася жінка, несучи хліб і одяг.

— Це одяг нашого сина. Він чистий. У чистому одязі вам буде безпечніше. Ось шматок хліба...

Вона поклала одяг і хліб на край кам'яного цямриння басейну.

Жак запитав:

— А де зараз ваш син?

Вони відповіли в один голос:

— Не знаємо, не знаємо...

І старий додав:

— Ми не бачили його вже багато днів... Він бився за Комуноу...

Жак переодягся в темряві і залишив свою куртку і брудні, закривавлені штани внизу біля цямриння. Старий нахилився, щоб узяти їх.

— Я кину їх у колодязь... Якщо вони повернуться, то нічого не знайдуть. А тепер ідіть, мосьє... Не забудьте хліб. Перейдете через наш садок, потім прямо буде ще один... Намагайтеся не здіймати шуму...

— Бережи вас боже, — лагідно сказала жінка.

Жак узяв руку старого, потім його дружини, етиснув їх і прошепотів так, як це робили вони:

— Дякую, дуже вам вдячний...

Стара ще раз повторила:

— Бережи вас боже...

Не мовивши більше й слова, Жак кинувся до садка.

* * *

Він загубився в чагарнику, потім почув туїт військової частини на марші й затаївся в закутку якоїсь халупи. Солдати віддалилися. Він з'їв свій окрасць хліба і задрімав.

Коли Жак прокинувся, довкола ще панувала ніч. Він проспав зовсім мало. Закрокував далі й дійшов до маленької вулиці. Тільки-по зібрався перелізти через низеньку стіну, коли раптом позаду нього серед повної тиші зчинилася стрілянина. Він притулився до стіпи. Нестримно калатало серце. Перед очима танцювали чорні й червопі образи. Ще ніколи постріли гвиштівок не викликали в ньому такої відрази. Віп тремтів. І знов опустилася тиша. Жак переліз через стіну. Стрілянина долинула з Пер-Лашеза. Він побіг вуличкою подалі од того пекла.

Це був час великої бойні. Нової бойні на попелястих шляхах історії. Новий час жорстокості, коли людина втрачає своє обличчя й перетворюється на дивовижну тварину, що вбиває заради убивства, спрямовує свій розум, щоб катувати, різати, випищувати. Безумство солдатів, холодне рішення заправил, безжалісний наказ знищувати. Море крові, хвиля смерті над містом.

* * *

Перед ранком фєдерати билися за останній паризький квартал між Фобур-дю-Тамплє, вулицями Фолі-Мерікур, Ла-Роккет і зовнішнім бульваром. Паризьку вулицю тепер захищала лише одна барикада на вулиці Ребеваль, на якій бився Валлес. Потім барикади на вулицях Прадє, Де-Пре і Фессар впали.

На місто обрушилися водяні смерчі. Обози з пораненими спробували рушити до мерії двадцятого округу, але не було ні лікарів, ні медикаментів. У бою брали участь кілька ще живих членів Комуни — Варлен, Журде, Тренк'є, Ферре, Ранв'є...

28 травня о четвертій годині ранку солдати Вінуа і солдати Ладміро з'єдналися коло брами Роменвіля. Останній квартал Комуни був оточений.

О п'ятій годині впала барикада на вулиці Ребеваль. О десятій ще билися на вузькому просторі між Фобур-дю-Тамплє і вулицями Труа-Борц, Труа-Куронн і Паризькою. Варлен, Ферре і Гамбон перейшли на барикаду Фонтен-о-Руа. Вони спустилися, одягнувши свої червоні перев'язи, по вулиці Де-Шан і проникли в одинадцятий округ в супроводі гарібальдійця, що розмахував останнім прапором Комуни. Версальці оточили барикаду Фонтен-о-Руа.

Об одинадцятій годині фєдерати вже не мали гармат, опівдні в них скінчилися набої. Билися на смерть на вулицях Оберкампф, Пармантьє, Сен-Мор, Фобур-дю-Тамплє. На вулиці Рампонно лише один фєдерат чинив опір мітральезам і гарматам версальців. Він врятувався від них.

Опівдні вибухнула остання гармата фєдератів на Паризькій вулиці. Її набили подвійним зарядом.

Після цього настала тиша.

Майже поруч з барикадою на вулиці Ребеваль стояв високий шестиповерховий будинок, у який зібрали всіх поранених і мертвих. У ньому метушилися хірург і кілька випадкових санітарів. То були суворі люди, що похитувались від перевтоми, забруднені кров'ю. До дверей під дощем безперервно приносили ноші. Свічки освітлювали кімнати, у яких чоловіки й жінки стогнали й хрипіли.

Навколо цього останнього острівця безупинно гриміли гармати, тривала стрілянина, розриваючи холодну пільму своїми сірчаними блискавками.

Близько четвертої години ранку якийсь чоловік обмигнув на вулиці барикаду й підійшов до госпіталю. Він був високий, одягнений у робітничу блузу. Він з'явився з нітьми й сам був наче часткою ночі, раптом набравши людської подоби. Ним ніхто не зацікавився. Хто міг припустити, що прибулий щойно подолав версальські лінії, щоб приєднатись до одного з останніх вогнищ опору?

Він ішов уперед дуже важкими кроками, із звисаючими руками, без капелюха і без гвинтівки.

Зупинився коло сивого дідугана, що схилився на шаспо і, мабуть, стояв на нікому вже непотрібній і тому дивній варті біля входу в госпіталь. Через двері лглося жовтаве світло.

— Звідки ти йдеш? — спитав у нього старий.

— З Пер-Лашеза.

— З Пер-Лашеза? Здається, там усі мертві,— відказав старий з похмурою іропією в голосі.

— Ні, не всі, бо я тут,— повільно відповів Жак.

— І ти прийшов битися?

Жак не відповів. Неймовірна втома охопила його. Доцперіщив розбиту вулицю, сірий фасад, освітлені недогарками вікна, перед якими сновигали невизначні тіні.

Він глянув на старого чоловіка, який покушував свої вмоклі вуса.

— Ну, що тут, громадянине?

— Та те, що нам уже кінець. Я, наприклад, вже поможу йти.

— Скільки нас?

Старий кивнув головою на темну масу барикади. Біля підніжжя пагромаджених каменів і мішків з землею виднілися жменьки бійців.

Втома павалювалась на Жака дедалі дужче. Він піколи ще не відчував такої втоми. То вже була втома не від битви чи від довгого маршу через Париж, коли він віддалявся від Пер-Лашеза, щоб приєднатись до своїх. Він перейшов версальські лінії зовсім легко. Хто міг уявити, що цей чоловік відмовлявся врятуватися або десь сховатись і вперто прагнув дійти до останнього серця битви, останнього недозговічного вогнища відчаю?

Перед цією холодною й чорною картиною, перед цим будинком, де стогнали поранені, перед старим нерухомим федератом, це був останній вияв смутку.

Вибух снаряда струсонув барикаду, за ним серія залпів розцвітила зірками на висоті дахів нічну млу.

Жак машинально рушив до барикади.

Від нового вибуху задрожала земля.

Жак побачив групу федератів, що дивно жестикулювали в пилюці й диму. Вони заходилися завалювати пролом. Інші лежали вгорі, майже на самому верху барикади, а гвинтівками в руках. Але відповідали вони лише поодинокими пострілами, які звучали жалюгідно порівняно з тим шквалом, що обрушувався на них.

Дах пайближчого до них будинку спалахнув. Язика полум'я, короткі й тріскучі, кидали рожеве світло на останніх бійців.

— Тут поранені! Заберіть поранених! — почувся чийсь крик.

Жак наблизився до того, хто кричав. Це був молодий каїтап федератів з обличчям, геть чорним од грязюки й пороху.

— Дай мені гвинтівку, громадянине...

Молодий чоловік вибухнув божевільним сміхом:

— Гвинтівки є всюди... Треба шукати набої! Звідки ти прийшов?

— З Пер-Лашеза.

— І ти знову хочеш битися!

Він заходився сміятися усе тим же божевільним сміхом, що розтягав його почорнілі щоки.

— То добре, тільки май па увазі, що за хвилину нас розчавлять.

Почали відносити поранених. Нагорі барикади глухо застогнав і скотився стрілець, здійнявши хмару пилюки. Пожежа й далі нищила дах будинку. Снопи іскор вліталися в пасма дощу й гасли. Проте день уже займався, над руїнами світлішало небо.

Тепер барикада вже зовсім замовкла, а навколо неї мітральєза вперто продовжувала періщити фасади будинків. Неподалік від Жака хтось вимовив ім'я Валлеса. Він обернувся і спитав:

— Валлес? А де Валлес?

Нерозбірливі крики заглушили питання. З ношами, на яких лежали поранені, до госпіталю поспішали привиди. Молодий капітан з почорнілим обличчям зник у тіні біля підніжжя барикади.

Новий снаряд пошматував мішки з землею. Люди кинулись на землю й простяглись у грязюці, попадали під будинками. Пожежа згасала. Вітер гнав ручаї чорного диму.

Жак схопив шаспо і притис до себе нікому вже не потрібну зброю. Чийсь голос загорлав: «Рятуйся, хто може!»

Жак розгублено подивився довкола себе. Знову треба було тікати, ховатися в будинках, шукати виходи, знову намагатися розірвати коло з сталі й вогню.

Раптом до нього підскочила маленька тінь, і дві брудні руки лягли на його руки.

— А! Я був упевнений, що знову знайду вас, я був упевнений... Тут усі знаходять один одного... Це не так важко.

Голос був хрипкий, надтріснутий, але той, хто говорив, намагався зберегти пасмішкуватий тон.

— Несторе! Ти був там?

— Так, громадянине Жак. Я був там... Але скоро вже не доведеться бути там, якщо ця наволоч і далі заспатиме нас снарядами...

— Ти не поранений?

— Ні, абсолютно. Жодної подряпини. Моя шкіра надто дорога...

— А Теофіл?

Хлопець опустил голову і тільки махнув рукою у бік госпіталю.

— Цієї ночі він був убитий. Його віднесли разом з іншими в будинок. Отже, ви не заходили в цю халупу? Там мадам Луїзон з Кароліною й малою... Поранені лежать аж під саме горище. І всюди мертві... Футріке не шкодує пороху.

Він повторив:

— Всюди мертві...

Так, мертві лежали всюди: на збитих паспих ліжках, у коридорах, на вулиці. Труни паспихом закопували в

садах, під руїнами будинків... Залишені мерці, загублені мерці простягнулися понівеченими сірими тілами...

Жак подумав: «Чи підрахують коли-небудь усіх цих мертвих, розкиданих у пилюці цього міста? Чи згадають ті, хто знову ходитиме цими вулицями, про всі ці безжиттєві тіла? Адже немає жодного кварталу, жодної вулиці, де б не пролилася кров, де б не стогнали в свою останню мить... Чи згадають ті, хто знову ходитиме цими вулицями, про всі ці тіла? І все ж, просто необхідно, щоб повернулося життя, щоб жінки співали, а діти бігали цими тротуарами по слідах сьогоднішнього жаху...»

Нестор підвів голову і боязко запитав:

— А де ви залишили мосьє Латрюская?

— На Пер-Лашезі... Його вбили на моїх очах. Я...— Він зітхнув.— Мені треба поговорити з Кароліною...

— Ходімо,— запропонував Нестор усе тим же голосом, який по-дитячому тремтів.— Я одведу вас. Поспішаймо. Через хвилину версальці вже будуть там... Ходімо... Ви їй все розповісте, і потім ми врятуємось. Десь в іншому місці повинні ще битися...

* * *

Неділя 28 травня стала свідком кінця Паризької комуні.

Після затьяжного нічного дощу червонкувата зоря пробилася крізь товщу хмар, сповіщаючи про народження убогого ранку. Сіруватий океан, що пропливав над містом, почав огортатися блідим денним серпанком. Вузька мідно-малипова троянда, що от-от могла згаснути на чорнильно-агатових хвилях. Нікчемна польова чи гірська гвоздика, мізерний спалах лотоса у вугільно-чорному ставу, відблиск полум'я у торф'яному полі, яскрава кров маків у сумних степах або таємний пурпур однієї з тих дивних квіток, які розцвітають у зеленій пітьмі джунглів... Тисячі квіток світу мають цей невимовний колір, що спалює небо, іскриться і зникає з приходом дня.

Опівдні битва зовсім припинилася. Ті, хто лишився живий, намагалися врятуватись від переслідування й різанини. Жак і Нестор блукали Парижем, переходячи від одного сховища до другого. Їхні останні товариші десь загубилися. Луїзон, Кароліна і Пакеретта залишилися коло своїх поранених.

Версальці чинили розстріли всюди.

У казармі Лобо, а також в'язницях у Мазасі, Ла-Рокетт влаштували справжню бойню, там було знищено тисячу дев'ятсот захисників Комуни. Як тільки брама казарми Лобо зачинилася за останніми групами полонених, кати відразу ж почали їх розстрілювати. Дехто намагався тікати вздовж стін, їх підстрелювали, мов дичину.

Розстрілювали після вироків військово-польових судів, влаштованих про людське око, у Люксембурзькому саду, у Політехнічній школі, казармах Дюпле, на Північному вокзалі, на Східному вокзалі, у в'язниці Сен-Лазар. Розстрілювали всіх, у кого були чорні руки. Всіх, хто зовнішнім виглядом нагадував комунарів, хто був схожий на Валлеса, Білльорея, Брюнеля, Варлена...¹

* * *

Ежен Варлен був заарештований надвечір тієї ж неділі на вулиці Каде лейтенантом Сікром. Його виказав якийсь піп-донощик. Ежен Варлен, останній з керівників Комуни, був одведений на вулицю Лафайєтт, де його оточили солдати 3-го лінійного полку. Руки йому зв'язали за спиною шкіряним ремінцем і ударами ніг примусили йти уперед, ведучи до генштабу генерала Лавокупе, розташованого на висоті Монмартру.

По дорозі його били до смерті. Покалічений ударами прикладів, з перебитими руками й ногами, він врешті вже не міг йти. Тоді його потягли бруківкою до генерального штабу на вулиці Розьє. Одне око в нього було вибите й висіло на розпухлій щоці. Його кинули до підніжжя стіни, де колись були розстріляні генерали Леконт і Клеман Тома.

Потім його застрелили, й оскраженілі солдати понівечили його труп ударами прикладів. Лейтенант Сікр забрав собі його годинник.

Так помер Ежен Варлен.

* * *

Жак і Нестор, загубившись у натовпі, прийшли попрощатись з його тілом, потім зникли серед людей. Жак ішов

---

¹ Точне число розстріляних невідоме, але воно нараховує кілька десятків тисяч чоловіків, жінок і дітей. Загальна кількість закатованих, ув'язнених і засланих на каторгу досягла більше 70 тисяч комунарів.

мовчки, рухався підсвідомо. Нестор вартував його і відтягав якомога далі від небезпечних місць.

Спустилася ніч. Париж тремтів, наче тварина в агонії.

У присмерках Нестор зати́г Жака Сонця до якогось погребу, і там вони впали додолу й поснули.

Тиша збудила Жака. Надто багато було цієї тиші й миру.

Нестор спав, поклавши голову на його руку. Він дихав спокійно, як дитина.

Кожна мить повертала Жака до життя. Кожна хвилинка збільшувала надію.

Жак підвів голову.

Невеличке прямокутне віконце над ними було світлішим за навколишню пітьму, і в ньому згодом замерхтіла зірка.

ОСТАННІЙ РОМАН ТРИЛОГІЇ П'ЄРА ГАМАРРА

1972 року український читач зміг познайомитися з перекладом першого історичного роману французького письменника-комуніста П'єра Гамарра ¹, що його п'ять років перед тим видало прогресивне видавництво «Едітер ф'рансе Реюні».

Другий роман трилогії, «Золото й кров», з'явився у 1970 році в тому ж видавництві. Дія твору відбувається у 1867 році, коли закінчується другий етап правління Наполеона III і коли під тиском демократичного руху імператор змушений був піти на ряд поступок.

Оскільки роман «Золото й кров» у нас не перекладався, варто коротко познайомитися з його змістом і персонажами для розуміння подій, зображених в останньому творі. Головним героєм лишається молодий професіональний революціонер Жак Берте, або, як його називають робітники, Жак Сонце. Він стає політично зрілішим, хоч і відмовляється вступити до Інтернаціоналу, як це йому пропонує майбутній герой Комуни Луї Ежес Варлен. Але відмова Жака має серйозні причини. Поставлений поза законом, він не вважає за можливе зв'язати себе з Інтернаціоналом, побоюючись своєю присутністю пошкодити цій робітничій організації і дискредитувати її (адже влада обвинувачує його у кримінальному злочині).

Проте Жак Сонце уважно стежить за діяльністю Інтернаціоналу серед робітничих мас, чудово знає історію його створення, керівників, радіє із зростання його впливу і сам робить усе можливе, щоб сприяти цьому. Він стає прообразом майбутніх героїв-революціонерів, якими збагатиться пізніша французька література.

Жака Сонця продовжують переслідувати поліцейський агент Етьєн Бернабе із своїм поплічником-убивцею Проспером Мірассоном, а після їхньої смерті (вони були вбиті баронесою де Фобла) — підступний і досвідчений комісар Верпі, який займав пост в офіційній поліції, але служив також і в таємній поліції імперії. Продовжує полювати на Жака і похмура красуня Маргеріт де Фобла, закохана в Жака. Під ім'ям Чорної Маски вона очолює зграю розбійників, їй у цьому допомагає колишній її

---

¹ П'єр Гамарра. Тулузькі таємниці. К., «Радянський письменник», 1972.

коханець граф де Бессап, а також Казимир — вірний слуга, що кохає її і ладний віддати за неї життя. Покінчивши через деякий час з роллю Чорної Маски, вона прибуває до Парижа. Пристрасті Маргеріт нестримні, вона повністю віддається їм, ні про що не жалкуючи і не роздумуючи. Спочатку це була гонитва за скарбом, потім — криваві злочини в зграї розбійників, і, нарешті, — кохання до Жака, заради якого вона спокійно йде па новий злочин: викрадає дружину Жака, Луїзон, і з допомогою Казимира хоче її вбити.

Герої роману — хто з радістю, а хто з тривогою — відчувають наближення краху Другої імперії, піднесення революційних настроїв. Посиленому наступові реакції протистоїть напружена діяльність і згуртовані виступи пролетаріату. Вустами робітника, друга Жака, автор дає коротку, але влучну характеристику епохи: «Справи в нас ідуть чудово. Шахтар працює. Інженер добре заробляє. Євгенія (імператриця.— В. П.), танцює, і імператор надзвичайно задоволений». Інший революціонер, Лакапель, розповідає товаришеві про величезну роботу, що її веде Інтернаціонал серед робітників, про солідарність американських, англійських, швейцарських, німецьких пролетарів.

На цьому тлі розгортається подальша історія знайомих уже персонажів. Крім них, у романі ще з'являється цікавий образ типового гамена паризьких вулиць — Нестора Лалуетта, жвавого й сміливого хлопчика, який відразу привертає симпатії своїми дотепами й комічно-філософськими роздумами. Завдяки його самовідданості й кмітливості другові Жака Есташу Латрюскаю вдається натрапити на сліди Луїзон і допомогти Жаківі врятувати свою дружину.

Роман закінчується тим, що комісар Верні заарештовує Жака, але випадково присутня при цьому Маргеріт де Фобла пострілом з пістолета вбиває поліцейського. Жак з товаришами продовжує свою революційну роботу.

Свого часу автор цієї післямови звернувся до П. Гамарра з проханням докладніше розповісти про задум своєї трилогії. У відповіді від 23 березня 1971 року письменник писав:

«Цей роман я прагнув написати в давній французькій традиції. Ви можете закинути мені, що я надто самовпевнений — в подібній манері, мовляв, творили Дюма, Гюго... Та треба завжди брати на мушку десятку; а якщо не поціливі — що ж, тим гірше для тебе.

Мабуть, самовпевненості мені не бракує, бо я надумав відновити жанр роману-фейлетону, тобто роману з численними епізодами, запутаними колізіями, таємницями, несподіваними розв'язками. Та за зовні пригосницькою і мелодраматичною

інтригою я хотів відтворити історичну ситуацію і, наскільки можливо, достовірні й справжні події історії, хоч тут, зрозуміло, не обійтися без вигадок, а часом і помилок».

Третій роман трилогії — «72 сонця» — охоплює період 1868—1871 років, фіналом якого стає проголошення Комуни, її діяльність і боротьба. Вийшов він у згаданому видавництві «Едітер ф'рансе Реюні» на початку 1975 року.

Роман починається з епізоду втечі імператриці Євгенії з палацу Тюїльрі, яку смертельно налякало обурення парижан у кінці 1870 року. А вони, протестуючи проти тиранії і антинародної політики Наполеона III, вимагали встановлення республіки. П. Гамарра свідомо уникає поступового розгортання всіх етапів двобою паризького пролетаріату з силами реакції, діяльності Комуни, небезпідставно побоюючись перетворити художнє полотно на історичну ілюстрацію. Тому він зупиняється на найдраматичніших епізодах цієї боротьби, інколи навіть другорядних за своїм значенням.

Він знайомить читача із зрадливою політикою Фавра, Трошю, Тома, що стояли при владі, з проникненням у місто розвідки Бісмарка і діяльністю контрреволюції. Сутички з версальцями, проголошення Комуни, поразка під Бурже, зрада у форті Іссі, жорстокі й відчайдушні барикадні бої, жахливий нічний бій на кладовищі Пер-Лашез і розстріл комунарів коло Стіни, розправи оскаженілих версальців — такі основні етапи дальшої розповіді П. Гамарра про сімдесят два сонця Паризької комуни, сімдесят два дні нового життя.

Письменник підійшов до зображення історії Комуни з надзвичайною серйозністю. Та в його творі не можна знайти жодного епізоду, в якому б автор пожертвував історичною правдою заради легковажкої цікавості чи якоїсь карколомної пригоди. Літературний оглядач щотижневика «Юманіте-Діманш» Марі-Луїза Кудер вважає цю рису стилю П. Гамарра надзвичайно рідкісною серед французьких літераторів якістю: «Надзвичайно втішно, що, нарешті, з'явився автор, який насмілився, подібно до Віктора Гюго, написати пригодницький роман і не спотворити політичний зміст подій».

Розкриваючи зростаюче напруження політичної обстановки і класових боїв у Парижі кінця 1870 року, розповідаючи про основні події того періоду, письменник поступово вводить у дію своїх героїв. Переважна більшість з них знайома з двох попередніх романів, але з'являються й нові персонажі, в тому числі й історичні. Кожен з цих героїв дає оцінку тому чи іншому епізодові боротьби, що все більше загострюється, висловлює свої

міркування чи побоювання щодо близького майбутнього, бере безпосередню участь на боці революції чи контрреволюції.

Цілком зрозуміло, що головну свою увагу автор звертає на подальший розвиток образу Жака Берте. Він вазнає досить відчутних змін: стає мужнішим, суворішим, далекогляднішим. Безмежно відданий республіканським ідеалам, революціонер-практик, він глибоко орієнтується в політичних подіях, тактиці революції і вже в перший день Комуни розуміє ту драматичну помилку, що її припустило керівництво. У розмові з Еженом Варлепом він вимагає, щоб революційні загони негайно виступили на Версаль, але герой Комуни в даному разі виявляє нерішучість і нерозуміння моменту. Пізніше Жак з тривогою і болем говоритиме своєму другові Латрюскоау: «Можливо, ми все втратили вже ввечері 18 березня. Тоді просто необхідно було вирушати на Версаль. Тьєр був геть виснажений. Його війська відступали... А в нас були сили, щоб покінчити з ними й не дати часу отямитись...»

Жак Сонце, для якого Паризька комуна стала зримим втіленням результатів усієї революційної діяльності як його самого, так і подібних до нього патріотів, особливо болісно сприймає ознаки її загибелі. Адже це означало повний крах найпалкіших мрій, справи усього життя: побачити свій народ вільним, а Францію — демократичною республікою. Він докладає всіх зусиль, щоб допомогти молодій пролетарській державі, виявляючи при цьому чудеса відваги й сміливості.

Перед письменником стояло надзвичайно складне завдання (на це він скаржився під час нашої особистої зустрічі в Парижі): ввести своїх героїв у гушавину історичних подій, не порушуючи самого принципу історизму. Тому він не робить Жака Сонця членом Комуни чи відповідальним за якусь галузь діяльності Комуни (а з його досвідом і світлим розумом він міг би багато в чому допомогти!) — бо це б не відповідало історичній правді, оскільки імена всіх керівників і діячів першої пролетарської держави відомі. Герой П. Гамарра діє активно, але так могли діяти (і діяли!) численні безвісні комунари, він зустрічається й розмовляє з керівниками Комуни — з ними зустрічалися й розмовляли сотні комунарів. Комуні довелося вести надзвичайно важку й напружену боротьбу не тільки з зовнішньою контрреволюцією, але й з численними внутрішніми ворогами. Однак якщо відкрита битва Комуни з силами версальської реакції вже добре вивчена, то інший бік її діяльності — таємна боротьба із зрадниками й шпигунами, розвідкою прусаків і версальців — порівняно мало відомий. П. Гамарра розповідає в основному саме про цей прихований фронт боротьби Комуни.

Оскільки в нього входили численні герої, імена яких лишилися невідомі (багато з них загинули у цій таємній сутичці), автор, не порушуючи історичної достовірності, примушує діяти на цьому фронті і своїх героїв. Не випадково маленькій друг Жака Сонця Нестор Лалуєт з погордою говорить Кароліні, що «шпигуни — то наша справа». Таким чином, автор роману дає зрозуміти читачеві, що Жак і його товариші стають представниками своєрідних органів внутрішньої безпеки Комуни, про це досить чітко свідчать усі їхні дії та вчинки.

Жак бере участь у нерівному бою в Бурже, переслідує шпигунів біля форту Іссі, розкриває гніздо пруських розвідників, вистежує комісара Верпі тощо. Як і інші комунари, Жак б'ється до кінця. Разом із своїм другом Еташем, відданим республіканцем, він відбиває атаки версальців на барикадах, потім — на кладовищі Пер-Лашез. Там, біля могил уславлених письменників, вони разом з двома сотнями комунарів уночі приймають останній бій. Відчайдушний, нерівний бій, у якому гине його друг. Жака знову, але тепер уже ціною власного життя, рятує, показавши шлях до волі, Маргеріт де Фобла, яка всі останні дні шукала його у палаючому Парижі. З жахом дивиться героїня на розстріл своїх товаришів коло Стіни (відтоді вона почне носити їхнє ім'я — Стіна комунарів...). Та вийшовши з кладовища, Жак повертається на останню барикаду. Йому щастить — разом з Нестором він лишається живим. Символічно звучать останні рядки роману: «Кожна мить повертала Жака до життя. Кожна хвилинка збільшувала надію. Жак підвів голову. Невеличке прямокутне віконце над ними було світлішим за навколишню пільму, і в ньому згодом замерехтіла зірка». Зірка, що своїм мерехтливим промінням усе ж розриває пільму, примушує людину зберігати надію, доводячи своїм існуванням, що, крім мороку, ще існує світло, — хай слабке, але все ж непереможне.

Подібна символіка властива стилю П. Гамарра. Півні, що чекають на прихід зорі (роман «Опівнічні півні»), палаюче серце Розалі у променях сонця («Розалі Брусс»), білі голуби в небі над колонами демонстрантів («Діти чорного хліба»), життя, що перемагає війну («Полум'яний дім»), день, що долає ніч («Тулузькі таємниці») тощо — так закінчуються майже всі твори цього письменника. Найхарактернішою рисою його символіки стає глибока віра в мудрий розум і творчі сили людини, в перемогу миру над військовими катаклізмами, у прогрес і щастя людини.

Повертаючись до образу Жака Сонця, можна ще додати: письменник дає зрозуміти, що діяльність Жака Берте не закінчилася із загибеллю Комуни. Зв'язаний нерозривними узами

з пародом, він продовжуватиме боротьбу. Відзначаючи цю його рису, згадувана вже М.-Л. Кудер доповнює свою попередню думку: «Ви з захопленням слідкуєте за Жаком Сонцем, який б'ється за Волю, а не за якогось свавільного монарха, за Гідність людини, а не за вірність якійсь сумнівній справі. І ви знову захочете зустрітись з цим народним героєм, знову спостерігати його пригоди, твердо впевнені, що він і далі не схибить у класовій боротьбі».

Незважаючи на те, що образ Жака показаний у розвитку — герой став значно свідоміший, збагатився досвідом підпільної і революційної роботи й боротьби,— письменник залишає в ньому деякі риси юнацької наївності, віру в можливість словами переконати своїх ворогів. Про це свідчать нові його зустрічі з комісаром Верні, який поставив за мету свого життя знищення Жака Сонця. У другій частині трилогії Верні нібито гине від кулі Маргеріт де Фобла, та поранення виявляється не смертельним. Верні також «еволюціонував» — в останньому романі він стає таємним агентом-шпигуном начальника пруської розвідки Штауффельберга, а пізніше — Тьєра. Звіряча ненависть до всіх, хто бореться проти імперії, штовхає комісара на шлях зради, і він робить усе можливе, щоб скоріше розправитись з «червоними». Та над усе він ненавидить Жака, який стає для нього втіленням усіх незрозумілих для нього і страшних сил, що намагаються підірвати основи монархії.

П. Гамарра не випадково приділив значну увагу образу комісара поліції. Він особливо підкреслює, що для Верні було байдуже, хто очолює державу — бездарний монарх, підступний карлик Тьєр чи навіть призначена пруссаками якась слухняна маріонетка, тільки б не взяли владу у свої руки ненависні революціонери. Позбавлений жодних моральних принципів, докорів сумління, елементарного патріотичного почуття, Верні логічно стає одвертим зрадником. Так письменник перекидає місток з минулого до сучасності, примушуючи читача згадати трагічний період окупації Франції, коли подібні Верні з готовністю ставали колабораціоністами, охоронниками «нового порядку» гітлерівців. Цей поліцейський твердо впевнений у вічному існуванні поліції навіть у разі, коли революція її скасує — тоді вона працюватиме таємно (як робить під час Комуни й сам Верні), очікуючи «свого часу», слушного моменту, коли можна буде завдати відчутного удару в спину захисникам республіки.

Жак, давно знайомий з комісаром, чудово знає погляди й характер свого ворога, але все ж знову намагається переконати його в хибності обраного шляху (вперше така спроба мала місце в другому романі), розбудити в ньому хоч якісь людські

почуття і не розуміє, що той уже давно став маленьким, але невід'ємним коліщатком старої державної машини, яке не піддається переробці. Його можна лише розбити разом з усією машиною.

Безперечно, наївна спроба Жака вплинути на свідомість поліцейського зазнає невдачі, Верні у відповідь лише глузує і зупається з нього. І вже вкотре Жак відпускає небезпечного пшигуна. В даному разі його благородство обертається нещастям для інших і для самої Комуни. Адже йшлося про долю революції, а Верні надто багато вже їй нашкодив, щоб його можна було відпустити просто так.

Поруч з Жаком майже завжди ми бачимо його друга й однодумця Есташа Латрюска, людину надзвичайного благородства, розуму й глибоких почуттів. Як і Жак Сонце, він мріє про революцію і, коли вона вибухає, віддає їй себе повністю. Спокійний, розсудливий, він добре орієнтується в політичній обстановці, тому з недовірою й підозрою ставиться до керівників буржуазно-республіканського уряду, не вірячи їхнім гучним словам і закликам. Присвятивши себе справі визволення робітничого класу, Латрюскай лишається вірним їй до кінця. Він бачить неминуче падіння Комуни, але, як і інші комунари, б'ється на останніх барикадах пліч-о-пліч з Жаком.

Знаходить своє продовження привабливий образ Нестора Лалуєтта, паризького гамена, що увесь час виховує і наставляє свого трохи вайлуватого і хоча й старшого, але політично відсталого приятеля Теофіла Порткруа, який мріє лише про власне кафе і найбільше любить смачні страви. Якщо Нестор усім маленьким еством поринає в революційні події, живе лише ними, рветься на захист Комуни, то Теофіл значно стриманіший і більш поміркований. Щоправда, у вирішальний час це йому не заважає разом із Нестором і юними вихованцями Комуни протягом трьох діб відстоювати останню барикаду. Дотепний, жвавий і веселий, гострий на язик, Нестор дуже схожий на безсмертний образ Гавроша з роману Віктора Гюго «Знедолені». Він постійно філософствує, повчаючи свого товариша, комічно-менторським тоном тлумачить події, свідками яких вони стають. Подібний прийом — оцінка важливих явищ навколишньої дійсності через призму дитячої свідомості — вже зустрічався у П. Гамарра («Полум'яний дім», «Бузок Сен-Лазара», «Діти чорного хліба» тощо). Але в цьому романі дитячі роздуми чи філософування Нестора мають особливе значення, оскільки письменник часго вкладає в його вуста не тільки влучні характеристики героїв, дотепні зауваження щодо подій, але й різке викриття ворогів Комуни. У найважчих ситуаціях Нестор лишається бадьорим

і весслим. Дзижчать кулі, вибухають снаряди. версалітв, падають убиті, а він, щоб підтримати бадьорість свого товариша, сміється і жартує, силпе дотепами.

Одним з головних героїв роману «72 сонця» є Маргеріт де Фобла. Вона постаріла, але письменник зберігає в пій усі риси колишніх днів: бліде обличчя, палаючі похмури, нестримним вогнем очі, чорні коси, яскраво-червона пляма рота... Хоч Маргеріт продовжує лишатись «демонічною» жінкою, але і в пій відбуваються зміни: вона скочується до ставовица Верні, графа-шахрая Бессана, їхнього прислужника-вбивці В'юна і стає шпигункою барона Штауффельберга. В одному вона не змінюється — у своїх почуттях до Жака Сонця. Об'їздивши майже всі столиці Західної Європи за дорученням Штауффельберга, вона повертається до Парижа з таємною надією розшукати Жака. А коли знаходить, усе те ж кохання примушує її порвати з прусською розвідкою, передавати комунарам попередження про небезпеку. В останні дні Комуни вона блукає в супроводі вірного Казимира паризькими вулицями, серед пожеж і боїв, байдужа до всього, розшукуючи Жака. І вночі, на оточеному й атакованому кладовищі, знаходить його, щоб врятувати ціною власного життя.

Так закінчується дивна історія цієї знатної жінки, яка стала жертвою власної пристрасті. І все ж можна прийти до висновку, що ця романтична постать була б більш доречною в поемах Байрона чи романах Вальтера Скотта або Алексапдра Дюма, аніж у справді реалістичних творах П. Гамарра. Надаючи певної гостроти інтризі, образ Маргеріт, разом із тим, дещо випадає з загальної галереї життєвих образів трилогії, а в кінці взагалі стає мелодраматичним. До того ж, деякі її вчинки мало вмотивовані.

Крім героїв, народжених творчою уявою письменника, на сторінках роману з'являються історичні персони, керівники Комуни та її вороги, але їхні образи, як правило, лише тільки накреслені, не набуваючи дальшого розвитку. В цьому плані вигідно від них відрізняються головні герої твору. Згадуються імена Шатлена, Нап'є-Піке, Мартена, Дюваля, Арно, Клемансо, Валлеса, Флуранса, Левердена, Ферре, Делеклюза, Лісбонна, Вермореля та інших керівників Комуни, але тільки подекуди ці історичні образи оживають. Серед них найкраще зображений Луї Ежен Варлен, з яким герої роману найчастіше зустрічаються, розмовляють і про якого докладніше розповідає сам автор. Глибоким трагізмом сповнені передостанні рядки роману, де письменник просто, навіть дещо буденно, розповідає про загибель героя.

У таборі реакції виділяється історичний образ Адольфа Тьєра, Футріке, як його з презирством називають парижани-комунари, характер і портрет якого змальовані письменником досить точно. П. Гамарра підкреслює в ньому його патологічну непевність до робітничого класу, якому він уже не раз уточував крові, і водночас — шалений страх перед ним. Саме цей страх штовхає Тьєра на найжахливіші злочини. Вибираючи, як говорить Верні, «між Бісмарком і безладдям», Тьєр, зрозуміло, спирається на першого, зраджуючи інтереси Франції. Його стосунки з пруссаками пагадують відносини маршала-зрадника Петена з гітлерівцями. Письменник показує Тьєра розумним і розсудливим, але жорстоким, холодним і цинічним політиком, який «часом відступав, щоб одного дня краще напасти», був «серйозною державною людиною тобто безжалісною людиною». Але він не тільки безжалісний. В ньому надзвичайно розвинеле почуття марнославства. Прислужуючись панівній верхівці, він сам мріє проникнути в неї, захопити владу. А щоб виправдати покладену на нього довіру, він вдається до особливо жорстокого насильства. Завдяки точності зображення характеру цього найлютішого ворога французького народу стає зрозумілим, чому і як могли виникнути страшні події «кривавого тижня».

Роман за своїми стилістичними прийомами й художніми засобами мало відрізняється від перших двох частин трилогії, це також «роман-фейлетон». Письменник лише стає значно точнішим у розповіді про історичні події, пов'язані з виникненням, існуванням і загибеллю Комуни. Розклавши карту Парижа, можна досить точно, відповідно до розповіді автора, простежити за просуванням версальців у східну частину міста, за ходом барикадних боїв тощо.

Дуже часто письменник вдається до прийому контрасту — життєстверджуючим, радісним силам природи протиставлені похмурі сили реакції, які знищують красу й справедливість. Весняному дню, розквітлій природі, осяяній яскравими променями травневого сонця, парижанам, які спокійно насолоджуються чарівним дарунком веспи і впевнені в силі Комуни, протистоїть смерть. Тільки-но згасає день, як війська Мак-Магола таємно вповзають у місто, лишаючи позаду горе, пожежі й согни вбитих. Письменник підкреслює й далі невідповідність весняної погоди (увесь тиждень дні були сонячними й теплими) тим страшним і кривавим, протиприродним розправам, що їх розпочала реакція, помщаючись за 72 дні існування нової форми держави й життя. Але часто письменник використовує образи природи й для того, щоб відтінити дії людей. Тоді, в залежності від обставин, явища природи стають або світлими, спокійними,

сповненими радісної гри фарб і кольорів, глибоко ліричними, або похмурими, страшними й темними.

Знаходимо в романі й елементи властивої П. Гамарра символіки. Наступаючі ряди версальців на кладовищі Пер-Лашез перетворюються на втілення загрози не тільки життю комунарів, але й усій французькій культурі. Не випадково автор у цьому епізоді неодноразово згадує імена Бальзака, Нодьє і Нерваля.

У згаданому вище листі П. Гамарра зазначав, що трилогія про Жака Сонця написана у манері Дюма чи Гюго. Її сюжет справді сповнений цікавих пригод, є там і таємні зустрічі, і змови, убивства, засідки, зради... Треба зазначити, однак, що й в останньому романі героям П. Гамарра властива певна одноплановість. Характеристиці бракує півтонів — вони або позитивні (Жак і його товариші), або негативні (представники табору реакції). Така одноплановість, властива романтизму початку XIX віку, певною мірою позбавляє ці загалом дуже цікаві образи переконливості.

Звертаючись до жанру історичного роману, автор зважав на його специфіку, він всюди намагався реалістично відтворити життя і побут людей другої половини минулого століття.

Чи досяг письменник поставленої мети? На це він відповідає наприкінці згадуваного вже листа:

«Важко бути істориком, а ще важче — романістом. Бо письменник говорить те, про що історик не згадує і сказати не може. Він розповідає про фарби денного світла, мінливі фасони костюмів, про почуття, жести й серця людей.

Розкриваючи всі свої секрети, додам, що мені хотілося б, аби роман задовольнив смаки різних читачів. І юнаків, і літніх людей...

Цей роман, здається, суперечить тому, що пишуть тепер і що називають «новим романом». Я просто не бажав іти за модою, уникав загальноживаних прийомів і рецептів.

Чи досяг я успіху? Не знаю, але в глибині душі сподіваюся, що написав якісно новий твір, твір, що ґрунтується на традиції.

Я буду радий, якщо цим твором зможу розповісти українському читачеві бодай у загальних рисах про велич тих чоловіків і жінок моєї батьківщини, які боролися за світанок.

Серед них було багато знедолених, перішучих, неосвічених. А свідомість у них жевріла слабкою іскрою. І все ж ця іскра — ця легенька іскра — облетіла вже весь світ...»

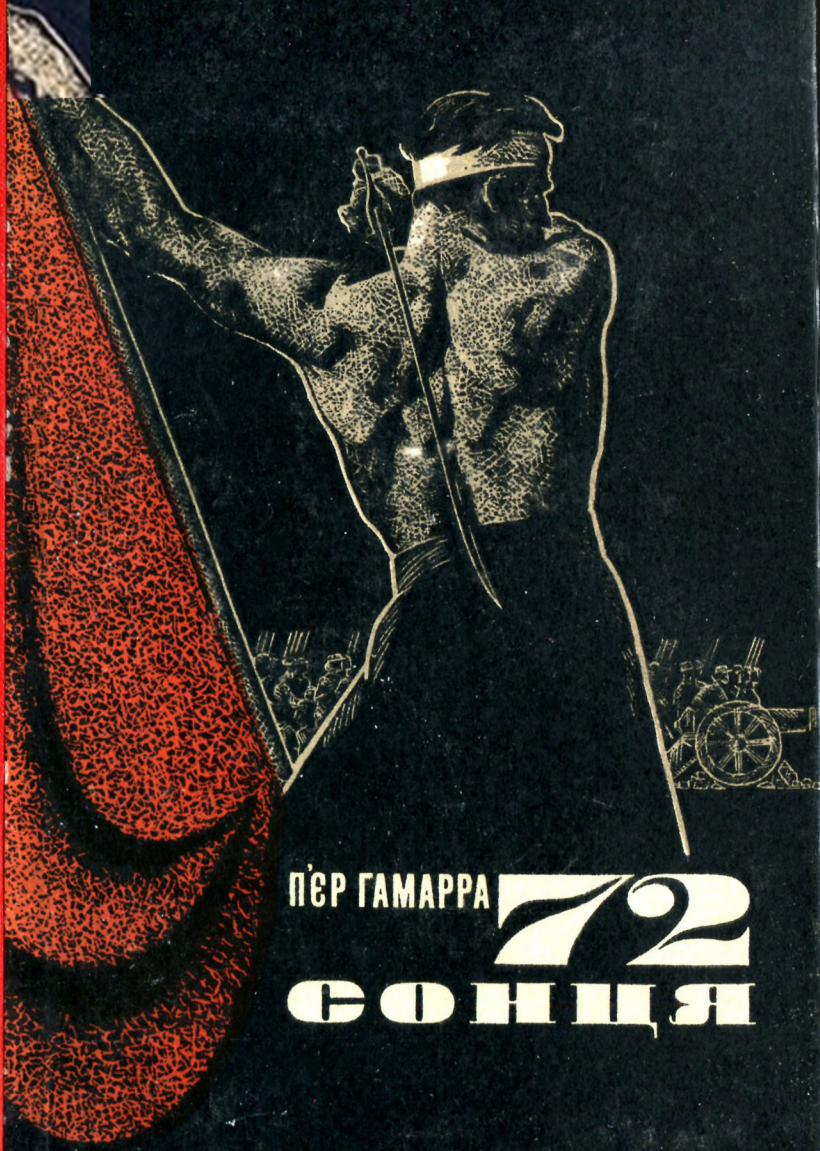
ВАДИМ ПАЩЕНКО

З М І С Т

- I. Примари Тюїльрі 3
- II. 4 вересня 14
- III. Знову поліція 28
- IV. «Нептун» відлітає 40
- V. На службі у Бісмарка 55
- VI. Битва під Ле-Бурже 70
- VII. Тьєр втрачає терпіння 83
- VIII. В'юн грає ножем 96
- IX. Збори в Пале-Руаялі 111
- X. Червона афіша 121
- XI. У Версалі танцюють 133
- XII. Тьєр наступає 151
- XIII. Гармати Монмартру 169
- XIV. Сонце Комуни 188
- XV. Зрада у форті Іссі 198
- XVI. Падіння Цезаря 216
- XVII. Сяйво 21 травня 229
- XVIII. Смерть Домбровського 241
- XIX. У пошуках обличчя 251
- XX. Кінець барикади 265
- XXI. На кладовищі Пер-Лашез 275
- XXII. Зірка 291

*Вадим Пащенко. Останній роман
трилогії П'єра Гамарра 302*

ПЕР ГАМАРРА 72 СОИЦЯ

ПЕР ГАМАРРА **72**
СОИЦЯ

1105.1100.